

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО,
ІЛОНА ЛУКАЧ, НАТАЛІЯ ПОДАЛЯК

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

8

УДК 94(100)“653”(075.3)
Л15

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Ладиченко Т. В.

Л15 Всесвітня історія : підруч. для 8-го кл. закл. заг. серед. освіти / Тетяна Ладиченко, Ілона Лукач, Наталія Подаляк. – Київ : Генеза, 2021. – 176 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-1177-5.

УДК 94(100)“653”(075.3)

ISBN 978-966-11-1177-5

© Ладиченко Т. В., Лукач І. Б.,
Подаляк Н. Г., 2021
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2021

ШАНОВНІ УЧНІ ТА УЧЕНИЦІ!

Ви розпочинаєте вивчати Новий час – період, що тривав у Європі понад п'ятсот років: від Великих географічних відкриттів – до початку Першої світової війни, яка вибухнула в 1914 р.

Підручник, який ви тримаєте в руках, дасть змогу зазирнути в захопливий світ Модерної доби та ознайомитися з її відкриттями та видатними постатями.

Видання містить ґрунтовний і цікавий матеріал, що розкриває найрізноманітніші грані історії Нового часу. Зорієнтуватися в підручнику вам допоможуть такі рубрики:

Документ – у ній зібрано оригінальні документи, автори яких були учасниками та свідками подій, що вивчаються. До кожного документа подано запитання. Відповідаючи на них, ви зможете краще зрозуміти тогочасне життя.

Уведені в основний текст **Подробиці** розширять знання про історичних осіб, дадуть змогу дізнатися більше про окремі історичні події.

Ілюстрації ознайомлять вас із шедеврами світового мистецтва. Для кращого розуміння візуальних джерел до них поставлено запитання.

Працюючи з **історичними картами**, ви зможете простежити, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби Нового часу.

Рубрики **Дізнайтесь!**, **Пригадайте!**, **Подумайте!** мають на меті відтворити вивчений матеріал, порівняти відомі історичні факти, розвинути аналітичне та творче мислення.

На сторінках підручника ви натрапите на багато нових слів, виділених напівжирним шрифтом, до них подано пояснення. Найважливіші з них зібрано в **словнику** наприкінці підручника.

Робота з рубриками **Перевіряємо знання** – перший рівень перевірки – та **Удосконалюємо вміння** – другий рівень перевірки – допоможе перевірити й закріпити отримані знання та набути потрібних навичок.

У рубриці **Діємо творчо** пропонуємо вам здійснити власні пошуки та історичні розвідки, провести аналіз нового матеріалу, взяти участь у дискусіях та історичних реконструкціях.

Складаючи синхронізовану таблицю **У світі/В Україні** , ви зможете зіставити, які події відбувалися у світі та водночас на теренах України.

Вагомою допомогою у глибокому вивченні історії стануть розроблені онлайн-вправи й подані відеоматеріали. Розміщені наприкінці кожного розділу

Узагальнення і тематичний контроль допоможуть вам узагальнити та систематизувати знання з вивченої теми й здійснити самоконтроль. Для виконання таких завдань перейдіть за вказаним посиланням або скористайтеся смартфоном – зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Авторки

ВСТУП

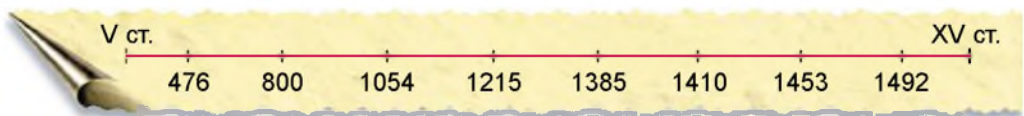
Подумайте! Який епізод з історії середніх віків ви запам'ятали найкраще?

1. Середні віки в історії Європи та України. Епоха середньовіччя тривала понад тисячу років – з V по XV ст. Вона ввібрала в себе Велике переселення народів, традиції сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці та кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Варварські нашествия знищили античний світ, його господарство та культура поринули в безодню. Проте коріння європейської цивілізації збереглося і змогло пробити шлях до нового піднесення. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи й Азії, зародилася нова цивілізація. Саме в добу середньовіччя виникли народи й країни, які продовжують існувати й сьогодні. Навіть звичний для наших сучасників поділ Європи на Західну та Східну відбувся теж тоді.

Пригадайте! Які країни Західної та Східної Європи виникли в період середньовіччя, а які – занепали?

У середні віки виникли й зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами й особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду та нової ренесансної культури. Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку.

Пригадайте! Які події середньовіччя зображено на стрічці часу?

Виникла більшість сучасних держав і переважно визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов. Головним підсумком Столітньої війни, що завершилася 1453 р., стало об'єднання Франції, яка перетворювалася на сильну централізовану державу. В історії Англії також почався новий етап – на зміну станово-представницькій монархії приходила необмежена, абсолютна, влада короля. Німеччина та Італія на схилку середньовіччя залишалися роздробленими. Абсолютизм складався і в Іспанії, об'єднаній

Розгляньте мініатюру. На її основі розкажіть, які обладунки та зброю використовували в ті часи.

Битва під час Столітньої війни. Мініатюра з Французької хроніки. Фрагмент. XIV ст.

завдяки шлюбу арагонського принца Фердинанда та кастильської принцеси Ізабелли в 1479 р. 1492 р. сталася історична подія – падінням Гранадського емірату завершилася Реконкіста. Арабської Іспанії більше не існувало. Натомість спроба відвоювати Єрусалим у мусульман під час хрестових походів завершилася невдачею. Після того як турки в 1453 р. захопили Константинополь, перестала існувати Візантія. У Центрально-Східній Європі потужною силою стало Польське королівство. За правління Івана III Московська держава після років монгольського панування перетворилася на сильну централізовану державу.

В історії України доба середньовіччя є однією з найяскравіших, повною злетів і поразок. Цей період пов'язано з розселенням слов'ян та утворенням давньоукраїнської держави – Київської Русі-України.

Історичне значення князівської доби в історії України

Набуття ваги на міжнародній арені – розвиток зв'язків із країнами Західної Європи та Візантією, зокрема династичні шлюби

Розвиток міжнародних торговельних зв'язків. Київ став потужним центром міжнародної торгівлі

Збагачення матеріальної та духовної культури українського народу

Прийняття християнства як офіційної релігії

Започаткування традицій державності та незалежності України

Після монгольського завоювання спадкоємицею Київської Русі стало Галицько-Волинське князівство. У 1362 р. після битви на Синіх Водах українські землі було приєднано до Великого князівства Литовського.

Пригадайте! Коли та за яких обставин відбулося хрещення Русі-України?

■ **2. Поняття та періодизація Нового часу (Модерної доби).** Наприкінці XV ст. з'явилася людина нового типу. Вона усвідомлювала докорінні зміни у світі, що її оточує, – у побуті, економіці, політичному та культурному житті. Люди стали по-іншому мислити та сприймати себе в новому світі. Так, серед мислителів епохи Відродження народилося поняття про історичну добу, що йшла після періодів античності та середніх віків – Новий (Модерний) час.

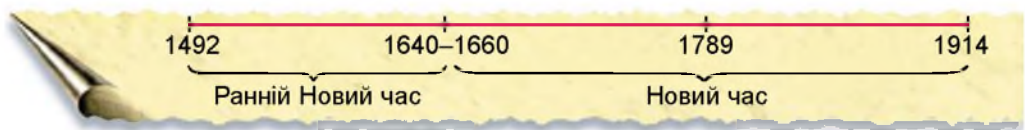
Він приніс із собою розуміння цінності людини та її життя, усвідомлення, що потрібно розбудовувати нові стосунки між людьми, нові порядки в державах. Кордони людських знань суттєво розширилися, а поширенню їх значно сприяло винайдення книгодрукування. Поява вогнепальної зброї у XIII ст. змінила всю військову справу, зменшивши вплив і могутність середньовічного лицарства. Стрімко розвивалося товарно-грошове господарство та торгівля. Якісно новий етап розвитку переживало мистецтво – поряд із шедеврами на релігійні теми розповсюдження набували пейзажі та портрети. Дедали більше обурення викликали свавілля священників і заможність католицької церкви. Навіть прості люди піддавали сумнівам її вчення. Неминучими ставали релігійні конфлікти та війни, які забрали тисячі життів.

Пригадайте! Які форми мала боротьба проти свавілля католицької церкви в середньовіччі?

Серед учених усього світу не вщухають суперечки про хронологічні межі Нового часу та періоди, на які його варто ділити. Адже серед безлічі доленосних подій важко визначити ті, що проводять чіткі межі між етапами в історії людства.

Наведемо найпоширеніший підхід, за яким Новий час почався наприкінці XV ст. Великими географічними відкриттями, а закінчився напередодні Першої світової війни, яка вибухнула в 1914 р. Цей відрізок часу зазвичай поділяють на два етапи. Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) тривав з кінця XV до середини XVII ст. Подією, яка знаменувала перехід від Раннього Нового часу до власне Нового часу, вважають Англійську революцію 1640–1660 рр. Її результатом стало перетворення Англії на справжній взірець для Європи й світу. Саме в Англії виникла політична система, заснована на владі парламенту, і сформувався економічний устрій, побудований на ринкових принципах.

Два періоди Нового часу

Слід пам'ятати, що подібна періодизація склалася відповідно до історії країн Європи й не завжди є прийнятною для різноманітних країн Сходу, кожна з яких проходила власний історичний шлях.

■ **3. Ранній Новий час (Ранньомодерна доба): початок культурної та політичної переваги християнського Заходу.** Від найдавніших часів цивілізації Сходу та Заходу розвивалися власними несхожими шляхами. На противагу східній деспотії в Європі поставали демократичні держави, закладалися основи парламентаризму. Наприкінці середньовіччя гуманісти Західної Європи закликали до сприйняття людини як найвищої цінності.

У середні віки на зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднувала Європу. Водночас виник і перетворився на світову релігію іслам. На відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд з буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні народи помітніше відрізнялися один від одного, ніж європейські. До кінця XV ст. країни Сходу – Арабський халіфат, Китай та Індія – тримали пальму першості в розвитку культури, науки й техніки. Але характерною рисою для них залишалось дотримання традицій, складовою яких була міцна державна, відверто деспотична влада та перевага суспільних інтересів над особистими. Тому Новий час не став для східних спільнот докорінним переломом усіх сфер життя.

Ранній Новий час можна вважати епохою великого прориву саме для християнського Заходу. Зростали темпи торгівлі, якою займалися підприємливі люди, часто – вихідці з простого народу. Винайдення книгодрукування сприяло поширенню знань. Людина нового типу критично сприймала догмати церкви, залишаючись до того ж ширим вірянином.

Пригадайте! Як звали винахідника книгодрукування?

Усе це на початку Нового часу дозволило саме християнському Заходу посісти провідні позиції у світі. Європа прагнула відкривати світ і завойовувати його.

- **4. Особливості Ранньомодерної доби в історії України.** Для України період Раннього Нового часу – це один з найдраматичніших періодів, коли сталося поневолення і розчленування українських земель іноземними державами. Це період зародження козацтва – сили, що протистояла завойовникам і вела героїчну боротьбу за утвердження української державності. Тому Ранньомодерна доба в історії України дістала назву «козацька доба». Українське козацтво в той час відіграло визначальну роль у суспільному розвитку. Виникнення Запорозької Січі, а також Української козацької держави, або Гетьманщини, що утворилася внаслідок національно-визвольної боротьби нашого народу в середині XVII ст., стали одним з основних досягнень цього історичного періоду.

Ранньомодерна доба в історії України

Національно-визвольна війна середини XVII ст.

Утворення Української держави – Гетьманщини

Входження українських земель до складу Московського царства та поглиблення розколу на Лівобережжя та Правобережжя

Доба Руїни

Поступове знищення автономії України

Ліквідація Запорозької Січі

Всебічний розвиток культури на тлі національного гніту та постійних війн

Тогочасні процеси в Україні стали наслідком економічних і соціальних процесів у всесвітній історії Нового часу та розвивалися в загальноєвропейському контексті.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§1 МОРСЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПОРТУГАЛЬЦІВ ТА ІСПАНЦІВ

Пригадайте! Яке уявлення про світ мали європейці в добу середньовіччя?

- **1. Причини й передумови Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.** У всі історичні епохи жили люди, які любили подорожувати й прагнули у своїх мандрах побачити нові землі. Чому ж саме Ранній Новий час став епохою, коли відкриття, які здійснювали європейці на морі й на суходолі, отримали назву «Великі географічні відкриття»? Річ у тім, що тогочасні мореплавці результатами своїх сміливих подорожей не тільки розширили межі відомого європейцям світу та їхні уявлення про нього, але суттєво змінили й сам світ.

Могутній поштовх зростанню інтересу європейців до далеких країн дав розвиток міжнародної торгівлі. Вона стала особливо активною під час хрестових походів, коли населення Європи звикло до постійного надходження зі Сходу чудових тканин, витончених ювелірних виробів, коштовного каміння та духмяних прянощів. Проте після того, як у 1453 р. турки-османи захопили Константинополь, європейські купці втратили головний торговельний шлях на Схід.

Пригадайте! Купці яких держав найактивніше торгували з країнами Сходу в період середньовіччя?

Вільний шлях до Індії через Єгипет і Червоне море перебував у руках арабів, які повністю захопили посередницьку торгівлю східними товарами й різко підняли ціни на них. Особливо подорожчали прянощі – чорний перець, кориця, мускатний горіх тощо. Їх використання надавало не тільки приємного смаку їжі, а й змогу довше зберігати продукти харчування, тож вони були дуже поширеними. Перед тим як опинитися в Європі, прянощам доводилося долати довгий шлях. Збирали їх на далеких тихоокеанських островах, переправляли через Індію та арабські країни до Єгипту. Там духмянний вантаж збували венеціанцям і генуезцям, від яких прянощі розходилися всією Європою.

Таке посередництво робило прянощі дуже дорогими. Торгівля ними принесила велетенський прибуток (до 800 %) і була надзвичайно вигідна: багатих купців не випадково називали «мішком з перцем». На цих щасливчиків із заздрістю дивилися ті, хто прагнув швидко розбагатіти. Вони добре розуміли, що зможуть досягти своєї мети, лише уникнувши розгалуженого посередництва. Саме ці люди наполягали на потребі шукати власні шляхи до Індії, Китаю та інших східних земель.

Подумайте! Торгівля якими сучасними товарами приносить великі прибутки?

Існувала ще одна причина, яка зумовила Великі географічні відкриття. З поживаленням торгівлі в Європі виникла гостра нестача золотих і срібних монет. Місцеві поклади дорогоцінних металів вичерпалися, через що європейців просто зачарувували розповіді про казково багаті країни Сходу. Золото стало тією магічною силою, яка змушувала європейців відчайдушно вирушати в невідому далеку путь. Започаткували Великі географічні відкриття країни Піренейського півострова – Іспанія та Португалія. Вони не належали до числа найрозвиненіших держав, проте мали вигідне географічне розташування на виході в Атлантику, прекрасний флот, зручні гавані, досвідчених моряків.

Нуну Гонсалвеш.
Енріке Мореплавець.
1467 р.

Піонерами Великих географічних відкриттів стали португальці. Талановитим організатором великих морських експедицій став принц **Енріке Мореплавець** (1394–1460). Майже півстоліття він прожив на крайньому півдні країни – у Сагриші, де заснував обсерваторію та мореплавну школу. Принц проводив астрономічні спостереження, листувався з усіма тогочасними відомими вченими, збирав навколо себе картографів, розробляв маршрути подорожей.

ПОДРОБИШІ

На початку XV ст. буря викинула двох португальських дворян на великий безлюдний острів, повністю вкритий лісом. Їхні розповіді про цю пригоду зацікавили Енріке. Принц спорядив експедицію, і, коли вона знайшла острів, назвав його Мадейрою, що португальською означає «ліс». Острів віддали тим двом дворянам, які випадково його відкрили. Вони спалили всю острівну рослинність, а натовість завезли на Мадейру виноградну лозу, худобу, цукрову тростину й чимало в'язнів для постійного поселення. Мадейра стала важливим пунктом на шляху португальців до тропічної Західної Африки.

Подумайте! За що принц Енріке отримав прозвання Мореплавець, хоча й не брав участі в морських експедиціях?

Ризиковані подорожі океанами стали можливими завдяки успіхам у науці й техніці, а також досвіду мореплавців. На кінець XV ст. помітно вдосконалилися компас та астролія – прилади для орієнтування у відкритому морі. Було накопичено цінну інформацію про морські течії, припливи й відпливи, напрямки вітрів. Створили портолани – більш точні карти з детальним зображенням узбережжя. Стали використовувати новий тип судна – каравела – із системою вітрил, яка давала змогу рухатися проти вітру. Це істотно скорочувало кількість веслярів і дозволяло взяти на борт корабля більше харчів і прісної води для далекого плавання.

Пригадайте! Які типи вітрильних кораблів ви знаєте?

- **2. Відкриття Христофром Колумбом Нового Світу.** Нових торговельних шляхів рішуче шукала й Іспанія. У 1492 р. сюди прибув генуезький мореплавець **Христофор Колумб** (1451–1506).

Христофор Колумб народився в італійському місті Генуї в родині небагатого ткача. Життя його овіяне легендами й таємницями. Невідомо, де він учився, але був людиною дуже освіченою. Ставши моряком, Колумб опинився на кораблі, який захопили пірати, дивом врятувався, уплав дістався Португалії. Там він познайомився з учасниками експедицій Енріке Морепоплавця і від них почув багато невідомого про португальські морські відкриття.

У Колумба визрів великий план – досягти Індії західним шляхом. Ця ідея спиралася на вчення про кулястість Землі й виникла ще в античності. Колумб, розраховуючи знайти Індію недалеко від узбережжя Португалії, розробив проєкт експедиції і представив його португальському королю, але той відхилив план генуезця. Колумб вирушив до Іспанії.

Рідольфо Гірандайо.
Христофор Колумб.
Бл. 1520 р.

ПОДРОБИЦІ

В Іспанії якраз закінчилася Реконкіста. Безліч дворян-гідалго, для яких війна була єдиним джерелом існування, не мали більше воєнної здобичі й створили справжні розбійницькі зграї. Королева Ізабелла та король Фердинанд прагнули позбутися їх, відправивши якнайдалі від Іспанії, за океан. Тому обіцянка Колумба забезпечити іспанській короні доступ до золотих скарбів Індії та Китаю виглядала в очах монархів удвічі привабливішою. Вінценосне подружжя підписало з мореплавцем договір. Колумбу обіцяли титул віцекороля та великі прибутки з нововідкритих земель, які мали перейти під владу іспанської корони.

Третього серпня **1492 р.** Колумб на трьох кораблях покинув тиху гавань Палос неподалік Севільї та вирушив на захід. Уперше європейці свідомо перетинали океан. Через 33 дні виснажливого плавання пролунав постріл: один з моряків побачив землю. Команда ступила на берег острова, який Колумб назвав Сан-Сальвадором. Упевнений, що досяг Індії, мореплавець дав місцевому населенню назву «індіанці», яка зберігається дотепер. Сам континент довго називали Вест-Індія (Західна Індія), щоб відрізнити її від справжньої Індії. Прибулі на великих вітрильних кораблях європейці здавалися індіанцям посланцями богів. Так зустрілися два світи, які раніше не підозрювали про існування один одного й разюче один від одного відрізнялися.

Розгляньте малюнок.
Які дії виконували моряки за допомогою морських приладів?

Жак де Во. Використання морських приладів

XVI ст. Із щоденника першої подорожі Колумба

І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони вплав переправлялися до човнів, де ми перебували, і приносили нам папуг, і бавовняне пря-

Розгляньте гравюру. Опишіть, як місцеве населення зустрічало європейців.

Теодор де Брі. Прибуття Колумба до Нового Світу.
Гравюра. XVI ст.

диво в мотках, і дротики... і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як наприклад, на маленькі скляні чотки. З великим бажанням віддавали вони все, що мали... і виявляли стільки любові, наче хотіли віддати нам свої серця...

Усі вони ходять голі... І всі люди, яких я бачив, були молодими, жоден з них не мав більш як 30 років, і статуру вони мали гарну, а волосся грубе, зовсім як кінське, і коротке... Деякі вкривають себе чорною фарбою, інші – червоною. Одні з них розмальовують обличчя, інші – усе тіло, а є й такі, у кого розмальовані лише очі або ніс. Вони не носять і не знають залізної зброї. Ніякого заліза в них немає...

Вони повинні бути хорошими, тямущими й кмітливими слугами – я помітив, що вони дуже швидко навчилися повторювати те, що їм казали.

1. Що найбільше здивувало Колумба в зовнішньому вигляді жителів острова? 2. Чому він вирішив, що вони можуть бути гарними слугами?

Пізніше Колумб здійснив ще три плавання за океан і відкрив майже всі Антильські острови, а також частину узбережжя невідомого материка. Проте тих незліченних багатств, на які всі сподівалися, знайти в нових землях не вдалося. Інтерес до Колумба згас, королівське подружжя позбавило його майже всіх наданих раніше привілеїв і прибутків. Великий мандрівник помер, забутий усіма, лише за півтора року після завершення своєї експедиції. До останнього подиху він був упевнений, що знайшов новий шлях до Індії. Унаслідок подорожей Колумба виникли постійні зв'язки між Східною та Західною півкулями.

Дізнайтесь! Назви яких міст, країн у світі пов'язано з ім'ям Колумба?

Амеріго Веспуччі.
Гравюра

Услід за Колумбом ринув потік морських експедицій. Учасник однієї з них, італієць Амеріго Веспуччі, мальовничо описав природу й населення нововідкритих земель. Він перший заявив, що це не Азія, а нова, невідома раніше частина світу, і запропонував назвати її Новим Світом. Захопливими розповідями Веспуччі зачитувалася вся Європа. В очах сучасників він став людиною, яка справді відкрила новий материк, який і назвали Америкою. Цей факт великий німецький учений XIX ст. Олександр Гумбольдт назвав «пам'ятником людської несправедливості» щодо Колумба.

3. Перша навколосвітня подорож. Відкриття Колумба занепокоїли одвічну морську суперницю іспанців – Португалію. 8 липня 1497 р. з Лісабона вирушила флотилія із чотирьох кораб-

лів. Нею командував родовитий придворний **Васко да Гама**. Він не мав досвіду плавань, проте володів усіма якостями, потрібними для успіху, – мужністю, рішучістю, залізною волею та беззаперечним авторитетом серед моряків. Обігнувши крайній південь Африканського континенту – мис Доброї Надії, експедиція вперше пройшла вздовж східного узбережжя Африки й опинилася в Індійському океані. Так у **1498 р.** було відкрито морський шлях до Індії. Флотилія Васко да Гама прийшла в Калікут – один з найбагатших індійських портів. Зворотний шлях тривав майже рік. До Лісабона повернулося лише два кораблі та близько третини екіпажу. Такою була ціна, яку Португалія заплатила за найзначніше в її історії плавання.

Невдовзі португальці витіснили з Індійського океану всіх конкурентів і стали його повними господарями. Першу подорож Тихим океаном, яка стала й першим навколосвітнім плаванням, здійснив **Фернán Магеллán** – досвідчений португальський моряк на службі в іспанського короля.

20 вересня **1519 р.** п'ять кораблів ескадри, яку він очолив, залишили гавань Санлукар-де-Баррамеда та взяли курс на захід. Перетнувши Атлантику, Магеллан повільно просувався вздовж берегів Південної Америки в пошуках протоки й був змушений зимувати в антарктичних широтах. Замість райського блаженства в теплій Індії на долю команди випали морози, шторми та урагани. Піднявся бунт, але Магеллан рішуче навів лад і від своєї мети не відступив. Щастя усміхнулося мужньому мореплавцю. Уже майже втративши надію, він знайшов довгоочікувану протоку, яку пізніше назвали Магеллановою. Подолавши її, кораблі (їх залишилося лише три) 28 листопада 1520 р. вийшли у відкритий океан. Упродовж усього плавання стояла чудова погода, і моряки назвали океан Тихим. Проте плавання було зовсім не легке. Від голоду та спраги померла значна частина екіпажу. Ті, кому пощастило залишитися живими, досягли Філіппінських островів. Тут Магеллан безглуздо загинув у сутичці з місцевими жителями. Уже після втрати капітана команда дісталася Молуккських островів, де придбала великий вантаж прянощів.

8 вересня **1522 р.** корабель із символічною назвою «Вікторія» кинув якір у порту Севільї. Перша в історії навколосвітня подорож завершилася. Вона тривала майже три роки. З п'яти суден повернулося лише одне, з 265 членів команди – лише 18. Магеллану залишилися звинувачення в порушенні королівських інструкцій і надмірній жорстокості. Справжню роль цього видатного

DOM VASCO ODAGANIACONDEALMIRANTE DO REI
PRÍE HROODOREIKNEI OCO TTITOLONEVTOREI
OEG DAINDIA

Васко да Гама

Фернán Магеллан. XVII ст.

Великі географічні

	Подорож Бартоломеу Діаша (1486–1488 рр.)		Подорожі Америго Веспуччі (1499–1500; 1501–1502 рр.)
	Перша подорож Христофора Колумба (1492–1493 рр.); відкриття Америки		Подорожі Афонсу Альбукерке (1506–1514 рр.)
	Подорожі Джона Кабота (1497, 1498 рр.)		Відкриття Тихого океану Васко Нуньесом де Бальбоа (1513 р.)
	Відкриття морського шляху в Індію Васко да Гамою (1497–1499 рр.)		Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана і Жуана Себастьяна Ель Кано (1519–1522 рр.)

відкриття

- Експедиції Ернана Кортеса (1519–1535 рр.); завоювання держави ацтеків
- Експедиція Франсіско Пісарро (1530–1534 рр.); завоювання держави інків
- Подорожі Жака Картьє (1534, 1535–1536 рр.); відкриття та початок колонізації Канади

Колоніальні держави та їхнє володіння близько середини XVII ст.:

- Іспанія
- Португалія
- Франція
- Нідерланди
- Англія
- Лінії розподілу світу між Іспанією та Португалією за Тордесільяським (1494 р.) і Сарагоським (1529 р.) договорами
- Московське царство 1700 р.

Корабель «Вікторія». Фрагмент карти. 1595 р.

мореплавця визнали лише згодом. Магеллан довів до кінця справу Колумба й проклав західний шлях до країн Сходу. Його подорож на практиці довела, що Земля має форму кулі, а всі океани складають один Світовий океан, що суттєво переважає за розмірами суходіл. Проте шлях, який проклав Магеллан, тривалий час не мав практичного значення. Повторити його важку подорож наважилися лише через пів століття.

■ **4. Цивілізації доколумбової Америки.** Під час Великих географічних відкриттів європейці відкрили для світу незнайомі раніше, самотні індіанські цивілізації. Старий Світ був вражений оригінальною культурою та мистецтвом цих народів не менше, ніж незліченими скарбами, якими вони володіли. Історія цивілізацій доколумбової Америки сягає сивої давнини.

Календар майя

Перші міста-держави народу **майя** з добре налагодженою системою управління з'явилися на початку нашої ери на території сучасної Мексики та інших держав Центральної Америки. Майя – єдиний з народів доколумбової Америки, який мав писемність у сучасному її розумінні. Свої книги (кодекси) майя писали фарбами на довгих смугах матеріалу, виготовленого з рослинних волокон, а потім укладали у футляри. При храмах існували бібліотеки. Майя мали свій календар, уміли визначити затемнення Сонця та Місяця. Вони перші ввели в математику поняття нуля.

Історія **ацтеків** до їхньої появи у другій половині XII ст. в Центральній Мексиці сповнена загадок. Свою батьківщину вони називали островом Астлан («там, де живуть чаплі»). Місцезнаходження острова й досі залишається невідоме, але саме від нього походить слово «ацтек». Кочові мисливці – ацтеки були дуже войовничими й підкорили собі численні індіанські племена. Виникла могутня імперія зі столицею Теночтітлан (сучасний Мехіко).

Ацтеки були вправними землеробами, чудово володіли гончарним і збройним ремеслами, знали секрети обробки металів.

Найбільшою державою стародавньої Америки була імперія **інків** із центром у місті Куско, що лежала високо в горах (на території сучасного Перу). Самі інки свою батьківщину називали Тауантинсуїю – «чотири поєднаних сторони світу». Інки (саме слово означало «правитель») обожнювали сонце й були прекрасними астрономами. Вони успішно займалися землеробством, розводили стада лам, виготовляли якісні тканини. Інки винайшли оригінальне вузликове письмо – кіпу. Воно мало вигляд шнура, до якого у вигляді підвісок прив'язували різнокольорові нитки. Комбінування таких ниток давало змогу робити потрібні «записи». Один із знайдених зразків кіпу важить 6 кг. Місто Куско зустріло загарбників-європейців дивовижними палацами, храмами та площами, а від чотирьох воріт столиці вели дороги в чотири сторони світу.

Мачу-Пікчу – місто інків.
Сучасне фото

1. Що спонукало європейців шукати нові шляхи на Схід? Чому в Європі так цінували прянощі?
2. Чому саме країни Піренейського півострова перші почали Великі географічні відкриття?
3. Які найвагоміші науково-технічні досягнення зробили можливими далекі морські подорожі та нові географічні відкриття?
4. Чому Америку не назвали ім'ям Колумба?
5. У чому полягає найбільше досягнення Васко да Гама?
6. Чому моряки Магеллана назвали новий океан Тихим?
7. Назвіть наслідки першої навколосвітньої подорожі.
8. Зазначте найвагоміші досягнення цивілізацій доколумбової Америки.

1. Розгляньте карту «Великі географічні відкриття» (с. 14, 15) та на контурній карті прокладіть маршрути експедицій Х. Колумба, В. да Гама, Ф. Магеллана.
2. У зошитах заповніть таблицю «Великі географічні відкриття».

Причини спорядження експедиції	Дати проведення	Країна, що спорядила експедицію	Голова експедиції	Географічні відкриття експедиції

3. Виконайте онлайн-вправу «Постаті. Доба Великих географічних відкриттів»:

<https://cutt.ly/dgNZqSQ>

Робота у групах. 1. Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, складіть і представте повідомлення (презентації) на тему «Цивілізації доколумбової Америки»: майя (1-ша група); ацтеки (2-га група); інки (3-тя група).

2. Перегляньте відео «Плавання Колумба до берегів Америки». Визначте причини (1-ша група), перебіг (2-га група) та наслідки (3-тя група) першої експедиції до Нового Світу. Обговоріть ці питання в загальному колі.

<https://cutt.ly/dgMiPoV>
(тривалість 06 хв 20 с)

§2 КОНКІСТА – ЗАВОЮВАННЯ НОВОГО СВІТУ

Подумайте! Складіть логічні пари зі слів і словосполучень, зазначених у хмаринці.

1. Іспанські конкістадори. Дивовижна природа Нового Світу, його мешканці, які, здавалося, жили, не маючи турбот, приголомшили європейців. Для індіанців європейці були божественними істотами зі старовинних легенд і пророцтв, де йшлося про білу бородату боголюдину, яка прийде зі Сходу. Саме цим пояснювалася дивна для європейців поведінка аборигенів – їхня безмежна гостинність, привітність і щедрість. Священний трепет викликали в індіанців вогнепальна зброя і коні, яких вони до цього ніколи не бачили. Так відбулася **зустріч цивілізацій**, двох далеких світів, несхожих культур, різних народів.

Після відкриття Америки розпочалася **Конкіста** (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців у Новому Світі в кінці XV–XVI ст. Винятково золото та влада цікавили тих, хто ставав конкістадорами: учорашніх воїнів, монахів, розорених гідальго, жебраків, злочинців. Невеликі загони у 300–400 чоловіків вирушали проти союзів племен і цілих держав. Їхньому успішному просуванню сприяла не лише наявність вогнепальної зброї, а й уміле використання міжусобної боротьби в індіанському середовищі. У розправах над підкореними народами завойовники не знали жалю.

XVI ст. Бартоломе де Лас Касас «Історія Індій»

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали живими нікого – ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей таких нелюдських і безжальних... то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки... А якщо інколи – із справедливих причин – індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина й справжня причина того, чому християни розорили та знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами... Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці.

Як Бартоломе де Лас Касас визначає основну мету конкістадорів та які почуття вони в нього викликають?

На півострові Юкатан конкістадори несподівано натрапили на високорозвинену цивілізацію. Перед ними постали обнесені мурами прекрасні міста, величні піраміди й вишукано оздоблені храмові споруди. Територія належала народу майя.

Постійна ворожнеча між містами майя полегшила їх завоювання іспанцями. Від майя конкістадори дізналися, що на північ від Юкатану розташована могутня країна ацтеків, де є багато золота. У 1519 р. на завоювання цих земель вирушив іспанський загін, який вів небагатий іспанський гідальго Ернан Кортес – мужній воїн і вмілий дипломат, але жорстока й підступна людина. Це був перший похід іспанців у глиб материка. Шедрі дарунки правителя ацтеків Монтесуми не зупинили Кортеса. Він узяв в облогу столицю – місто Теночтітлан – і, перекривши доступ до води, змусив його захисників скласти зброю.

Ернан Кортес. XVII ст.

Дізнайтесь! У яких творах літератури та кіно йдеться про боротьбу індіанців з європейцями?

На відміну від основної маси індіанських ювелірних виробів, що безжально переплавили європейці на золоті зливки, дарункам Монтесуми пощастило. Вони потрапили безпосередньо до короля і тому збереглися. Згодом вони справили незабутнє враження на відомого німецького художника Альбрехта Дюрера. Він згадував: «За все своє життя я не бачив нічого, що так потішило б моє серце, як ці речі. Отже, я бачив серед них чудові, найдосконаліші речі й дивувався такій обдарованості людей далеких країн».

ПОДРОБИЦІ

Розгляньте репродукцію картини. Як художник визначив сутність політики Кортеса в Мексиці?

Дієго Рівера. Кортес у Мексиці

Підкорення Мексики вогнем і мечем продовжувалося до кінця XVII ст. Тут знайшли багаті поклади золота й срібла, які в нелюдських умовах видобували індіанці. Нешадна експлуатація, беззахисність перед епідемічними хворобами, які занесли європейці, призводили до швидкого вимирання корінного насе-

Франсіско Пісарро

лення. У середині XVII ст. в Мексиці проживало менше третини від загальної кількості індіанського населення доколумбової ери. Відбулася справжня демографічна катастрофа.

Один із загонів завойовників очолив напівписьменний простолудин **Франсіско Пісарро**. Він вдерся в Перу, де розкинулася держава інків.

Скориставшись міжплемінними усобицями, Пісарро зібрав велике військо. Прекрасно прокладеними дорогами інків він швидко дістався міста, де перебував правитель держави – Великий Інка Атауальпа, і віроломно захопив його в полон. Зрозумівши, що понад усе іспанці цінують золото, Атауальпа підняв руку й на висоті свого зросту провів під стелею кімнати ризику. В обмін на своє звільнення він пообіцяв заповнити приміщення до

рівня ризику золотом. З усіх куточків країни почали звозити коштовності. Зібравши 6 тонн золота й срібла, іспанці підступно стратили Атауальпу, а невдовзі остаточно розгромили й імперію інків.

Наприкінці XVI ст. в руках іспанських конкістадорів перебувала вся Центральна й Південна Америка, за винятком Бразилії, яку захопили португальці.

■ 2. Створення колоніальних імперій.

У 1494 р. за посередництва Папи Римського в місті Тордесільясі між Іспанією та Португалією було укладено договір про перший в історії розподіл світу на сфери впливу. Іспанія отримала право володіти нововідкритими землями на захід від Азорських островів, а Португалія – на схід. У реальному житті ситуація виглядала досить дивно: португальці мали право на відкриття в Азії, рухаючись на схід навколо Африки, а іспанці мали таке саме право, але рухаючись на захід. І тут уже чимало залежало від того, хто перший дістанеться берегів тих чи інших земель. Між суперниками почався біг наввипередки. У 1529 р. країни підписали Сарагоську угоду про розподіл сфер впливу в Тихому океані. Землі, що завоювали європейці, перетворювалися на колонії. Отже, під час Великих географічних відкриттів і першого розподілу світу виникли перші **колоніальні імперії** – держави, що мають колоніальні володіння в різних куточках світу.

Іспанські королі проголосили всі завойовані землі своєю власністю, а їхніх жителів – своїми підданими. Іспанська колоніальна імперія простягалася на тисячі кілометрів. Вона була найбільшою в тогочасному світі й складалася з двох віцекоролівств, якими управляли призначені іспанським монархом віцекоролі. Іспанія ревно охороняла свою монополію (виняткове право) на торгівлю із заокеанськими володіннями. Іноземних купців у Новий Світ не допускали, вони могли придбати колоніальні товари лише в Севільї, сплативши мито в королівську скарбницю.

Подумайте!

Чи сприяє розвитку економіки країни встановлення монополії на певні товари та послуги?

У дещо інший спосіб діяли португальці. Їм украй складно було утримувати численні володіння в Азії та Африці. Тому вони взяли під контроль землі, де вирощували найкращі прянощі, та морські шляхи, що вели до них. Португальці отримували величезні прибутки, заволіввши винятковим правом на постачан-

ня до Європи східних товарів. Відкривши морський шлях до Індії, вони витіснили звідти арабських купців. Уздовж узбереж Африки та Південної Азії звели португальські фортеці. У Новому Світі Португалії пощастило заволодіти безкраїми просторами Бразилії. Хоча тут не було знайдено золота, великі прибутки приносило вирощування бавовни, кави та цукрової тростини.

Якщо на першому етапі Конкісти відбувалося звичайне загарбання коштовностей, то із середини XVI ст. завойовники перейшли до постійної розробки копалень. Новий Світ давав уже половину світового видобутку дорогоцінних металів, і в Іспанію потягнулися багатотонні «золоті» і «срібні» флотилії. Прибутки приносили не лише копальні, а й обробка сільськогосподарських плантацій. Їхніми власниками були іспанські колоністи, але працювали на землі індіанці, яких силоміць перетворили на рабів. Вони вирощували маїс (кукурудзу), тютюн, цукрову тростину, каву.

Крім піренейських держав, участь у Великих географічних відкриттях брали також інші європейські країни. Англія і Франція звернули свій погляд у бік Північної Америки. Купці головного на той час англійського порту Брістоль спорядили власним коштом невеликий корабель для плавання на захід. 20 травня 1497 р. судно на чолі з **Джоном Каботом** (генуезець Джованні Кабото) у складі екіпажу із 17 осіб вирушило в путь. За місяць воно досягло північної частини острова Ньюфаундленд, який Кабот оголосив володінням англійської корони. Тут, на мілинах, англійці знайшли один з найбагатших у світі районів рибальства й тоннами стали виловлювати тріску та оселедців.

Наступного року під час чергової експедиції англійці досягли Північноамериканського материка, але золота тут не знайшли. Через це освоєння Північної Америки відрізнялося від іспанської Конкісти й проходило спочатку мирно. Колоністи – бідняки, злочинці й особи, які на батьківщині зазнавали переслідувань за свої релігійні переконання, – самі працювали на землі, розводили худобу та зберігали мирні стосунки з місцевим населенням. З розширенням у XVII ст. господарства колоністи стали відбирати землі в індіанців, а їх переселяти до резервацій – спеціально відведених замкнених територій, залишати які не дозволялося.

ПОДРОБИЦІ

Розгляньте ілюстрації. Які знаряддя праці використовували ацтеки під час вирощування кукурудзи?

Вирощування маїсу. Ілюстрація з книги *Бернардіно де Саагуна «Флорентійський кодекс»*. XVI ст.

Надмірна праця та важкі умови життя спричиняли масову смертність індіанців. Коли ж на знак протесту вони повставали, то з ними та їхніми сім'ями жорстоко розправлялися. Існували райони, де за короткий час іспанці повністю

винищили індіанців і були змушені завозити африканських невольників. Праця чорношкірих рабів широко використовувалася на копальнях і плантаціях.

- **3. Зміна поглядів на світ.** Відкриття XV–XVII ст. мали величезний вплив на подальшу історію людства. Декілька поколінь безстрашних і мужніх мореплавців суттєво розсунули межі ойкумени (відомих земель): європейці дізналися про нові землі, народи й цивілізації. Відбулася зустріч двох світів – європейського й американського, зв'язок між ними став постійний. Ці події мали подвійне значення: з одного боку, було завдано великої шкоди унікальній культурі підкорених народів, з іншого – покладено початок взаємозбагаченню цивілізацій. Новий Світ перетворився на складову частину західної християнської цивілізації та увійшов у колорит всесвітньої історії.

Розгляньте карту. Як уявляли будову світу в XVI ст.? Які відмінності від сучасної карти світу ви помітили?

Надходження з Нового Світу золота й срібла дало можливість карбувати потрібну для обігу кількість монет. Це сприяло розквіту торгівлі та піднесенню промисловості. Зростали міста, перетворюючись на торговельно-промислові. Водночас величезне надходження в Європу благородних металів спричинило в XVI ст. невідоме досі явище. Надмірна кількість монет призвела до того, що ціни на речі першої потреби, продукти харчування і сировину стрімко зросли. Таке знецінення грошей отримало назву **«революція цін»**. В її умовах відбувалося швидке розорення одних людей і блискавичне збагачення інших.

Великі географічні відкриття справили приголомшливе враження на сучасників. Вони відкрили для людства нові життєві горизонти, назавжди змінивши погляди на світ.

Подумайте!

Чому занепали старі торговельні центри, адже товари, якими вони торгували, залишалися достатньо важливими для європейців?

Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства

НАСЛІДКИ	ХАРАКТЕРИСТИКА
Економічні	Знецінення грошей унаслідок надходження великої кількості коштовних металів – революція цін
Торговельні	Виникнення та розвиток світової торгівлі, у якій головну роль відігравала Європа
Географічні	Зміна уявлень про будову світу та його розміри, зміни у світоглядах
Політичні	Початок колоніального розподілу світу
Побутові	Зміни в раціоні харчування – нова їжа з Америки (стали вирощувати картоплю, кукурудзу, томати, квасолю, у великих обсягах цукрову тростину)
Технічні	Технічні винаходи в мореплавстві та суміжних галузях
Етнографічні	Знищення індіанського населення та ввезення темношкірих людей до Америки

1. Що таке Конкіста і як вона відбувалася? Що полегшило завоювання конкістадорів?
2. Як відбувся перший в історії розподіл світу? Як розвивалися перші колоніальні імперії?
3. Які економічні та соціально-культурні процеси відбувалися в Новому Світі після Конкісти?
4. Що спричинило стрімке знецінення грошей після відкриття Нового Світу?
5. Як змінилися уявлення європейців про світ унаслідок Великих географічних відкриттів?
6. Як, на вашу думку, правильніше казати: «відкриття Америки» чи «зустріч двох цивілізацій»? Відповідь обґрунтуйте.

1. Розгляньте карту «Великі географічні відкриття» (с. 14, 15) та позначте на контурній карті колонізовані європейцями землі, напрямки нових торговельних шляхів і центри світової торгівлі XVI–XVII ст.
2. У зошитах заповніть таблицю «Наслідки відкриття нових земель для Європи та Америки».

	Позитивні наслідки			Негативні наслідки	
	Сільське господарство	Торгівля та промисловість	Наука, культура, побут	Для людей	Для економіки
Європа					
Америка					

3. Візьміть участь в онлайн-вікторині «Конкіста – завоювання Нового Світу»:

<https://cutt.ly/3gNXwQG>

1. Робота у групах. «Плакат думок». Об'єднайтеся в п'ять команд. Перша й друга команди представляють екіпажі двох португальських кораблів, третя і четверта – екіпажі двох іспанських кораблів, п'ята команда (три-чотири учні) виконує роль суддів. Кожна команда обирає капітана та на аркуші паперу (А3 або А4) малює каравелу. Два кораблі плывуть з Європи до Америки, а два – повертаються додому. У повній тиші протягом 7 хв кожна команда навколо свого корабля малює товари, які везе, і зазначає ціну кожного товару. Далі за чергою чотири команди презентують перед класом свої «здобутки» і відповідають на запитання про призначення їхнього товару та можливий прибуток від подорожі. Команда суддів обирає найуспішнішу команду й може вручити їй приз.

2. Перегляньте відео «Одна історія. Як завойовник Ернан Кортес задовольняв свої матеріальні та військові потреби». За допомогою прийому «Мікрофон» обговоріть питання: «Як правильніше називати Конкісту – місцем зустрічі чи ареною зіткнення двох цивілізацій?».

<https://cutt.ly/fgNXO9w>
(тривалість 07 хв 11 с)

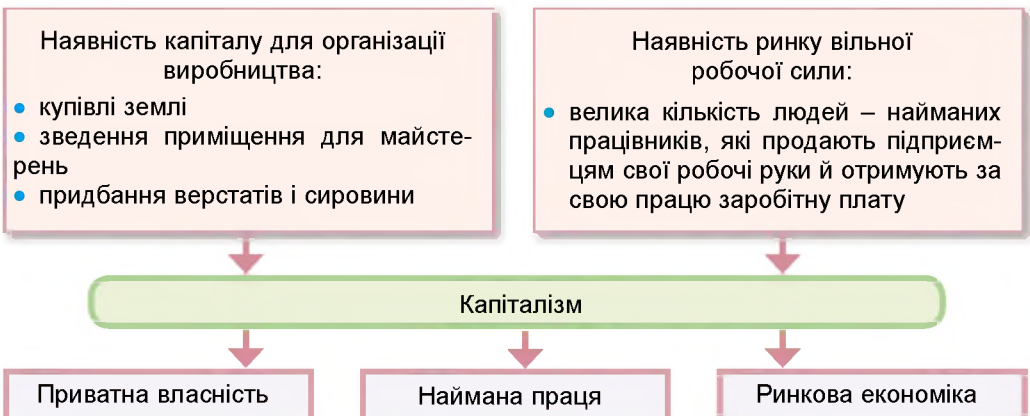
§3 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

Пригадайте! Як виникла революція цін і які наслідки вона мала для народів Європи?

1. Народження капіталізму. Великі географічні відкриття започаткували докорінні зрушення не лише в культурі та побуті, але й в економічному житті Європи. Революція цін стала вигідною для виробників і продавців товарів. Водночас відбувалися зростання населення та відтік його із сільської місцевості до міст, розбудова доріг, купці дедалі частіше перетворювалися на посередників у торгівлі. Так поступово руйнувалася середньовічна феодальна економіка.

У XVI–XVII ст. в Західній Європі відбувалося зародження **капіталізму** – нового суспільного устрою.

Умови виникнення капіталізму

Найвищі прибутки приносила міжнародна торгівля. Купецтво наживалося завдяки торговій монополії – винятковому праву на продаж того чи іншого товару. Вигравало воно й від різниці в цінах. Відомо, що привезений до Європи перець коштував у сотні разів дорожче, ніж на Сході. Особливі вигоди надавала торгівля з колоніями. Проте купецтво не одразу почало вкладати гроші у виробництво. Воно продовжувало збільшувати свої кошти через лихварські операції та довго віддавало перевагу таким надійним джерелам вкладання капіталів, як купівля землі, коштовностей, палаців. До того ж серйозною перешкодою для проникнення купецького капіталу у виробництво були цехи. Вони ревно охороняли свої права на заняття ремеслами й чинили опір спробам чужинців увійти в цю сферу.

Поступово ситуація почала змінюватися.

Подумайте!

У яких сферах економіки можна отримати найбільші прибутки в наш час?

2. Мануфактурне виробництво. Першими ранньокapіталістичними підприємствами були **мануфактури**. Як і в середньовічному ремеслі, тут панувала ручна праця, що позначилося навіть на самій назві (від лат. *manus* – *рука*, *factura* – *виріб*). Водночас мануфактура дуже відрізнялася від майстерні ремісника. По-перше, вона була досить великим виробництвом з десятками, а інколи й сотнями працівників. По-друге, на відміну від середньовічного ремісника, який сам виготовляв свій виріб від початку до кінця, мануфактурний працівник виконував декілька чи лише одну трудову операцію. Такий розподіл праці сприяв вдосконаленню майстерності в конкретному виді робіт і вів до зростання продуктивності праці та збільшення випуску продукції.

Найчастіше підприємець закуповував сировину та роздавав її для обробки збіднілим міським ремісникам або селянам з найближчої округи. Вони виконували роботу не у спільній майстерні, а кожний у себе вдома й повертали підприємцеві вже готову продукцію. Такі працівники були усунені як від закупівлі сировини, так і від продажу своїх виробів. Вони працювали не на різних замовників, а

Розгляньте репродукцію картини. Наскільки поважною була професія міняйли в тогочасному суспільстві?

Квентін Массейс.
Міняйло з дружиною. 1514 р.

Розгляньте гравюру. Чому друкарня є яскравим прикладом централізованої мануфактури?

У друкарні. Гравюра. XVII ст.

лише на одного постійного хазяїна та повністю залежали від нього матеріально. Так виглядала **розсіяна мануфактура**, яка переважала в ткацькому виробництві.

Поряд з розсіяною існувала також **централізована мануфактура**. Підприємець сам відкривав майстерню й збирав під одним дахом десятки працівників. Він забезпечував їх сировиною, верстатами та обладнанням. Централізованих мануфактур було менше, ніж розсіяних, адже в їхнє створення доводилося вкладати більше коштів. Здебільшого вони виникали в нових галузях виробництва. Яскравим прикладом централізованої мануфактури стали численні друкарні.

XVI ст. 3 «Балади про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері» англійського письменника Томаса Делоні

У світлиці, просторій і довгій, стояли 200 верстатів. На цих верстатах працювали 200 чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по чудовому хлопчику, які з великим захватом підготовляли човники. Водночас в іншому приміщенні 100 жінок невтомно чесали вовну з радісним виглядом і дзвінко співали пісні.

У наступній кімнаті працювали 100 дівчат у червоних спідницях, з білими, як молоко, хустками на головах. Ці чарівні дівчата, не припиняючи, пряли у цій світлиці весь день, співаючи ніжно-ніжно, солодкими, як у солов'я, голосами.

Після цього вони увійшли до іншої кімнати, де побачили бідно вдягнених дітей: усі вони сиділи й скубли вовну, відбираючи найтоншу від грубої; усіх їх було півтори сотні – дітей бідних і слабких батьків. У нагороду за свою працю кожна отримувала увечері по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять за день.

У наступному приміщенні вони бачать ще 50 хлопців: це були стригалі. Біля них працювали аж 80 прасувальників. Крім того, він мав ще фарбувальню, при якій тримав 40 осіб, та ще на сукновальні – 20.

1. З яким почуттям Томас Делоні описує мануфактуру Джека з Ньюбері?
2. Чому, на вашу думку, власник широко використовував дитячу працю? Як ви до цього ставитеся?

3. Становлення капіталістичних відносин. Зміни в економіці неминуче тягли за собою разучі зміни в суспільному ладі. Переважна частина європейського населення, як і раніше, займалася дрібним сільським господарством.

На початку XVI ст. більшість селян була особисто вільною, але безземельною, оскільки сеньйори зберегли землю за собою. Селяни могли взяти її тільки в оренду, за яку доводилося платити гроші. Щоб отримати їх, селяни везли на ринок і продавали свою продукцію – зерно, м'ясо, вовну. Такий спосіб господарювання став звичним для середнього прошарку сільського населення. Селянська біднота не мала грошей для оренди землі та йшла в найми до фермерів – заможних селян, які були власниками землі чи великими орендарями. Фермерські господарства працювали на ринок, тому їхні власники віддавали перевагу вирощуванню прибуткових культур або скотарству. Наймана праця дедалі активніше застосовувалася в селі.

Купці добре розуміли, що найбільші прибутки матимуть, коли підпорядкують собі весь процес – від виготовлення товару до його збуту. Вони стали вкладати гроші у виробництво предметів своєї торгівлі, наприклад у виробництво тканин. Деякі містяни, зокрема лихварі та частина майстрів, які змогли нако-

пичити гроші, теж ставали підприємцями. Частина дворян і фермерів також долучилася до капіталістичних форм ведення сільського господарства. Разом вони склали нову велику соціальну групу – **буржуазію**. Працювали на неї ті, хто втратив господарську самостійність і був змушений продавати свою робочу силу: розорені ремісники та «вічні підмайстри», для яких брак грошей робив недосяжним звання майстра, некваліфікована міська біднота, позбавлені землі селяни. Усі вони ставали **найманими працівниками**.

*Розгляньте репродукцію картини. Яка головна ідея картини?
Як, на вашу думку, художник ставився до своїх героїв?*

Пітер Брейгель Старший. Сінокіс. 1565 р.

Хоча в більшості європейських країн у XVI–XVII ст. зберігалися старі феодалні порядки, у найрозвиненіших державах зароджувалися та поступово розвивалися нові капіталістичні відносини.

1. Як вплинуло відкриття Нового Світу на економічне життя Європи?
2. Які умови є необхідними для становлення капіталізму? Як вони виникли в Європі в XVI–XVII ст.?
3. Яке становище було в аграрному секторі в XVI–XVII ст.?
4. У чому полягали докорінні відмінності мануфактурного виробництва від середньовічного ремесла?
5. Чому підприємці частіше створювали розсіяні, а не централізовані мануфактури?
6. Які суспільні зміни відбувалися в Європі під впливом розвитку капіталізму?

1. На контурній карті позначте найбільші промислові центри та порти Західної Європи.
2. Користуючись уривком з «Балади про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері» (с. 26), у зошитах складіть таблицю **«Сукноробна мануфактура»**. У ній перерахуйте трудові операції, які виконували працівники, виготовляючи сукно. Запишіть також, скільки людей працювало в сукнороба Джека на кожній операції.
3. Виконайте онлайн-вправу «Терміни. Соціально-економічний розвиток країн Західної Європи в XVI–XVII ст.»:

<https://cutt.ly/IgNXDoK>

Зазвичай уся сім'я мешкала в одній великій кімнаті, яку опалювали вогнищем для приготування їжі. Меблів було небагато. Навколо стола стояли лави, які на ніч відсували до стін, покривали набитими соломною матрацами або перинами й перетворювали на ліжка. Одяг та інший хатній скарб зберігали у великій скрині. Кухонне начиння теж було скромне: чавунний казан, сковороди й горщики, глечики й жбани, діжки й відра. Їли та пили з дерев'яних або глиняних мисок і кухлів, до того ж зазвичай їх було мало й доводилося користуватися спільним посудом.

Подумайте! До чого призводило користування спільним посудом?

У містах зберігалося чимало низьких глиняних і дерев'яних хатин, укритих соломною або дранкою. У них, а також у напівпідвалах чи на горищах багатоповерхових будинків, жила міська біднота. Частина бідняків взагалі не мала постійного даху над головою. Часті пожежі змушували містян переходити до будівництва кам'яного житла. Із цією самою метою із XVII ст. дахи стали вкривати черепицею. У будинках торговців і ремісників на першому поверсі розміщувалася крамниця або майстерня, а також кухня. На другому жила сім'я хазяїна, там були вітальня та спальні. Третій поверх займали підмайстри, учні та слуги. Горище слугувало складом.

Значно більше уваги стали приділяти внутрішньому оздобленню житла. Підлогу всюди, навіть у небагатих будинках, покривали керамічною або кам'яною плиткою. На паркет зрідка можна було натрапити в палацах знаті; мода на нього почалася лише у XVIII ст. У всіх верств населення – від звичайного селянина до могутнього монарха – зберігався старовинний звичай засипати підлогу взимку соломною, а влітку духмяними травами й квітами.

Розгляньте репродукцію картини. Що роблять господарі оселі під час візиту поважних гостей? Подумайте, яка мета цього візиту.

Ян Брейгель Старший. Знатне подружжя в селянській хаті. 1600 р.

Пригадайте! Звідки походить мода на використання килимів у Європі?

Дошата підлога верхнього поверху слугувала стелею для нижнього. Її до XVIII ст. не штукатурили, а обтягували тканиною або оздоблювали візерунками.

Заможні люди закривали оббивними тканинами також стіни. Дешеві паперові шпалери (їх називали «доміно») спочатку мали попит тільки серед небагатого населення і лише згодом набули широкої популярності. У XVI ст. навчилися робити по-справжньому прозоре скло. Вікон з ним побільшало як у містах, так і в селах, проте повністю витіснити промаслений папір і пергамент скло ще не змогло.

Під час вибору меблів особливу увагу звертали на їхню зручність і зовнішній вигляд. Славу найдосконаліших в Європі майстрів і законодавців меблевої моди мали італійські меблярі.

XVI ст. Лист про дім німецького банкіра Раймунда Фуггера

Така пишнота в будинку Раймунда Фуггера! Його склепіння підтримують мармурові колони. Він має просторі й красиві кімнати та зали, а найгарніша з них – кабінет самого господаря, із позолоченою стелею та надзвичайно розкішно прибраним ліжком. До нього прилягає каплиця Св. Себастьяна, зі стільцями із цінного дерева вельми майстерної роботи. Але головна прикраса його – чудові картини.

Здивувало нас зібрання пам'яток старовини, які ми побачили на верхньому поверсі будинку... В одній кімнаті зберігалися монети й бронзові статуї, у другій – кам'яні статуї, деякі з них мали колосальні розміри. Нам розповіли, що всі ці старожитності доставлено сюди з великими витратами з різних країн, здебільшого з Греції та Сицилії. Сам господар – освічена й благородна людина.

1. Які речі в будинку банкіра справили найбільше враження на автора листа? 2. Чому в документі зазначено, що Раймунд Фуггер – освічена й благородна людина?

Спальня Катерини Медічі

Проте справжнього комфорту не існувало навіть у будинках знаті. Окрема ванна кімната вважалася великою розкішшю, як, до речі, і туалет зі зливом води, який у XVI ст. винайшли англійці. Рівень гігієни, порівняно із середньовіччям, знизився: страх перед хворобами змушував закривати міські лазні. До повного миття тіла ставились як до медичної процедури й милися в кращому разі один раз на рік. Замість миття обличчя та руки обтирали вранці мокрим рушником. Серйозну проблему становили опалення та освітлення. Будинки обігрівали кухонне вогнище, каміни та печі. На півдні використовували жаровні. Опалення коштувало дорого, тому зазвичай обігрівалася лише одна спальня. Джерелом штучного освітлення слугували смолоскипи, свічки, кухонне вогнище.

XVI ст. Розповідь італійського мандрівника про домашній побут мешканців міста Цюриха

У всіх тутешніх будинках одразу після ранішньої молитви служниці, а де їх нема, то й самі господині, починають прибирати кімнати, підмітати коридори й ганок, мити й чистити лави тощо. Кімнати обставлено дуже просто, часто все оздоблення

полягає в чистоті та порядку. Найрозкішнішу частину покоїв складають дерев'яні панелі, якими обшивають стіни. На кожній панелі вирізано з горіхового дерева або портрет, або гірлянди. Така обшивка стін захищає від зимових холодів, але темний колір горіхового дерева й лаку, яким покрито соснові панелі, робить кімнати похмурими. Цьому сприяють також вузькі й низькі вікна та незначна висота поверхів. Узимку кімнати обігрівають великими печами.

Начиння мало, і воно небагате. Уздовж стіни та навколо великого столу поставлено довгі лави. Гостям у багатих домах дають дерев'яні стільці, оббиті оксамитом та обшиті золотою або срібною бахромою. Небагаті люди замість оксамиту використовують сукно або шкіру, а зверху кладуть подушки, які вишивають жінки родини. Такими самими вишитими килимами покривають у свята й столи. Крісла цей бадьорий і міцний народ дає лише старим і хворим.

Дорогий посуд використовують лише у святкові дні. Повсякденне столове начиння зазвичай глиняне та дерев'яне, у багатих – олов'яне.

Що, на вашу думку, сподобалося, а що не сподобалося італійському мандрівнику у швейцарському місті Цюриху?

Розгляньте репродукцію картини. Чим селянське весілля в Нідерландах було схоже на весільне застілля тогочасних українців?

Пітер Брейгель Старший. Селянське весілля. 1568 р.

3. Їжа та напої. У XVI–XVII ст. їжа основної маси населення Європи залишалася досить одноманітною. Основу раціону складали зернові – пшениця, жито, ячмінь, просо. До продуктів масового вжитку належали також боби, горох, сочевиця. М'яса – яловичини, баранини, свинини, курятини та дичини – споживали досить багато. Свіже м'ясо коштувало дорого, тому на столі простолюду звичнішою була солонина.

У минуле відходила «манія прянощів»: їх вживали вже не так багато, як у середні віки. З Нового Світу завезли картоплю, що суттєво зменшило загрозу

Розгляньте репродукцію картини. Як ви думаєте, з якою метою пекар трубить у ріг?

Габриель Метсю. Пекар дме у свій ріг. 1660 р.

Розгляньте репродукцію картини. Чому, на вашу думку, художник обрав своїм персонажем водноноса?

Дієго Веласкес. Севільський воднонос. 1620 р.

голоду. Тривалий час Європа була істотно обмежена в солодошах. Цукор спочатку вважали лікарським засобом і продавали лише у крамницях аптекарів. У XVI ст. його отримували із цукрової тростини трудомістким і дорогим способом. Тому цукор залишався предметом розкоші, хоча його споживання поступово зростало.

Майже половина року припадала на пісні дні. У цей час наставала черга дарів моря. Свіжа, але особливо копчена, солена й сушена, риба помітно доповнювала та урізноманітнювала стіл.

Дізнайтесь! Чим харчувалася в XVI ст. переважна більшість міських жителів України? Які з вищеназваних продуктів уживали наші пращури, а про які вони навіть не чули?

Водопроводів існувало мало. Використовували талий сніг, річкову та дошову воду. Особливо небезпечно було пити воду з річок, оскільки в них виливали шкідливі відходи фарбувального, дубильного та інших ремесел. Таку воду очищали, пропускаючи через дрібний пісок, а потім продавали. Щодня на вулицях Парижа лунали крики 20 тисяч водноносів, кожен з яких доставляв по 60 відер води у квартири багатопверхових будинків.

Завдяки Великим географічним відкриттям в Європі з'явилися нові напої – шоколад, чай і кава. Чай з далекого Китаю привезли на початку XVII ст. голландці. Духмяний напій довго залишався привілеєм знаті й лише з XVIII ст. увійшов у широкий вжиток. Особливо до вподоби припала кава, про яку європейці дізналися в мусульманських країнах.

Подумайте! У яких країнах у наш час традиційно п'ють більше кави, а в яких – чаю?

Люди стали звертати увагу не лише на те, чим нагодувати гостей, а і як подати страви, як поводитися за столом. Мета пишного застілля – не лише дати гостям можливість насолодитися смачно приготовленою їжею та гарно сервірованим столом, а й продемонструвати їм багатство та могутність господарської сім'ї.

Дедалі частіше використовували скляні, фаянсові та кришталеві вази, келихи, різноманітні блюда, тарілки, салатниці, цукерниці. Їм намагалися надати якомога гарнішого вигляду. Готуючись до бенкету, піклувалися про оздоблення зали. Стіни завішували гобеленами та гірляндами з квітів, на видному місці ставили шафу з «парадним» посудом. За столами зазвичай сідали попарно – дама з кавалером. Завдання слуг полягало в тому, аби якомога більше здивувати гостей рідкісними витворами кулінарії.

Їжу брали переважно руками, через що використовували багато серветок та впродовж застілля по декілька разів мили руки ароматизованою водою, ллючи її з глечика над спеціальною піалюю. Серед столових приборів головним залишався ніж. Використання столових приборів стало цілком природним наприкінці XVII ст.

Розгляньте репродукцію картини. Як ви вважаєте, чию трапезу зобразив художник: знатної людини чи простолюдина?

Віллем Клас Хеда. Сніданок із чорничним пирогом. 1631 р.

Використання столових приборів стало цілком природним наприкінці XVII ст.

4. Примхи моди. Європейська мода теж відчула на собі вплив географічних відкриттів. Застосовуючи індійські барвники, фарбували тканини в незвичайні кольори. Використання східних пахощів і прянощів відкрило широкі можливості для створення нових парфумів і косметики.

Уже на світанку Нового часу європейські країни встановили між собою більш-менш постійні торговельні та дипломатичні контакти: Європа почала жити єдиним життям. Виникла й загальноєвропейська мода, яку диктували найвпливовіші з політичної точки зору держави. На зламі XV–XVI ст. її законодавцями були італійці. Серед жінок поширився звичай ходити з непокритою головою. Тому вони приділяли велику увагу зачіскам і головним прикрасам – діадемам, вінкам і сіткам. Венеціанські модниці, аби виглядати вищими на зріст та стрункішими, взували цоколі – туфлі-«копитця» на високій платформі.

Розгляньте портрети. Чим різнилося вбрання Лукреції Борджіа та інфанти Ізабелли?

Лоренцо Лотто. Портрет Лукреції Борджіа. Бл. 1510 р.

Алонсо Санчес Коелья. Інфанта (принцеса) Ізабелла. 1579 р.

*Розгляньте портрет.
Опишіть одяг
багатого вельможі.*

*Вільям Ларкін. Річард Секвілл,
граф Дорсет. 1513 р.*

У XVI ст. провідна роль в європейській політиці перейшла до Іспанії. Моду теж диктували іспанці. Вони створили чоловічий строгий костюм темних тонів із застібнутим наглухо комірцем. За любов до чорного вбрання іспанців у інших країнах презирливо називали «воронами». Щоправда, інколи про колір в одязі знаті можна було лише здогадуватися – так рясно він був оздоблений коштовним камінням, золотою та срібною ниткою. У всій Європі набули популярності короткі іспанські плащі та маленька вузька борідка – еспаньйолка. Взувались іспанці в м'які вузькі туфлі, прикрашені схожими на кігті розрізами, – так звані «вовчі лапи». Голову покривав твердий капелюх з вузькими крисами.

Жіноча іспанська мода на довгі роки подарувала світові спідницю на жорсткому металевому каркасі. Убрання доповнювали сережки, каблучки, намиста й ланцюжки, а також віяло із страусинового пір'я та тонкий носовичок, оздоблений вишуканим мереживом. Від часів арабського панування жінки зберегли звичай, виходячи на вулицю, покривати голову темним покривалом. Згодом воно перетворилося на знамениту іспанську мантилью із чорного мережива.

Згодом воно перетворилося на знамениту іспанську мантилью із чорного мережива.

У XVI ст. іспанці стали вирощувати завезену з Нового Світу картоплю. З неї навчилися отримувати крохмаль, який здійснив справжній переворот у європейській моді. Підкрохмалений комірць ставав твердим, завдяки чому можна було збільшувати його розміри. Невдовзі він уже нагадував справжні «млинові жорна». Такий комірць тісно обхоплював ший, тому голову доводилося тримати високо підведеною. Ця постава цілком відповідала образу гордого аристократа-іспанця.

Ціна готового комірця була дуже високою. Аби під час трапези не забруднити та не зіпсувати дорогу річ, наприкінці XVI ст. згадали про давній винахід античності – виделку. Відтоді серед знаті стало непристойним їсти руками.

Пригадайте! Який вигляд мали модні дами в XVI ст. в Україні?

Із XVII ст. центр моди перемістився до Франції. Французи зробили вбрання вишуканішим і яскравішим, рясно прикрасили його коштовностями. Водночас набув популярності голландський стиль – капелюх з високою тулією та відкладний комірць.

У XVI ст. навчилися плести панчохи. Кишень ще не придумали, тому всі дрібнички тримали в гаманці, прикріпленому ланцюжком до пояса. Ознакою заможності був одяг, оздоблений хутром. Із XVII ст. серед знаті поширився звичай спати в нічних сорочках, у XVIII ст. спідню білизну носили вже майже всі верстви населення. Лише відтоді стали відступати захворювання шкіри.

Одяг простих людей не був такий розкішний. Біднота носила одяг із грубого полотна, вигляд якого мало змінювався з плином часу.

Чимало кравців, шевців і капелюшників заробляли на хліб завдяки забаганкам моди. Зміна фасонів щоразу давала новий поштовх розвитку виробництва й торгівлі.

1. Схарактеризуйте становище жінок і дітей у країнах Західної Європи в XVI–XVIII ст.
2. Як змінився, порівняно із середньовіччям, внутрішній вигляд житла? Чи можна вважати комфортними оселі європейців Раннього Нового часу?
3. Як вплинули Великі географічні відкриття на харчування європейців?
4. Чому цукор у Європі був предметом розкоші?
5. Який був стан гігієни і як це позначалося на здоров'ї тогочасних людей?
6. Що нового в європейській моді з'явилося завдяки географічним відкриттям?
7. Чому в XVI ст. законодавицею моди стала Іспанія та як виглядало вбрання іспанців?

1. На стрічці часу позначте, які країни були законодавицями моди в певні періоди.
2. У зошитах заповніть таблицю **«Найважливіші нововведення Раннього Нового часу в повсякденне життя європейця»**.

Одяг	Предмети вжитку (зокрема, посуд)	Житло й меблі	Продукти харчування та напої

3. Виконайте онлайн-вправу «Повсякденне життя у країнах Західної Європи Раннього Нового часу»:

<https://cutt.ly/TgNX8QX>

Робота у групах. Уявіть, що вас запросили на бенкет до знатної особи XVI ст. Складіть розповідь про те, чим вас пригощали, та опишіть поведінку гостей за столом (*1-ша група*). Перегляньте відео «Шлюб і сім'я». Уявіть, що ви живете в XVI ст. Складіть розповідь про життя своєї родини (*2-га група*).

<https://cutt.ly/BgMoFhE>
(тривалість 02 хв 08 с)

Запам'ятайте дати й зауважте, які події відбувалися у світі та на теренах України водночас.

У світі	В Україні
1492 перша експедиція Христофора Колумба, відкриття Америки	1489 перша згадка про українських козаків у писемних джерелах
1498 відкриття флотилією Васко да Гама морського шляху з Європи до Індії	Кінець XVст. зародження та початок формування нового суспільного стану – козацтва
1519–1522 перша навколосвітня подорож під проводом Фернана Магеллана	

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестових завдань перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/1kTY9bt>

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§5 ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ

Пригадайте! Що ви знаєте про гуманістів з історії середніх віків?

1. Гуманізм як інтелектуальний рух доби Відродження. На зламі XIV–XV ст. в Італії зародилася нова культура, яку згодом назвали **Відродженням** (фр. – *Ренесанс*). Вона сформувалася на основі **гуманізму** – світогляду, прихильники якого ставили в центр світу людину. Вони вважали свій час, коли почала відроджуватися античність, періодом піднесення культури після «тисячолітнього занепаду» середньовіччя.

Новий ідеал людини не випадково виник саме в Італії. Тут панував вільний дух купецьких республік, порядки у квітучих містах-державках були демократичніші, ніж у країнах з монархічною формою правління. Головну роль у житті Венеції, Флоренції та інших міст-держав відігравали купці, банкіри та підприємці. Вони мали блискучу освіту, знали мови й зазвичай виконували відповідальні дипломатичні доручення. З них формувалися виборні органи міського самоврядування, а суперництво в боротьбі за владу вимагало здатності до енергійних дій, красномовства, лідерських якостей. Усе це сприяло появі нової людини – життєстійкої, заповзятливої, сміливої та рішучої.

Подумайте! Як антична культура вплинула на культуру Відродження?

Творцями нового розуміння сенсу й цінностей життя були гуманісти. На протигагу традиційному для середньовіччя приниженню людини вони вважали її найвищою цінністю і центром Всесвіту.

Особливості гуманістичного світогляду

Найбільшою цінністю вважалася людина

Особлива увага приділялася вихованню та освіті

Людина цінувалася за особисті досягнення, а не за багатство чи родовитість

XV ст. 3 «Життя Вітторіно да Фельтре» Франческо Кастільоне

Упродовж восьми років я був у школі Вітторіно й навчався в нього звичайів і наук. Своїм працелюбством і старанністю Вітторіно здобув велику популярність як добра людина й найкращий наставник. 22 роки він працював у Мантуї, виховуючи дітей правителя та інших юнаків. Бідних хлопців, яких Вітторіно вважав здібними до навчання, він утримував за власний кошт, надавав їм притулок, допомагав книжками, харчами, одягом.

Він ніколи не сідав до вогню, навіть у дуже холодну зиму, і казав, що зігріватися краще фізичними вправами, ніж біля вогнища. Тому юнакам, які в нього навчалися, він наказував щодня грати з м'ячем, бігати, стрибати. Він казав, що це дуже сприяє не лише тренуванню тіла та укріпленню здоров'я, а й загострює розум.

Його учнів ніколи не били або били рідко, а тих, хто нехтував читанням, карали так: їх змушували продовжувати заняття тоді, коли інші отримували дозвіл погуляти чи розважитися. Якщо ж Вітторіно несподівано виявляв серед учнів брехуна, злодія, задирку чи непристойного у словах і справах, тоді ніхто не міг врятувати винуватця від покарання. З його школи виходила найкраща й найосвіченіша молодь, яка стікалася до нього з усіх областей Італії.

1. На якій підставі автор стверджує, що Вітторіно да Фельтре – добра людина й найкращий учитель? 2. Які дії наставника могли стати зразком для його учнів? 3. Чому в цю школу приїжджали вчитися з усієї Італії?

Гуманісти походили з різних верств населення – купецтва, знатних родин, міського середовища. Відрізнялися вони й родом занять. Серед них були переписувачі книг і бібліотекарі, учителі та університетські професори, богослови й політики, високі посадовці й митці.

Першим представником Відродження вважають зачинателя ренесансної літератури поета **Франческо Петрарку** (1304–1374). Його славила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У віршах Петрарка возвеличив людську красу, порівнюючи її з усім прекрасним на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього відродили давно забуту античну традицію: на Капітолійському пагорбі в Римі Петрарку увінчали лавровим вінком.

Франческо Петрарка

XIII ст. 3 праці Петрарки «Про засоби проти всілякої долі»

Чи мало маємо причин для радості? Ми маємо розум, пам'ять, передбачення, красномовство. Деякі тварини сильніші за людину, деякі – спритніші, деякі мають гостріший слух, зір, нюх. Але немає серед них такої, яка перевершила б людину гідністю. Тільки людина має розум, мову, сльози, сміх.

Так багато тварин у небі, на землі, у морях, які призначені тільки для нашої користі й підпорядковані тільки нашому розуму, нашій владі! Зрештою, кожній людській душі

Господь дав ангела-охоронця. Це ще раз доводить, якою великою є гідність людини. Так! Серед усіх Божих творінь людина вирізняється красою та винятковою величчю!

Які якості людини гуманіст цінував найбільше та про що це свідчить?

*Санті ді Тіто. Нікколо
Макиавеллі. XVI ст.*

Гуманістів XVI ст. цікавили й закони розвитку держави. Видатним істориком і політиком був автор знаменитого трактату «Державець» флорентієць **Нікколо Макиавеллі** (1469–1527). Він неодноразово повторював, що його найулюбленішим заняттям є «розмірковувати про державне мистецтво» – політику. Палкий патріот своєї батьківщини, Макиавеллі жив у добу, коли Італія залишалася роздробленою і через це неодноразово потерпала від грабіжницьких вторгнень чужоземних армій. Вважаючи, що головною перешкодою до об'єднання була корислива політика папства, Макиавеллі вчив, що в таких умовах урятувати країну й створити єдину міцну Італію здатен лише сильний правитель, і задля досягнення великої мети він може діяти нечесно, підступно та безжалюно.

Вважають, що, вихваляючи негативні якості правителів, Макиавеллі звільнив політику від моралі. Виникло навіть поняття «макиавеллізм» – політична безпринципність. Насправді ж, Макиавеллі перший сказав, що політика є самостійною сферою діяльності зі своїми власними законами й принципами. Її важко суміщати з поняттями моралі, а гучними моральними гаслами політики нерідко лише прикривають непривабливі цілі. Макиавеллі мріяв про єдину Італію й окреслив шляхи та засоби для досягнення цієї мети.

Подумайте!

Прокоментуйте думку Макиавеллі, що заради досягнення великої мети політик може діяти підступно й безжалюно.

2. Гуманізм за межами Італії. Із середини XVI ст. нова культура виходить за межі Італії та починає розвиватися в інших європейських країнах – Німеччині, Франції, Англії, Нідерландах, Іспанії. За Альпами, на теренах колишнього «варварського світу», сліди римської давнини були не такі глибокі, як в Італії. Тут гуманісти, подібно до італійців, теж захоплювалися античністю, але вони значно більше уваги приділяли власному минулому – історії германських народів і середньовіччю загалом. Повсюди існували університети – осередки наукових знань. Винайдення книгодрукування зробило головним джерелом знань книжку й тим сприяло успішному поширенню ідей гуманізму.

Справжнім лідером гуманістів на початку XVI ст. став **Еразм Роттердамський** (1469–1536).

Син голландського священника, Еразм (справжнє ім'я – Герхард Герхардс), народився в Роттер-

*Ганс Гольбейн Молодший.
Еразм Роттердамський.
1523 р.*

дамі. Він рано втратив батьків і був змушений самотужки торувати собі дорогу в житті. Після закінчення школи Еразм став ченцем, однак згодом залишив монастир задля навчання в університеті. Монархи різних країн Європи запрошували його до себе на службу, але всім їм Еразм відмовив, не бажаючи втрачати свою незалежність. Він вважав, що не належить якомусь одному народу, і називав себе «громадянином світу». І справді, Еразм жив, навчався і писав свої твори в багатьох країнах Європи. Особливої популярності набув його твір «Похвала Глупоті».

«Похвала Глупоті» – сатира, написана у формі бесіди із читачем. Глупота йде по світу в супроводі своїх супутників – Лінощів, Лестощів, Божевілля, Зажерливості та Непробудного сну. «За допомогою цих вірних союзників, – каже Глупота, – я підпорядковую собі весь рід людський і віддаю накази навіть імператорам». Стріли сатири Еразма цілили насамперед у верхівку суспільства, проте він не щадив і простих людей, серед яких теж траплялося чимало нерозумних. Еразм став визнаним головою інтернаціонального гуманістичного братства – так званої «республіки вчених».

3 «Похвали Глупоті» Еразма Роттердамського

ГЛУПОТА ГОВОРІТЬ:

Хоч би скільки було слухачів, але тільки-но з'явлюсь перед їхні очі, негайно опановує всіх якась небувала радість, усі раптом стають дуже веселими та вітають мене гучним і щасливим сміхом.

Я чиню, нарешті, за відомим народним прислів'ям, яке стверджує: «Сам себе хвалить той, кого ніхто не хвалить».

З якого боку не поглянь, я найбільше схожа на саму себе. Тому ніхто не в змозі мене приховати, навіть ті, що найретельніше добирають собі личину й титул мудреця.

Війна – основа й джерело всіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску.

Тепер про мистецтво. Жадоба слави, і тільки вона, спонукає розум людей вигадувати й множити стільки мистецтв і наук! Скільки клопотів, скільки впертої праці витрачають дурні люди, щоб зажити нікчемної поваги, за яку нічого немає безглуздішого.

Глупота тримається на пристрастях, а мудрість – на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють.

Найдалі від щастя перебувають ті смертні, які багато мудрують... Отож найщасливіші ті з людей, які найбільше схожі поведінкою та розумом своїм на тварин та їхньої Глупоти й не прагнуть нічого понад міру.

Я з великим задоволенням переходжу нині до королів і придворних вельмож, бо вони виявляють до мене прихильність відверто, з прямою, гідною шляхетних людей. Їхнє життя було б найсумнішим і найнещаснішим, якби в них була хоч краплина здорового глузду. Справді-бо, хто став би домагатися влади нещирою клятвою та вбивствами, якби міг попередньо збагнути, яку тяжку ношу звалить собі на плечі, коли стане можновладцем.

Чому Еразм обрав саме вищеназваних супутників Глупоти?

Свій найвідоміший твір Еразм Роттердамський присвятив найкращому другові, англійському гуманісту **Томасу Мору**.

Дізнайтеся з додаткових джерел, кого вважають автором цієї картини.

Ідеальне місто. XV–XVI ст.

Томас Мор був людиною винятково порядною, справедливою та шанованою. Спостерігаючи за стражданнями народу, він написав свою знамениту «Утопію». Розповідь ведеться від імені бувалого мандрівника Гітлодея. Він розповідає про жорстокі порядки в тогочасній Англії і на противагу – про щасливий острів, де немає приватної власності та бідності, усі працюють і живуть у мирі та злагоді. Тут не існує грошей, кожен отримує «все за потребою». Утопійці мешкають великими сім'ями в упоряджених будинках, харчуються разом у громадських їдальнях-палацах. Проте це зовсім не означає примітивного загального зрівняння. Обдарована молодь звільняється від фізичної праці та вивчає науки. Усі інші після шестигодинного робочого дня можуть за бажання навчатися, займатися спортом, розважатися. Утопійці переконані, що щастя людини полягає в її гармонійному розвитку, а також у розумному поєднанні праці та відпочинку. Державою управляють шановані вчені, а знаком їхньої влади замість корони слугує пучок колосся.

«Утопія» мала величезний успіх у читачів. Траплялися навіть люди, які вірили в існування щасливої країни й були готові вирушити на її пошуки.

Ганс Гольбейн Молодший.
Томас Мор. 1527 р.

Подумайте!

Чому книжка «Утопія» набула великої популярності серед читачів?

Мігель де Сервантес.
1791 р.

Вершиною іспанської літератури XVI ст. і водночас початком європейської літератури Нового часу стала творчість **Мігеля де Сервантеса** (1547–1616).

Сервантес походив із збіднілого дворянського роду. Не маючи можливості отримати серйозну освіту, Мігель багато читав і набув широких знань. Більшу частину свого буремного життя Сервантес залишався солдатом, а потім став збирачем податків. Позбавлений будь-якого хисту до цього заняття, бідолаха навіть на деякий час опинився за ґратами. Після звільнення покинув службу й зацікавився літературою.

Роман Сервантеса «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» одразу приніс автору загальне визнання. Твір був задуманий як пародія на лицарські романи. Його герой, напівзлидений дворянин Алонсо Кохано, живе в сільській глухомані, безперервно читає лицарські романи й марить про власні подвиги в душі цих романів. Самотній гідальго робить своїм зброєносцем звичайного селянина Санчо Пансу – людину тямущу й водночас простодушну. Разом вони вирушають на пошуки слави.

Подвиги безстрашного гідальго виглядають безглуздими та кумедними, але він мріє про те, щоб «повсюдно панували дружба, любов і злагода». І поступово на зміну іронії приходить симпатія до Лицаря Сумного Образу, який великодушно захищає слабких і допомагає знедоленим. Сьогодні «Дон Кіхот» – друга після Біблії книжка за кількістю мов, якими її перекладено.

Пам'ятник Дон Кіхоту та Санчо Пансі в Мадриді

Подумайте!

Чому образ Дон Кіхота приваблює людей у різних країнах світу вже майже п'ять століть?

3. Високе Відродження. Наприкінці XV – у першій третині XVI ст. відбувся небачений злет літератури, живопису, архітектури. Завдяки цьому зазначений період отримав назву **Високе Відродження**. Він дав світові новий тип творчої людини – особистість, обдаровану численними талантами, сильну духом, оригінального мислителя та митця. Цих творців нащадки не випадково порівнювали з давньогрецькими титанами, які не побоялися вступити в суперництво з олімпійськими богами.

В історії людства нелегко відшукати ще одну таку геніальну людину, як **Леона́рдо да Вінчі** (1452–1519).

Леонардо мав добру вдачу, був напрочуд вродливим і сильним – міг голіруч гнути підкови й перевершував усіх у фехтуванні та плаванні. Його інтереси не знали меж. Він залишив 14 томів рукописів, на сторінках яких збереглися малюнки численних винаходів: проекти підводного човна, гелікоптера, парашута, розвідних мостів, кулемета, танка, плавильних печей, автоматичного ткацького верстата тощо. Усі вони набагато випередили свій час.

Леонардо да Вінчі.
Автопортрет. Бл. 1505 р.

Леонардо народився в невеликому місті Вінчі поблизу Флоренції. Помітивши неабиякі здібності хлопчика до малювання, батько віддав його навчатися до флорентійського художника Андрєа Верр'окккй. Через шість років учитель доручив Леонардо написати на своїй картині ангела. За свідченням сучасників, побачивши постать, яку зобразив юнак, учитель зрозумів, наскільки учень перевершив його, і з того часу не брав пензля до рук.

ПОДРОБИЦІ

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря. 1495–1497 рр.

Леонардо да Вінчі. Дама з горностаєм. 1485–1490 рр.

Леонардо да Вінчі. Мона Ліза (Джоконда). 1503–1506 рр.

Леонардо не мав університетської освіти, проте це не завадило йому стати справжнім зразком усебічно розвиненої людини. Він захоплювався математикою, фізикою, анатомією та ботанікою, був конструктором, поетом, музикантом і мислителем, а свої енциклопедичні знання отримав завдяки нестримному потягу до знань і безмежному працелюбству. Усе свідоме життя Леонардо спав по 15 хвилин кожні чотири години, тобто значно менше, ніж звичайні люди. Першочергове значення Леонардо надавав досвіду, вважав його головним джерелом знань про людину та світ.

Найголовнішим з усіх занять для Леонардо завжди залишався живопис. Один з найкращих творів митця – фреска «Таємна вечеря», написана на біблійний

сюжет в одному з міланських монастирів. Христос прощається зі своїми учнями, він знає про зраду Іуди й свої майбутні муки. Зображено драматичний момент трапези, коли Христос вимовив фатальні слова: «Один з вас зрадить мене». Вони викликають в апостолів бурхливі почуття – відчай, переляк, подив, гнів. Дехто обурено схоплюється з місця. Аби не створювати враження штовханини, художник об'єднав персонажів у чотири групи по три постаті в кожній і розмістив їх ліворуч і праворуч від Христа. Леонардо відмовився від традиційного зображення Іуди з іншого боку стола, але зрадника легко впізнати: він відкинувся назад, стискаючи в руці гаманець із платою за зрадництво.

Леонардо створив низку чудових портретів, найушлюбленішими з яких є зображення Чіччії Галерані («Дама з горностаєм») і Мони Лізи («Джоконда»). На цих картинах художник блискуче передав сяйво очей, загадкову усмішку й характер своїх персонажів.

Дізнайтесь! У яких музеях зберігаються ці полотна Леонардо да Вінчі?

Видатною постаттю Високого Відродження був **Мікеланджело Буонарроті** (1475–1564) – автор неперевершених творів скульптури, живопису, архітектури та поезії. Навчаючись у Флоренції при дворі Лоренцо Медічі, він відкрив для себе красу античного мистецтва й отримав можливість спілкуватися з відомими гуманістами. У двадцятирічному віці Мікеланджело відвідав Рим і створив там одну зі своїх найвидатніших скульптур – «П'єту» («Оплакування Христа»).

Скульптура викликала захоплення в римлян, але ніхто з них не знав Мікеланджело. Знавці сперечалися, хто є автором цього прекрасного твору, і називали імена ушлюблених римських скульпторів. Тоді Мікеланджело вночі прийшов до церкви, де було виставлено «П'єту», і висік на ній амбітний надпис: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав».

ПОДРОБИЦІ

Мікеланджело Буонарроті.
П'єта. Кін. XV ст.

Мікеланджело Буонарроті.
Саркофаг Джуліано Медічі. XVI ст.

Дізнайтесь! Де зараз зберігається «П'єта» Мікеланджело?

Так до Мікеланджело прийшла слава. Повернувшись до Флоренції, він зробив колосальну (5,5 м заввишки) мармурову статую Давида – молодого пастуха, який, за біблійною легендою, переміг велетня Голіафа. Попередні митці трактували перемогу юного Давида над грубою силою як результат Божої допомоги, а тому зображували його невеликим і слабким. Мікеланджело створив зовсім іншого Давида – сильного атлета, чия перемога є його власною заслугою. У Мікеланджело Давид утілює безмежну могутність людини. Флорентійці помістили скульптуру перед будинком уряду республіки.

Мікеланджело вважав себе лише скульптором, але це не завадило йому, справжньому титану Відродження, бути великим художником та архітектором. Його головна живописна робота – розпис плафону (стелі) Сикстинської капели в Римі. Тут яскраво виявився характер художнього дару Мікеланджело: його приваблювали не тихі й спокійні сюжети, а створення бунтівних і героїчних образів.

За чотири роки Мікеланджело один розписав стелю площею близько 600 квадратних метрів! У 300 постатях він зобразив історію людства – від перших днів Творіння до Всесвітнього потопу. Мікеланджело працював без помічників у дуже складних умовах: при поганому освітленні, лежачи на спині на спеціально виготовленому помості. Розпис замовив Папа Юлій II, який постійно хотів усе бачити й дуже заважав художнику працювати. Урешті-решт під час чергового візиту докучливого Папи роздратований Мікеланджело скинув на нього дошки зі свого помосту. Відтоді художник отримав спокій.

Справжніми шедеврами стали зведені Мікеланджело гробниці Папи Юлія II в Римі та родини Медічі у Флоренції. Геній великого митця втілюється в соборі Святого Петра в Римі. Він завершив цю будову, що розпочав інший архітектор, і увінчав її грандіозним, піднесеним угору куполом, який ізсередини здається легким і пронизаним світлом. Прекрасний купол Мікеланджело височіє над Вічним містом як гідний пам'ятник його творцю.

XVI ст. Зі спогадів друга Мікеланджело, Антоніо Кандіві

Розписуючи Сикстинську капелу, Мікеланджело так привчив свої очі дивитися вгору на склепіння, що потім, коли роботу закінчив і почав тримати голову прямо, майже нічого не бачив і, коли йому доводилося читати листи та папери, мусив тримати їх високо над головою. Потроху він знову звикав читати, дивлячись прямо перед собою або вниз. Ця обставина свідчить, з якою... старанністю Мікеланджело працював над розписом капели.

Як Антоніо Кандіві описує старанність Мікеланджело під час розпису Сикстинської капели?

Світлим генієм Відродження називають **Рафаеля Санти** (1483–1520). Його творчість – це зразок піднесеної краси, досконалості й гармонії. Син художника з міста Урбіно, Рафаель з дитинства жив в атмосфері живопису. Зовнішня краса, доброта й ніжність характеру поєднувалися в ньому з величезною працездатністю.

Найулюбленишим образом майстра була Мадонна – втілення материнської відданості й любові. Вершиною творчості стала «Сикстинська Мадонна» – зображення прекрасної молодої жінки з немовлям на руках. Сповнена скорботи Марія передчуває трагічну долю своєї дитини та все ж несе людям сина як спокутну жертву.

Розгляньте репродукцію картини. Яке враження вона на вас справила? Що вам сподобалося і чому?

Рафаель Санті. Сикстинська Мадонна. 1515–1519 рр.

Дізнайтесь! У якому музеї зберігається «Сикстинська Мадонна» Рафаеля Санті?

Талант Рафаеля виявився рано, і Папа запросив його розписати парадні зали (станці) Ватиканського палацу. Одна з фресок цієї серії, на якій зображено давньогрецьких філософів і вчених, отримала назву «Афінська школа». Декому з її персонажів Рафаель надав риси своїх знаменитих сучасників: величний Платон – це Леонардо, глибоко замислений Геракліт – Мікеланджело, а один з учнів – сам Рафаель.

Рафаель Санті. Афінська школа. Фрагмент. 1509–1511 рр.

Рафаель прожив лише 37 років, але встиг зробити так багато й залишив такі неперевершені шедеври, що його самого називають Божественним, а період, коли він жив і працював, – добою Рафаеля.

■ **4. Північне Відродження.** Коли ми говоримо про Північне Відродження, то маємо на увазі мистецтво країн Північної Європи, яке склалося під впливом Італії.

Особливості Північного Відродження

Пізніший, ніж в Італії, розквіт

Потужний вплив середньовічної та готичної культури

Уявлення про людину лише як частку Всесвіту, а не його центр

Більша увага митців до навколишнього світу: природи, житла людини та результатів її праці

Зв'язок з народним мистецтвом

Найяскравішим представником мистецтва Німеччини був **Альбрехт Дюрер** (1471–1528). Він народився в сім'ї ювеліра й навчався батьківського ремесла, поки потяг до живопису не змусив юнака порушити сімейну традицію.

Дюрер став визнаним майстром друкованої гравюри – відбитка з малюнка, нанесеного на дерев'яну або мідну дошку та розмноженого за допомогою друкарського преса. Славу йому принесли картини, присвячені релігійним сюжетам, а також портрети сучасників.

Різномічно обдарована людина, Дюрер складав вірші та написав декілька книжок про секрети живописної майстерності. Подібно до італійських художників, він був переконаний у високому призначенні свого мистецтва, усвідомлював себе «князем живописців», як його називали на батьківщині. Доказом того є його автопортрети – зображення людини, яка впевнена у своєму таланті.

Дух тривожного, суперечливого XVI ст. відобразив один з найнезвичайніших художників – нідерландець **Ієронім Босх** (1450–1516). Його картини, наповнені фантастичними постатями, небаченими рослинами, дивними тваринами, нагадують ребус,

*Альбрехт Дюрер.
Автопортрет в образі
Христа. 1500 р.*

Розгляньте репродукцію картини. Як художник утілює прислів'я: «Світ – це віз сіна, кожний тягне з нього, скільки може»?

*Ієронім Босх. Віз сіна.
1500–1502 рр.*

який потрібно розгадати, щоб зрозуміти прихований сенс твору. Часом вибір сюжету для картини Босху підказувало старовинне народне прислів'я. Усі твори Босха сповнені тривоги за людство, яке загрузло у гріхах. Водночас у нідерландському мистецтві розвивалася і зовсім інша живописна манера – натуралістична. Її представники зберігали вірність натурі, тобто точно передавали портретну схожість, деталі побуту та одягу.

Подумайте! Чим творчість Босха може привабити нашого сучасника?

Популярність мали картини зі сценами з життя простолюду, а також пейзажі. Ці нові теми знайшли відображення у творчості **Пітера Брейгеля Старшого** (1525–1569), прозваного Мужичьким за доскональне знання народних обрядів, звичаїв, прислів'їв. Вони становили сюжетну основу його картин, героями яких були звичайні нідерландці у свята й будні.

Одна з картин Брейгеля має назву «Нідерландські прислів'я». Це своєрідна енциклопедія нідерландського фольклору. На полотні представлено сюжети 119 народних прислів'їв, байок, приказок. Персонажі Брейгеля намагаються сісти між двох стільців, б'ються головою об стіну, накривають млинцями дах, кидають гроші на вітер і роблять інші нісенітниці. Усі вони безглуздо й даремно витрачають сили й кошти. Художник зобразив дурість як повсякденну звичку. Здається, цілий світ перевернувся догори ногами.

Розгляньте репродукцію картини. Сюжети яких народних прислів'їв ви змогли роздивитися?

Пітер Брейгель Старший. Нідерландські прислів'я. 1559 р.

Для Брейгеля людина є невід’ємною частиною природи, але художник не ідеалізує своїх селян. Навпаки – вони незграбні, а часом потворні, не знають піднесених почуттів, але дуже шанують звичайні речі: чисте затишне житло, тепле вогнище, пісню, але смачну їжу. Брейгель умів зображувати звичайні речі як диво.

ПОДРОБИЦІ

Визнаним майстром портрета був **Ганс Гольбейн Молодший** (1497–1543), діяльність якого минала переважно за межами Німеччини – у Швейцарії та Англії. Деякий час він був придворним живописцем англійського короля Генріха VIII. Живучи в Лондоні, Гольбейн створив цілу галерею портретних шедеврів, зокрема – портретів гуманістів, з якими особисто дружив – Еразма Роттердамського, Томаса Мора тощо. Художник зміг точно передати своєрідність характеру своїх персонажів, зазвичай осіб непересічних.

Твори європейських майстрів доби Відродження є справжньою скарбницею світового мистецтва.

1. Яку людину гуманісти вважали своїм ідеалом? Чим їхнє ставлення до неї відрізнялося від середньовічного?
2. Чому батьківщиною нової культури стала саме Італія?
3. Схарактеризуйте головні політичні ідеї Нікколо Макіавеллі.
4. Які нові проблеми порушували у своїй творчості гуманісти за межами Італії?
5. Що дає змогу називати митців доби Високого Відродження титанами?
6. Які нові риси втілили в собі герої картин художників доби Відродження? Чим пояснюється особлива популярність портретного живопису?
7. Чим відрізнялося Північне Відродження від італійського? У яких країнах воно розквітло найяскравіше?

1. У зошитах заповніть таблицю **«Видатні діячі гуманізму»**.

Гуманісти	Їхні твори	Основні ідеї

2. Виконайте онлайн-вправу «Творці доби Відродження»:

<https://cutt.ly/tgNCtTH>

1. Візьміть участь у руханці **«Броунівський рух»**. Шість учнів розподіляють ролі видатних митців: Рафаеля Санті, Мікеланджело Буонарроті, Леонардо да Вінчі, Альбрехта Дюрера, Ієроніма Босха, Пітера Брейгеля Старшого. Ці учні отримують листівки з іменами художників і на окремих аркушах записують назви їхніх творів (кожен твір на окремому аркуші), складають їх на столі в учителя написом униз і підходять до дошки. Їхні «шанувальники» – інші учні – підходять за чергою до столу, беруть по одному аркушу, читають назву твору й шукають його автора серед «митців». Якщо знайшли правильно – стають поряд. Якщо помилилися – сідають на місце. Отже, кожен «художник» набирає команду «шанувальників». «Митці» дякують «шанувальникам» і, якщо є час, розповідають про «свої» твори.

2. Перегляньте відео «Одна історія. За що Леонардо да Вінчі здобув світове визнання». Обговоріть у загальному колі, чому видатного митця називають титаном доби Відродження.

<https://cutt.ly/4gNCflw>
(тривалість 05 хв 29 с)

§6 РЕФОРМАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

Подумайте! Яким терміном можна об'єднати слова, зазначені у хмаринці?

1. Католицька церква напередодні Реформації. За довгі століття свого існування католицька церква накопичила величезні багатства й зосередила у своїх руках чимало землі. З усієї католицької Європи стікався до Риму нескінченний потік золота. Навіть в істинних вірян викликали розчарування та обурення жадоба пап і кардиналів і розкіш, якою вони себе оточували. Їхнє реальне життя йшло всупереч із закликами церкви до невибагливості та утримання від надмірностей і було надто далеке від ідеалів раннього християнства. Наплив до Риму прочан, широкий продаж їм реліквій, лихварські операції постійно поповнювали папську скарбницю.

Подумайте!

Виплата десятої частини від прибутків є характерною лише для католицької церкви чи для православної також?

На зламі XV–XVI ст. невдоволення папами та їхнім оточенням стало загальним, а звинувачення на адресу Риму звучали дедалі частіше й сміливіше. Вони лунали з різних верств суспільства, кожна з яких мала свої претензії до пап. Королі та дворянство зазіхали на незліченні володіння церкви й виступали за **секуляризацію** – передачу церковних земель у власність світської влади. Розважливе й ошадливе бюргерство, а також підприємці нового типу вважали, що численні релігійні свята й пишні обряди коштують їм надто дорого. Вони вимагали їхнього спрощення й «дешевої церкви», аби якомога більше грошей залишити у власних кишенях.

Багатьох не влаштовувало існування церковної ієрархії та чернецтва, вшанування ікон і мощів. Особливі нарікання викликало богослужіння латиною, адже для основної маси європейців вона була незрозумілою. Водночас в умовах поширення освіти зростала кількість письменних людей. Вони висували вимогу вести богослужіння національними мовами й перекласти ними Святе Письмо.

Дізнайтесь!

Якою мовою велося богослужіння в той час у православних церквах України?

Стверджуючи, що право розпоряджатися благодаттю надано церкві самим Богом, римські папи, як її «хранителі», поклали на себе також обов'язок відпускати гріхи. Вони широко розгорнули торгівлю спеціальними грамотами – **індульгенціями** (з лат. – *милість, прощення*). За певну суму індульгенції звільняли від читання молитов, дотримання посту чи здійснення паломництва у вигляді каяття за гріхи, забезпечували їхнє повне або часткове відпущення. Безсоромний продаж індульгенцій викликав обурення ширих вірян-католиків.

На початку XVI ст. невдоволення церквою та непомірними зазіханнями пап невпинно зростало. У Європі назрівала **Реформація** (з лат. – *перетворення, перебудова*) – широкий рух за реформу й оновлення католицької церкви. Почалася вона в Німеччині.

2. М'артін Лютер і народження протестантизму. У розділеній на десятки дрібних держав Німеччині не існувало міцної королівської влади, здатної захистити її від церковників. З роз'єднаної Німеччини до папських скринь регулярно перетікали величезні суми грошей. Безліч папських продавців індульгенцій наводнили країну. Людиною, з вуст якої прозвучав заклик припинити цинічну торгівлю, став **Мартін Лютер** (1483–1546).

Мартін Лютер народився в Саксонії в сім'ї гірничого майстра. У 18 років здібний юнак вступив до Ерфуртського університету – знаменитого центру гуманістичної освіти. Батько хотів бачити сина юристом, але Лютер обрав іншу долю. Глибока віра привела його до августинського монастиря. Ставши ченцем, Лютер вів дуже аскетичне життя. Одного разу навіть довелося зламати двері келії, за якими виснаженого надмірними молитвами молодого монаха знайшли непритомного на підлозі. Проте незабаром прийшло розчарування в чернецтві. Здійснивши подорож до Рима, Лютер був вражений величезним багатством католицької церкви. Він багато часу приділяв роздумам про служіння Господу, захоплювався працями видатного середньовічного філософа Аврелія Августина.

Лютер полишив монастир і став викладати теологію у Віттенберзькому університеті. Один з його знайомих передікав Лютеру незвичайне майбутнє: «Він у Церкву внесе великі перетворення».

Лукас Кранах Старший.
Мартін Лютер. Бл. 1532 р.

ПОДРОБИЦІ

31 жовтня 1517 р. Лютер прибив до дверей замкової церкви в місті Віттенберг «95 тез проти індульгенцій». Це були 95 заперечень молодого професора проти права пап прощати грішників, які купували відпущення гріхів. У лічені дні він став відомий у всій Німеччині. Навколо Лютера згуртувалися однодумці. Від критики індульгенцій вони перейшли до засудження папства й католицької церкви загалом.

Над Лютером нависла загроза звинувачення в ересі, проте він непохитно стояв на своєму. У 1520 р. Папа видав буллу про відлучення бунтівника від церкви. Лютер привселюдно спалив її у дворі університету. Це означало остаточний розрив з Римом. Популярність Лютера на батьківщині була надзвичайною. Папський посол повідомляв у Рим: «Дев'ять десятих у Німеччині кричать “Лютер”, а одна десята принаймні – “Смерть римському двору!”».

Подумайте!

Хто і з якою метою міг створити таку карикатуру на Лютера?

Розгляньте карикатуру.
Спробуйте схарактеризувати її зміст.

Лютер – волинка диявола.
Карикатура. 1521 р.

Щоб зробити Біблію доступною кожному, Лютер переклав її німецькою мовою. Пишне, але малозрозуміле звичайним парафіянам богослужіння латиною він запропонував замінити на проповідь рідною мовою. Праці Лютера, написані німецькою, друкували величезними накладками та миттєво розповсюджували всією країною.

Біблія. Переклад М. Лютера. 1534 р.

Розгляньте фотоілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, де встановлено цей пам'ятник.

Пам'ятник Мартину Лютеру

Протести на адресу Папи дедалі голосніше лунали всією Німеччиною. Ревний католик імператор Карл V вирішив втрутитись у справу. 1521 р. він викликав Лютера на рейхстаг у місто Вормс. Там «єретику» запропонували зректись своїх поглядів, але Лютер відмовився це зробити. Він не бажав іти проти власної совісті, а свою непохитність висловив у фразі: «На тому стою й не можу інакше».

Розгляньте гравюру. Який момент засідання рейхстагу, на вашу думку, на ній зображено?

Мартін Лютер на рейхстазі у Вормсі. Гравюра. 1557 р.

Основні ідеї Мартіна Лютера

- Порятунок душі залежить лише від віри в Бога, і для цього не потрібні посередники – папство й церква
- Секуляризація багатств церкви
- Розпуск чернечих орденів
- Спільні закони для мирян і священників (зокрема, священники могли одружуватися)
- Звільнення церкви від ідолопоклонства – ікон і скульптурних зображень
- Визнання лише двох церковних таїнств – хрещення та причастя

■ **3. Поширення Реформації.** Імператор, підтримуючи Папу, наполіг на ухваленні рішення про переслідування поборників нової ересі. Реформація вже здобула безліч прибічників. До неї долучилися всі верстви німецького населення – дворянство, бюргерство, селянство. Країною прокотилася хвиля міських повстань, під час яких громили церкви, монастирі, знищували ікони й статуї, нападали на монахів і священників. Почавши з реформи церкви, міська біднота й селянство сподівалися оновити світ і встановити справедливість. Ці ідеї знайшли гарячу підтримку у проповідника **Томаса Мюнцера**. Він був палкий прихильник учення Лютера, але згодом став на радикальні позиції. Шляхи Лютера й діячів народної Реформації повністю розійшлися. Особливо зрозуміло це стало, коли на півдні Німеччини вибухнула Селянська війна (1524–1526 рр.).

Кристоффель ван Зіхем.
Томас Мюнцер.
Гравюра. 1608 р.

XVI ст. Із селянської програми «12 статей»

По-перше, наше уклінне прохання і бажання мати право всією громадою обирати собі священника й усувати його.

По-друге, ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Адже якщо її потрібно давати Богові та його людям, то вона дістається священнику, якщо він звіщає правильне слово Боже. Надалі ми бажаємо, щоб цю десятину збирали наші церковні старости й давали б належне утримання священнику, обраному всією громадою. Малої ж десятини ми не хочемо давати зовсім.

По-третє, досі звичним було вважати нас «власними» людьми. Беручи до уваги, що Христос пролиттям своєї дорогоцінної крові звільнив усіх нас, тому відповідає Письму, аби ми були вільні...

Титульний лист «12 статей». XVI ст.

По-п'яте, наші пани привласнили всі ліси. Ось наша думка: ліси повинні знову перейти в користування всієї громади.

По-шосте, ми зазнаємо великого обтяження від панщини, яка зростає та збільшується щодня. Ми бажаємо, щоб нас не приневолювали так сильно...

По-десяте, дехто привласнив громадські луки, а також ріллю. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування.

1. Як у документі відображено ідеї Реформації? 2. Проти порушення яких прав виступали селяни? 3. Як вони пояснювали законність вимоги про повернення їм особистої свободи?

Мюнцер натхненно закликав селян до боротьби, пророкував швидкий кінець «безбожним тиранам» і перехід влади до простого народу. Погано озброєне й неорганізоване селянське військо не могло протистояти важкій

Реформація в Європі в XVI ст. Селянська війна в Німеччині

	Кордони Священної Римської імперії та інших держав у другій половині XVI ст.		Райони, що залишилися вірними католицькій церкві
	Головні центри реформаційного руху		Райони поширення православ'я
Території поширення протестантських віросповідань:			Райони поширення ісламу
	лютеранства		Райони із змішаним віросповіданням
	кальвінізму		Головні центри Контрреформації
	англіканства		Район Селянської війни в Німеччині (1524–1526 рр.)

артилерії, кінноті та вимуштруваній піхоті князів. Простих селян безжально винищили. Невдовзі ліквідували й інші осередки опору. Повну підтримку діям князів висловив Лютер. Він писав, що бунтівників потрібно безжально знищувати, інакше вони загублять державу. Із цього моменту Лютер поєднав свою долю з князівською владою.

Подекуди налякане дворянство пішло селянам на поступки, але загалом становище селян погіршилося. Не здійснились і прагнення провести політичні реформи та створити єдину Німеччину. Переможцями в боротьбі вийшли князі. Після придушення селянських повстань у їхніх руках опинилася не тільки доля церкви, а й доля Німеччини загалом.

Розгляньте гравюру. На її основі розкажіть, чим закінчилася Селянська війна.

Кінець Селянської війни. Гравюра. XVI ст.

Подумайте! Чому Лютер підтримав жорстоку розправу з повсталими?

Покінчивши із Селянською війною, князі, прихильники Лютера, продовжили Реформацію. У своїх землях вони очолили церкву й тепер самі вирішували, яку релігію сповідуватиме підвладне їм населення. Світські правителі секуляризували церковні землі й привласнили багатства монастирів. Відповідно до вимог Реформації в їхніх володіннях перебудовували шкільну та університетську освіту.

Усе це дуже посилювало владу князів. Занепокоєний імператор Карл V переконав рейхстаг ухвалити рішення про повсюдне відновлення католицького богослужіння. У відповідь п'ять князів і 14 міст висловили свій протест. Із цього моменту прибічників Реформації стали називати протестантами. Так відбулося народження **протестантизму**. (Сьогодні протестантами вважають усіх прихильників Реформації, а національні церкви, які не визнають влади Папи Римського, мають назву «протестантські».)

■ **4. Жан Кальвін.** Хвилі Реформації розійшлися всією Європою. У середині 30-х років XVI ст. її важливим центром стала Швейцарія. На відміну від Німеччини, вона не знала тиску імператорської та князівської влади й значно слабше відчувала вплив католицької церкви. Це дозволило швейцарським реформаторам діяти рішучіше за лютеран.

Розвиток Реформації у Швейцарії пов'язаний з ім'ям **Жана Кальвіна** (1509–1564).

Жан Кальвін народився у Франції в сім'ї юриста. У 14 років вступив до університету, отримав прекрасну гуманітарну й правову освіту. Після того як у Франції почалися жорстокі переслідування прибічників Реформації, Кальвін був змушений залишити батьківщину. На запрошення магістрату Женеви він став проповідником у цьому великому торговельно-банківському місті. Суворий аскет із залізною силою волі, Кальвін був людиною рідкісної працездатності: повне зібрання його творів становить 59 томів.

Жан Кальвін

Основні ідеї Жана Кальвіна

Долю людини задалегідь визначено Богом

Людина може сподіватися на спасіння, якщо виявляє всі свої здібності

Лінощі – найбільша вада

Зароблене багатство є заперукою майбутнього спасіння душі

Помірність у витратах грошей

Церква не має ієрархії

Усі спільні справи вирішує та провадить громада

У Женеві було різко скорочено кількість святкових днів і встановлено суворий контроль за поведінкою мешканців. Їм заборонялося не лише грати в азартні ігри й танцювати на бенкетах, а й читати розважальну літературу, дивитися вистави, супроводжувати музикою процесії. Особливо суворо наглядали за відвідуванням церковних служб, заохочували доноси сусідів на порушників цього правила.

Учення Кальвіна переконувало в потребі старанно й плідно працювати, націлювало на виховання в людині дисциплінованості, зібраності, вольових якостей. Воно знайшло розуміння і підтримку серед ошадливого бюргерства й ранніх підприємців. Настанови женеvського проповідника якнайліпше відповідали духу й вимогам часу – добі зародження капіталізму.

Подумайте!

Яку роль кальвінізм відіграв у тому, що Швейцарія отримала назву «країна банків» і репутацію надійного фінансового партнера?

Не існувало в кальвіністів і зведеного в сан духовенства. Правив службу та читав проповідь пастор, якого обирали з-поміж людей освічених і красномовних. На відміну від інших кальвіністська церква мала демократичнішу організацію, що викликало симпатії до неї простих людей. Частину дворянства, незадоволеного посиленням королівської влади, приваблювало те, що Кальвін визнавав за підданими право на повалення правителя. Ділові кола гідно оцінили ідеали праці, накопичення та ошадливості, закладені в ученні Кальвіна. Усі ці переваги забезпечили кальвінізму безліч прихильників. Поряд з лютеранством він поширився на значні території. До кальвінізму долучилася частина населення Англії, Франції, Нідерландів, Німеччини, Скандинавських країн, Шотландії, Угорщини, Чехії,

Польщі. Згодом ті європейці, кому через релігійні переконання довелося рятуватися від переслідувань влади та емігрувати, перенесли ідеї кальвінізму до Америки.

1. Чому Реформація почалася саме в Німеччині? Чи можна вважати її випадковим явищем, початок якому поклали тези проти індульгенцій?
2. Чому вчення Лютера, яке отримало назву «виправдання вірою», становило загрозу для католицької церкви?
3. Чому особа Лютера та його вчення були надзвичайно популярні в Німеччині?
4. Схарактеризуйте причини та результати Селянської війни в Німеччині.
5. Кого називають протестантами?
6. Які верстви населення та чому підтримали вчення Кальвіна? Які з його настанов не втрачають значення і сьогодні?
7. Що спільного мають вчення Лютера та Кальвіна?

1. Розгляньте карту «Реформація в Європі в XVI ст. Селянська війна в Німеччині» (с. 54). На контурній карті зафарбуйте різними кольорами райони поширення католицизму, лютеранства, кальвінізму.
2. У зошитах заповніть таблицю «Причини Реформації».

Верстви населення	Події та факти, які викликали невдоволення	Пропоновані зміни

3. Візьміть участь у вікторині: виконайте онлайн-вправу «Реформація в Європі»:

<https://cutt.ly/NgNCgNY>

Робота в парax. Підготуйте розповідь про життя, діяльність та основні ідеї Мартіна Лютера (1-ша особа) і Жана Кальвіна (2-га особа). Під час діалогу визначте, чії ідеї вам більше подобаються і чому.

§7 КОНТРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

Пригадайте! Назвіть ключові імена, дати та події історії Реформації в Німеччині.

- **1. Орден єзуїтів.** За всю свою довгу історію католицька церква не знала такого глибокого потрясіння, яким стала для неї Реформація. За підтримки правителів католицьких країн папський Рим почав активну боротьбу з «протестантською ерессю». Система заходів, які було спрямовано на припинення та викорінення реформаційних ідей і рухів, отримала назву **Контрреформація**.

Початок наступу на Реформацію ознаменувався відродженням середньовічної інквізиції, у вогнищах якої загинули сотні «протестантських еретиків». Без дозволу інквізиції не можна було надрукувати жодного твору, а «шкідлива» література підлягала спаленню.

Надійним провідником політики Контрреформації в життя стало «Товариство Ісуса», або **орден єзуїтів**, яке заснував у **1534 р. Ігнатій Лойбла** (1491–1556). Головне завдання «Товариства Ісуса» – зміцнення католицької церкви в боротьбі з ерессю. На відміну від членів інших чернечих орденів, єзуїти не мали монастирів і жили поряд зі звичайними людьми. Вони могли володіти майном і повністю підпорядковувалися владі Папи, беззаперечно виконували всі його розпорядження. В ордені панувала жорстка сувора дисципліна, очолював його довічно обраний генерал.

Ігнатій Лойола походив зі знатного іспанського роду й в юності вів доволі легковажне життя молодого придворного. Ставши офіцером, колишній паж виявив справжні чудеса хоробрості, але в одній з битв отримав важке поранення, яке надовго прикувало його до ліжка. У замку брата, де Лойола лікувався, не знайшлося жодного з улюблених лицарських романів, що змусило його читати «Життя святих».

Ця книжка справила на Лойола величезне враження. Він розпочав нове життя: відмовився від розкоші та вступив до університету, де стійко терпів глузування студентів зі своєї «темноти» і поважного віку. Невдовзі Лойола вирішив заснувати новий орден.

Ігнатій Лойола

1549 р. Із твору Ігнатія Лойоли «Духовні вправи»

Хоча дуже похвально служити Богові із чистої любові, однак потрібно старанно показувати також і страх перед Божественною величчю, і не лише той страх, який ми звемо синовнім, але й той страх, який зветься рабським.

Потрібно, аби віра в Бога була такою великою, що людина, не вагаючись, вирушила б у море на дощці, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква стверджує, що те, що нам здається білим, є чорним, – ми повинні негайно визнати це!

Треба відмовитися від нашої власної волі для того, щоб перейнятися Божественною волею, яку висловив начальник... У цьому полягає найвищий ступінь покорі: треба не лише хотіти так, як хоче начальник, треба відчувати так само, як він...

Папі потрібно підкорятися без заперечень, навіть заради гріха, і треба вчинити гріх, смертний чи простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа.

Підлеглий повинен дивитися на старшого, як на самого Христа. Він повинен коритися старшому... як палиця, яка підкоряється всілякому рухові, як куля з воску, яку можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

Розкажіть, у чому вбачав істинну службу Богові Ігнатій Лойола.

У боротьбі за душі та уми вірян важливим напрямом діяльності ордену стала освіта. Єзуїтські школи відкривалися по всій Європі. Їхня популярність пояснювалася високою якістю навчання, яке до того ж було безкоштовним. «Воїни Христові» активно займалися і місіонерством. У XVI–XVII ст. вони потрапили в Індію, Японію, Китай, Південну Америку та інші країни, де проповідували католицизм серед місцевого населення. Велику увагу орден приділяв благодійності: він створив мережу лікарень і притулків для людей похилого віку та дітей-сиріт.

Єзуїти вирізнялися освіченістю, вишуканими манерами, здатністю виконувати відповідальні таємні доручення. Вони потрапляли в оточення монархів і в інтересах папства впливали на державну політику. Їхні спритність і вміння підпорядковувати людей своїй волі зробили орден дуже впливовим.

Подумайте!

Які позитивні та негативні риси виховували у членів ордену «Товариство Ісуса»?

2. Тридентський собор. Реформація розколола католицький світ навпіл, але в середині XVI ст. чимало європейців сподівалося, що ситуацію ще можна

Церква єзуїтів у Відні. 1626 р.
Сучасне фото

Розгляньте гравюру.
Які суспільні групи, на ваш погляд,
було представлено
на Тридентському соборі?

Тридентський собор. Гравюра.
XVI ст.

виправити. Потрібно лише, щоб у пошуках примирення обидві сторони зробили крок назустріч одна одній. Так думали не лише звичайні віряни, а й частина кардиналів та єпископів. З їхнього середовища дедалі наполегливіше лунали голоси тих, хто закликав Святий Престол до проведення реформи церкви.

Римські папи довго вагалися, перш ніж погодитися на перетворення. Нарешті в **1545 р.** Папа Павло III скликав у місті Тренто (латинізована назва – Тридент) вселенський **Тридентський собор**, який з перервами засідав до **1563 р.**, тобто 18 років.

Рішенням Тридентського собору було закріплено основні положення католицької віри, які хотіли знищити протестанти:

- непорушність церковної ієрархії, меси та сповіді;
- збереження семи таїнств, поклоніння святим та іконам;
- підтвердження посередницької ролі церкви;
- верховенство влади Папи Римського.

Тридентський собор заклав підвалини для оновлення католицизму та зміцнення церковної дисципліни. Він довів, що розрив із протестантизмом став остаточним.

■ **3. Релігійні війни в Німеччині та Франції.** Католицька церква частково змогла повернути собі вплив на суспільство. Протиборство з протестантами в Європі зростало: масштабне воєнне зіткнення ставало неминучим.

У Німеччині наймасштабнішим релігійним конфліктом стала Селянська війна, що завершилася поразкою протестантів. У 1530–1531 рр. протестантські князі та міста уклали оборонний Шмалькальденський союз. Між союзом та імператором Карлом V спалахнула війна. Низка конфліктів протягом всього XVI ст. зрештою призвела до перемоги протестантських князів.

У першій половині XVI ст. у Францію активно проникали реформаторські ідеї, здебільшого із сусідньої Швейцарії. Найбільшої популярності набув кальвінізм. Французьких кальвіністів називали **гугенбтами** (від нім. айдгеноссе – *співтовариш*). Ними ставали переважно містяни – від заможних бюргерів до дрібних ремісників і торгівців. Кальвіністську віру сповідували також селяни й чимало дворян.

Французький король **Карл IX** (1560–1574) і королева-мати **Катерина Медічі** намагалися дотримуватися політики віротерпимості. Гугенотам дозволялося проводити богослужіння, але тільки за межами міст. Це не задовольняло їх: адже серед гугенотів переважали містяни. Водночас поступка викликала обурення католиків. У такій атмосфері загального занепокоєння сталася підступна різанина мирних гугенотів, які зібралися для спільної молитви в місті Вассі. У відповідь протестанти жорстоко розправлялися з католиками. Почалися **релігійні війни (1562–1598)**, які також називають громадянськими, оскільки брат ішов на брата, а син – на батька. Країна поринула у вир насильства.

Задля загального примирення вирішили укласти шлюб між сестрою короля Маргаритою Валуа й лідером гугенотів Генріхом Бурбоном. Для участі у святкуванні весілля до Парижа з'їхалися сотні дворян-гугенотів. Вони й гадки не мали, що після декількох днів урочистостей на них чекає розправа. У ніч на 24 серпня 1572 р., у свято Св. Варфоломія, із дзвіниць усіх паризьких церков пролунав набат – сигнал до дій. Почалося безжальне вбивство неозброєних гугенотів, будинки яких заздалегідь позначили білими хрестами. Ця кривава подія отримала назву «Варфоломіївська ніч». Різанина продовжувалася декілька днів і перекинулася у провінції. Загалом загинуло близько 30 тисяч осіб, серед яких один з лідерів гугенотів – відважний адмірал Коліньї.

Розгляньте репродукцію картини. Із чого можна зрозуміти, що напад на гугенотів стався для них раптово й був абсолютно безжальний?

Франсуа Дюбуа. Варфоломіївська ніч. 1572–1584 рр.

У самий розпал релігійних війн новим королем Франції став Генріх III. У столиці спалахнуло повстання. Після смерті короля від руки фанатичного монаха-домініканця законним спадкоємцем престолу став Генріх Бурбон. Він зробив блискучий політичний крок: заявив, що «Париж вартий меси», і прийняв католицизм. Без опору він увійшов до столиці та став королем Франції під іменем Генріха IV (1589–1610). На французькому троні утвердилася династія Бурбонів.

Подумайте!

Поясніть, як ви розумієте вислів «Париж вартий меси». Що означають ці слова? У чому, на вашу думку, полягала мудрість Генріха Бурбона, який прийняв католицизм?

- **4. Аугсбурзький релігійний мир.** У 1530 р. на рейхстазі в місті Аугсбурзі найближчий соратник Лютера – **Філіпп Меланхтон** (1497–1560) – вручив імператору документ, відомий під назвою «Аугсбурзьке віросповідання». У ньому було викладено основи **лютеранства** – найпоширенішої течії протестантизму, яка заснована на ідеях Лютера. Главою церкви замість Папи став князь. Помітно спрощувались обряди: зберігалися тільки два таїнства – хрещення та причастя, а пишна католицька меса замінювалася проповіддю священника. Проповідь посідала центральне місце в церковній службі. Лютеранська церква ставала «дешевою»: відмовлялася від надмірного оздоблення, розкішного вбрання, шанування ікон і святинь.

Карл V відхилив пропозицію і разом з католицькими князями почав війну проти лютеран. Німеччина розкололася на два ворожі релігійні табори. Виснажлива боротьба закінчилася лише в **1555 р.** підписанням **Аугсбурзького релігійного миру**. Імператор був змушений визнати рівноправність католиків

Розгляньте гравюру. Опишіть зображену подію.

Рейхстаг в Аугсбурзі. Гравюра. 1650 р.

і лютеран. Карл V дозволив кожному з князів упроваджувати у своїх землях ту релігію, якої дотримувався сам місцевий правитель. У життя увійшов принцип: «Чия влада, того й віра». Частина князівств, розташованих переважно в центрі й на сході Німеччини, стали протестантськими, решта залишилася католицькими. Це остаточно закріпило роздробленість Німеччини й на тривалий час поховало сподівання на її політичне об'єднання.

1. Що таке Контрреформація?
2. Яку роль у Контрреформації відіграв орден єзуїтів?
3. Чому папству довелося скликати вселенський собор і запровадити реформу католицької церкви?
4. Чи можна вважати, що Тридентський собор укріпив владу Папи?
5. Як розгорталися релігійні війни в Німеччині?
6. Чому релігійні війни у Франції можна вважати громадянськими?
7. Які наслідки мав для Німеччини Аугсбурзький релігійний мир?

1. У зошитах складіть таблицю «Церква в Європі в XVI ст.», у якій порівняйте католицьку, лютеранську та кальвіністську церковні організації за такими критеріями: 1) церковна ієрархія; 2) основи віровчення; 3) монастирі; 4) церковна атрибутика у храмах (ікони, свічки, скульптури тощо).
2. Виконайте онлайн-вправу «Контрреформація в Європі»:

<https://cutt.ly/1gNCjFC>

1. За допомогою прийому «Мікрофон» за чергою дайте відповідь на запитання: «Чи можна з матеріалів параграфу дійти висновку, що лютеранство сприяло збереженню роздробленості Німеччини»? Відповідь обґрунтуйте.
2. Перегляньте відео «Контрреформація». У загальному колі обговоріть, якими засобами католицька церква боролася з Реформацією. Чи були такі засоби, на вашу думку, виправданими?

<https://cutt.ly/XgMpUwJ>
(тривалість 02 хв 22 с)

§8 НАРОДЖЕННЯ НОВОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА ТА НАУКИ

Пригадайте! Які галузі науки були найрозвинутіші в добу середньовіччя?

- **1. Доба бароко.** Разучі зміни, що відбувалися у світосприйнятті людей на зламі XVI–XVII ст., не могли не вплинути на мистецтво. На зміну врівноваженому й гармонійному мистецтву Відродження приходить новий художній стиль – **бароко** (з італ. – *вигадливий, дивний*). Він виник в Італії та стрімко поширився всією Європою. Бароковим творам притаманні особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість (часом навіть надмірна) ліпниною. Їхня мета – справити на людину вкрай емоційне враження.

Справжній переворот у живописі здійснив італієць **Мікеланджело да Караваджо** (1573–1610). Він перший зобразив світ неприкрашеним, начебто зупинивши на своїх картинах мить реального життя. Надзвичайної достовірності персонажів художник досягав за допомогою улюбленого мистецького ефекту – світлового контрасту, гри світла й тіні.

Розгляньте репродукцію картини. Дізнайтеся з додаткових джерел, кого зображено на полотні.

Мікеланджело да Караваджо. Вечеря в Еммаусі. 1599–1602 рр.

Видатним представником мистецтва бароко був архітектор і скульптор **Джованні Лоренцо Берніні** (1598–1680). Найяскравіший твір майстра – ансамбль перед собором Святого Петра у Ватикані. Безліч різномовних прочан, які збиралися перед головним храмом католицького світу, повинні були відчувати тут свою духовну єдність. Для втілення цієї ідеї Берніні знайшов геніальне рішення. Перед собором він спорудив величну площу з обеліском і фонтанами й надав їй форму овалу, який обрамляли дві колонади. Загальний обрис ансамблю нагадує ключ, що мало символізувати слова Христа, звернені до першого єпископа Риму апостола Петра: «І дам тобі ключі Царства Небесного».

ПОДРОБИЦІ

Неперевершеним «королем живописців» по праву вважається фламандець **Пітер Пауль Рубенс** (1577–1640). Він надав мистецтву бароко нового подиху, внісши в нього традиції античності та Відродження – зображення оголеного тіла й радості буття. Його картини нібито випромінюють життєву силу. Рубенс був прекрасним колористом і вмів напрочуд точно передавати всі відтінки кольору. Як нікому, йому вдавалося виписати фактуру тканин, блиск прикрас, пухнастість хутра. Великий фламандець створив також свій напрям у портретному живописі – парадний портрет – зображення видатної особи в ореолі слави й величі.

Вершиною іспанського живопису є творчість **Дієго Веласкеса** (1599–1660). У 24 роки він став придворним художником короля Філіппа IV і, залишаючись ним до кінця життя, переважно писав портрети. Веласкес створив галерею зображень членів королівської сім'ї та їхнього оточення, відзначену глибоким проникненням у внутрішній світ і психологію персонажів. Полотна Веласкеса вражають точністю передачі кожного характеру. Не випадково Папа Інокентій Х, побачивши свій портрет, не зміг утриматися від слів: «Надто правдиво!».

Пітер Пауль Рубенс.
Автопортрет з Ізабеллою
Брант. 1609 р.

Дієго Веласкес.
Інфанта Маргарита.
1660 р.

Рембрандт ван Рейн.
Повернення блудного
сина. 1668–1669 рр.

Дізнайтесь! Який знаменитий твір Дієго Веласкеса зберігається в Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві?

У Голландії художники відмовилися від релігійних сюжетів. У пошуках нових тем вони звернулися до навколишньої дійсності: малювали портрети, сценки з повсякденного життя, пейзажі, натюрморти.

Найяскравішою постаттю голландської школи був **Рембрандт ван Рейн** (1606–1669). З глибокою любов'ю і теплом малював він портрети дружини й сина, інших близьких людей. Художник залишив понад 60 автопортретів, дивлячись на які, можна уявити світ його думок і почуттів у різні періоди життя. Творчий шлях Рембрандта завершує картина «Повернення блудного сина» – розповідь художника про любов, яка все прощає, і шире каєття. Два століття потому французький живописець Ежен Делакруа сказав про творчість Рембрандта: «Правда – найпрекрасніше й найрідкісніше явище у світі».

Подумайте! У чому полягала своєрідність українського козацького бароко?

2. Нова картина Всесвіту. На зламі XVI–XVII ст. під впливом буремних подій епохи важливих змін зазнала європейська наука. Її розвиток відбувався з безліччю суперечностей. З одного боку, розширилися знання європейців про світ, значних успіхів досягла освіта, справжнє піднесення переживала наука. З іншого – у полум'ї релігійних війн та атмосфері релігійної нетерпимості процвітали всілякі забобони, найбільш диким проявом яких стало «полювання на відьом».

У центрі уваги творців Відродження перебувала людина та гуманітарні науки. На зламі XVI–XVII ст. інтереси змістилися в іншу площину: численні винаходи й вдосконалення дали величезний запас нових знань і забезпечили поштовх до розвитку природничих наук. У цій галузі почався справжній науковий переворот. Поява нових розробок у сфері природничих наук диктувалася потребами дедалі зростаючого виробництва й практичної діяльності людини. Далекі морські подорожі сприяли розвитку астрономії. Застосування компаса спричинило вивчення явищ магнетизму. Успіхи у фарбувальній справі, металургії, виготовленні ліків вели до накопичення нових знань з хімії. Потреба визначати

Розгляньте репродукції картин. Якими приладами користувалися вчені?

Ян Вермеєр. Географ. 1669 р.

Ян Вермеєр. Астроном. 1668 р.

відстань польоту ядра під час стрільби з гармати спонукала до вивчення законів падіння та руху тіл.

Водночас піднесення матеріального виробництва озброїло вчених новими знаряддями й засобами наукової роботи, підштовхнуло до винайдення на зламі XVI–XVII ст. конче потрібних для розвитку досліджень точних приладів. У цей час було виготовлено досконаліші годинники, з'явилися мікроскоп, телескоп, термометр та інші потрібні для астрономії та фізики прилади. Перші великі відкриття зробили астрономи.

Із часів античності в Західній Європі панувало уявлення про Землю як центр Всесвіту. Навколо неї в певній послідовності оберталися Місяць, Сонце й планети. Така точка зору повністю відповідала католицькому віровченню, тому заперечити її можна було, лише повставши проти авторитету церкви. Першим на цей сміливий крок відважився польський вчений **Міколай Коперник** (1473–1543). Він висловив думку, що Земля разом із планетами обертається навколо нерухомого Сонця. Свою теорію Коперник обґрунтував у роботі «Про обертання небесних сфер». Побоюючись інквізиції, астроном довгі роки не наважувався опублікувати свій трактат і перший надрукований примірник побачив лише в день своєї смерті.

*Міколай Коперник.
XVI ст.*

Відкриття Коперника знайшло подальше обґрунтування в дослідженнях німця **Йоганна Кеплера** (1571–1630). Навчаючись професії богослова, обдарований юнак невдовзі захопився точними науками. Він зробив математичну обробку астрономічних даних і не тільки підтвердив, але й розвинув далі теорію Коперника. У 1627 р. Кеплер склав таблиці руху планет навколо Сонця. Він припустив, що орбіта планети має вигляд не кола, а еліпса. Про значення діяльності вченого свідчить той факт, що закони руху планет, які він відкрив, і сьогодні називають законами Кеплера.

Спочатку ніхто й гадки не мав використовувати підзорні труби для наукових досліджень. Тільки великий **Галілео Галілей** (1564–1642), сконструювавши

Юстус Сустерманс.
Галілей. Бл. 1640 р.

телескоп зі збільшенням у 32 рази, направив його в зоряне небо. Учений відкрив нові зірки та побачив на Місяці гори, залишив перші замальовки місячної поверхні. Він виявив плями на Сонці, а також підтвердив, що Земля, як й інші планети та Сонце, обертається навколо своєї осі. За це твердження проти Галілея повстала інквізиція. Рятуючись від спалення, він був змушений привселюдно зректися власних переконань, хоча й вважав свої висновки правильними. За легендою, залишаючи залу суду, великий учений тихо, але твердо вимовив: «І все-таки вона обертається!».

Рішучим прибічником учення Коперника став італійський монах-францисканець **Джордано Бруно** (1548–1600). Він пішов далі за свого попередника та, на відміну від Коперника, вважав, що Всесвіт не обмежений однією лише Сонячною системою. Бруно висловив думку про нескінченність Всесвіту та існування в ньому безлічі світів, зокрема й населених. Ці погляди надто розходилися із церковним ученням і стали підставою для звинувачення в єресі. Вісім років ув'язнення, допити й тортури інквізиторів не зламали Бруно й не змусили його відмовитися від своїх поглядів. Людину дивовижної освіченості, одного з найоригінальніших мислителів XVI ст., Джордано Бруно спалили в Римі.

Історія донесла до нас розповідь про те, що на початку XVII ст. в невеликому голландському місті Мідделбурзі жив майстер Ханс Ліпперсгей, який виготовляв і продавав окуляри. Якось його діти грались у крамниці й вирішили через два скельця роздивитися гарного півника на шпилі соборної дзвіниці. На превеликий подив півник збільшився в розмірах. Хлопчики розповіли про це батькові, і той виявив, що одне скло було опуклим, а друге – увігнутим. Він закріпив їх на кінцях двох трубок і помістив їх одна в одну. Так було створено першу підзорну трубу.

3. Великі перемоги допитливого розуму. Жорстокі розправи не могли зупинити розвитку нової науки та пошуку вчених з різних країн Європи нових способів пізнання світу. Англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561–1626) був упевнений, що у своїй роботі вчений має спиратися на результати тривалих спостережень. Тільки багаторазові експерименти можуть дати підстави для узагальнювальних висновків, тільки дослід становить основу наукових знань, є єдиним джерелом істини та її єдиним підтвердженням. Переконавання Бекона в тому, що наука повинна дати людині владу над природою та поліпшити її життя, знайшло вираження в його крилатому вислові «Знання – сила».

Френсіс Бекон

Різномісність інтересів Бекона просто вражає: він був політиком і державним діячем, юристом і дипломатом, істориком і літератором. Світ, перетворений всемогутньою наукою, філософ описав у своєму утопічному романі «Нова Атлантида», де змалював захопливу картину життя в ідеальній державі. До її уряду входять тільки вчені, завдяки

їхнім досягненням перед країною відкривається прекрасне майбутнє, а на її жителів чекає загальне процвітання.

XVII ст. 3 «Нової Атлантиди» Френсіса Бекона

Читайте не для того, щоб заперечувати й спростовувати, не для того, щоб сприймати на віру, і не для того, щоб знайти предмет для бесіди, але щоб мислити та розмірковувати...

...Я лише сурмач і не беру участі в битві... Наша сурма закликає людей не до взаємних чвар або битв, а, навпаки, до того, щоб вони, уклавши між собою мир, об'єднаними силами встали на боротьбу з природою, захопили штурмом її неприступні укріплення та розсунули межі людської могутності.

Що автор вважав головним у читанні книжок? Що він мав на увазі, коли називав себе сурмачем?

На відміну від Бекона, видатний французький філософ і математик **Ренé Декáрт** (1596–1650) відводив досліду другорядну роль. Джерелом справжнього знання він вважав розум. Свою безмежну віру в розум великий філософ закарбував у словах: «Я мислю, отже, я існую». Учення Декарта – картезіанство (від його латинізованого імені – Картезій) – знайшло численних прибічників і послідовників. Воно заклало основи раціоналізму XVII ст. – переконаності в тому, що мірилом істини є розум.

Піднесення наукової думки й потреби природничих наук сприяли швидкому розвитку математики. Відкриття в ній здійснювалися майже одне за одним: було винайдено логарифми, стали використовувати літери та знаки додавання і віднімання, рівності, дужки тощо. Відтепер у вжиток увійшли чіткі алгебраїчні формули, що значно полегшило складні обчислення.

Початок нової епохи в розвитку математики й фізики пов'язано з іменем видатного англійського вченого **Ісаа́ка Нью́тона** (1643–1727). Він вивчав природу світла, рух планет по орбіті, принципи взаємодії фізичних тіл. У кожній із цих галузей Ньюто́ну належать геніальні відкриття, що дозволило йому сформулювати закон всесвітнього тяжіння та зробити величезний внесок у створення наукової картини світу.

■ **4. «Полювання на відьом».** Доба наукового перевороту збіглася з розпадом «полювання на відьом», коли небачені хвилі жорстоких переслідувань захлеснули Європу.

Розгляньте портрет. З допомогою старших родичів чи знайомих дізнайтеся, у якому музеї він зберігається.

*Невідомий художник.
Портрет Декарта. До 1785 р.*

*Готфрід Кнеллер. Ісаак
Нью́тон. 1702 р.*

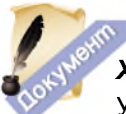
Тортури та страта відьом.
Мініатюра. 1514 р.

Віра в «темні сили» існувала здавна. Часті епідемії, тривалі війни, важкі голодні роки виснажували людей. Це породжувало страхи й бажання покарати винуватців. Ворога знаходили в подібні відьми. За повір'ям, чаклунськими знаннями, або відьомством, було наділено тих, хто вступив у союз із дияволом. Отримавши від нього надзвичайну могутність, такі люди начебто могли надприродним шляхом впливати на навколишній світ, інших людей, тварин. Відьмами називали також тих, хто знав цілющі властивості лікарських рослин і вмів лікувати травами.

У чаклунстві звинувачували переважно жінок. Адже у християнському світі, де головували чоловіки, жінки вважалися істотами нижчими й слабкими. Цього, за тогочасними

уявленнями, вистачало, аби вони стали здобиччю диявола. Для притягнення до суду не потрібно було доказів, вистачало просто скарги сусідів. Хвороба або смерть, неврожай, пропажа молока в корови, навіть краса – усе це та безліч іншого могло спричинити наклеп. Коли ж нещасна жертва потрапляла до рук суддів, ті легко збивали з пантелику перелякану до смерті жінку й витягували з неї зізнання в неймовірних злочинах. Згодом до звинувачених почали потрапляти й чоловіки. Із XVI ст. головним засобом «обробки» підсудних на процесах стали тортури, доти заборонені.

«Полювання на відьом» було прибутковою справою. Донощик отримував частину майна своєї жертви, а судді й кати – високу платню. Із середини XVI – до середини XVII ст. в Європі відбулося понад 50 тисяч відьомських процесів. З однаковим заповзяттям їх проводили й католики, і протестанти. Лише поодинокі люди наважувалися протистояти загальному безумству. «Полювання на відьом» – це масове вбивство невинуватих, одна з найдраматичніших сторінок європейської історії.

XVI ст. З «Історії міста Тріра» священника Йохана Лідена

Усі так повірили, що тривалі неврожаї викликані відьмами... що вся країна піднялася, аби знищити їх. Цей рух підтримали багато церковних діячів, які шукали багатства в попелі спалених відьом. ...По містах і селах... стрімко пересувалися спеціальні обвинувачі, інквізитори, судді тощо, які притягали до суду й піддавали тортурам осіб обох статей, спалювали їх у величезній кількості.

Мало хто із звинувачених уникав покарання. Навіть представників трірської влади не обійшла ця доля. Були спалені суддя, два бургомістри, декілька ратманів і помічників суддів. У цій катастрофі загинуло чимало священників... Безумство людської злоби й судів, які прагнули крові та здобичі, поширилося так далеко, що навряд чи залишився хтось, кого не зачепила підозра в цьому злочині... Було багато підстав для сумнівів, чи всі засуджені винні...

1. Як слід розуміти слова, що деякі церковні діячі «шукали багатства в попелі спалених відьом»? 2. Чи лише священники прагнули такої мети?

1. У чому полягає своєрідність стилю бароко? Які проблеми хвилювали митців тієї доби?
2. Які умови сприяли піднесенню саме природничих наук?
3. Як відкриття М. Коперника змінили уявлення про Сонце, Землю та інші планети?
4. Чому обурення церкви сприяло відкриттям в галузі астрономії?
5. Який метод, на думку Ф. Бекона, має першочергове значення для дослідника? Якою була позиція Р. Декарта?
6. Із чікими іменами пов'язано початок нової доби в розвитку математики й фізики?
7. Чим можна пояснити той факт, що водночас із розвитком науки відбувалося «полювання на відьом»?

1. У зошитах заповніть таблицю **«Визначні вчені XVI–XVII ст.»**.

Прізвище	Галузь наукових знань	Основні праці та досягнення

2. Виконайте онлайн-вправу **«Мистецтво доби Відродження та бароко»**:

<https://cutt.ly/4gNCzAr>

Відвідайте **«Дискусійне кафе»**. Між чотирма учнями розподіліть ролі Френсіса Бекона, Рене Декарта, Галілео Галілея та представника суду інквізиції. Решта учнів виконує роль публіки. Проведіть два диспути.

Під час першого диспуту «Галілей» має довести, що Земля обертається навколо Сонця, а «представник інквізиції» має обґрунтувати протилежну точку зору (кожен з учасників повинен сформулювати аргументи). «Публіка» слухає дискусію і ставить запитання обом учасникам. Переможцем стає той, хто отримує гучніші оплески публіки.

У другому диспуті беруть участь «Бекон» і «Декарт». Перший висловлює аргументи на користь дослідів, вважаючи, що пізнання складається з багаторазових дослідів, а другий висловлює аргументи на користь розуму, який єдиний є джерелом знання. «Публіка» оцінює аргументацію «вчених» і визначає переможця.

Запам'ятайте дати й зауважте, які події відбувалися у світі та на теренах України водночас.

У світі

1517 «95 тез проти індугенцій» М. Лютера, початок Реформації

1545–1563 Тридентський собор

1555 підписання Аугсбурзького релігійного миру

1562–1598 релігійні війни у Франції

В Україні

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестових завдань перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/ggNCvc6>

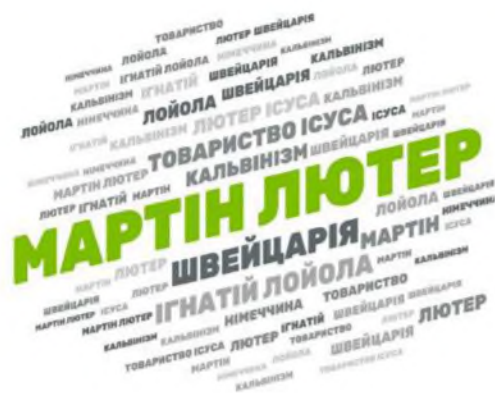
ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII СТ.

§9 АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ

Подумайте! Складіть логічні пари зі слів і словосполучень, зазначених у хмаринці.

- **1. Становлення абсолютної монархії.** На зламі XV–XVI ст. країни Західної Європи вступили в новий етап свого розвитку. У них відбувалося формування **абсолютизму** – такої форми державної влади, за якої особисте правління государя майже необмежене. Найбільш завершеної форми абсолютизм набув у Франції.

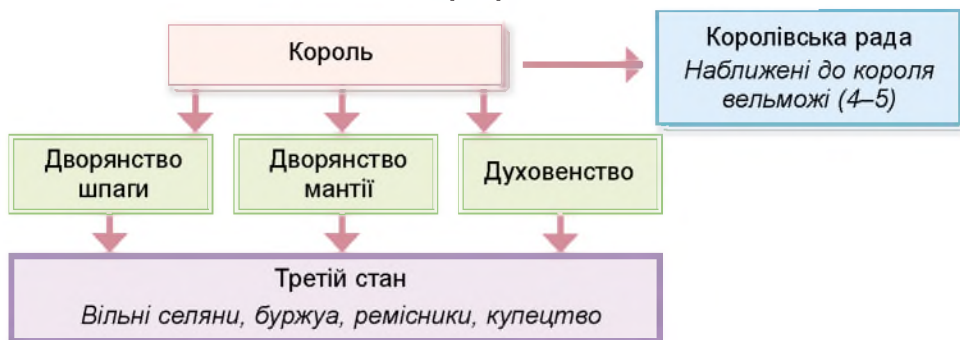
Помітне зміцнення королівської влади пов'язане з ім'ям обдарованого, освіченого та енергійного монарха **Франціска I** (1515–1547). Він ніколи не скликав Генеральних штатів і в проведенні державної політики спирався на Королівську раду. Найважливіші справи монарх вирішував у вузькому колі наближених осіб і перший увів у свої накази фразу: «Така моя добра воля».

За правління Франціска I в мальовничих околицях Парижа й на берегах Луари побудували прекрасні просторі замки. Королівські резиденції Шамбор і Фонтенбло, побудовані в новому ренесансному стилі з розкішними парками та садами, утілювали велич і могутність монаршої влади. Трон оточували нащадки знатних родин і родичі панівної династії – принци й герцоги, які переважали в Королівській раді, управляли провінціями, командували військом і флотом. До столиці вирушало також середнє та дрібнє дворянство – «дворянство шпаги». Його привілеєм залишалася військова служба, несення якої звільняло від податків.

Але справжньою опорою короля був численний чиновницький апарат. У нагороду за вірну службу частина чиновників отримала дворянське звання. Так утворилося «дворянство мантиї». У самій його назві крився натяк на те, що в минулому ці люди носили мантию, тобто були юристами або секретарями.

Франціск I домігся від Ватикану передачі йому права призначати єпископів. Король віддавав церковні посади своїм наближеним або залишав ці посади вільними, а всі прибутки з них привласнював. Отже, французька церква опинилася під контролем короля, що також сприяло посиленню його влади.

Система влади у Франції XVI–XVII ст.

Син Франціска I, **Генріх II** (1547–1559), услід за батьком відмовився від скликання Генеральних штатів. Він став першим французьким королем, до якого почали звертатися «Ваша Величносте». Раніше так ушановували лише імператорів.

Посилення абсолютистської влади французьких монархів супроводжувалось активізацією зовнішньої політики. Упродовж 1494–1559 рр. Франція вела Італійські війни, які забезпечували постійну роботу й основне джерело прибутків не одному поколінню «дворянства шпаги», але зрештою закінчилися для Франції безуспішно.

- **2. Правління Генріха IV.** Після тривалих і кровопролитних релігійних війн престол опинився в міцних руках **Генріха IV**. У **1598 р.** король видав **Нантський едикт**, за яким католицьку віру було визнано офіційною, а католицькому духовенству повернули всі його колишні права й майно. Водночас гугенотам дозволили проводити богослужіння по всій країні, за винятком Парижа й деяких великих міст, а також нарівні з католиками обіймати державні посади.

Розгляньте портрет. Які, на вашу думку, риси характеру короля відобразив художник?

Жан Клуе. Портрет Франціска I. 1525–1530 рр.

Розгляньте портрет. Чим, на вашу думку, портрет Генріха IV кардинально відрізняється від портретів попередніх правителів?

Франс Поурбюс Молодший. Портрет Генріха IV. 1610 р.

Пішовши на поступки гугенотам, Генріх IV дав країні перепочити й зупинив її розорення. Прагнучи відродити Францію, король та його перший міністр Сюллі послідовно впроваджували політику підтримки національного виробництва та торгівлі. Вони заохочували розвиток мануфактур з виготовлення шовку, полотна, gobеленів, фаянсових виробів, шпалер. Генріх IV зменшив податки та покращив становище селян.

■ **3. Кардинал Рішельє.** Сину Генріха IV було лише 9 років, коли він став королем **Людвіком** (фр. – Луї) XIII. Скориставшись малолітством короля, французьке дворянство повністю вийшло з-під контролю влади. У країні відбувся політичний безлад.

Філіпп де Шампень.
Портрет кардинала
Рішельє. 1635 р.

Порядок установив перший міністр Людовіка XIII **кардинал Арман-Жан дю Плессі де Рішельє** (1585–1642). Не зважаючи на гучні титули заколотників, він жорстоко з ними розправлявся.

Шалене обурення знаті викликав виданий міністром закон про заборону дуелей. Тільки за 20 років правління Генріха IV на дуелях загинуло близько 12 тисяч дворян. Кардинал Рішельє заявив, що обов'язок підданих – не знищувати один одного, а проливати свою кров за короля та батьківщину.

Важливим завданням кардинала було також заспокоїти гугенотів. Скориставшись ослабленням королівської влади, вони створили на півдні Франції справжню «державу в державі», мали власну систему оборони й навіть флот, мали підтримку від Англії та Голландії. Коли гугеноти в порту Ла-Рошель влаштували заколот, Рішельє оточив

фортецю та два роки тримав її в щільній облозі. Після капітуляції захисників Ла-Рошель король, за порадою Рішельє, зберіг їм життя та право сповідувати протестантську віру. Проте в гугенотів відібрали всі фортеці й позбавили їх політичних привілеїв, які їм було надано Нантським едиктом. Гугенотська «держава в державі» припинила існування.

Перший міністр підпорядкував королю місцеве управління, створивши нову важливу посаду – інтендантів. Ними ставали освічені люди незнатного походження, які контролювали діяльність органів влади й втручалися в усі сфери життя у провінціях. Вони отримували призначення від уряду, повністю від нього залежали та були слухняними виконавцями розпоряджень кардинала-міністра.

З приходом Рішельє до влади відбулися серйозні зміни в зовнішній політиці Франції. Кардинал відстоював ідею «європейської рівноваги» і виступав проти прагнення Габсбургів головувати в Європі. Завдяки дипломатичним, а згодом і воєнним діям Франція зуміла приєднати до своїх володінь Лотарингію, Ельзас та інші землі, її вплив на міжнародній арені надзвичайно зріс.

Дізнайтесь! У яких книжках і фільмах кардинал Рішельє є одним з головних героїв?

Рішельє вважав, що «освіченість – найкраща окраса держави». У 1635 р. він заснував знамениту Французьку академію, усіляко підтримував письменників,

художників і вчених. За сприяння Рішельє стала виходити перша французька газета, яку міністр використовував для пропаганди своєї політики.

Стосунки між Людовіком XIII та його першим міністром були непростими. Якось вони разом виходили з королівського кабінету. Біля порога король раптом зупинився і, звертаючись до Рішельє, уїдливо сказав: «Проходьте першим, усі й так говорять, що саме Ви справжній король». Інший розгубився б, але не Рішельє. Він підхопив свічник і впевнено рушив далі зі словами: «Так, сир, я йду попереду, аби освітлювати Вам дорогу».

ПОДРОБИЦІ

XVII ст. 3 «Політичного заповіту» Рішельє

Я обіцяв Вашій Величності всю свою майстерність і весь авторитет, аби знищити партію гугенотів, зламати пиху вельмож, привести всіх підданих до виконання їхніх обов'язків і піднести Ваше ім'я серед іноземних націй на той рівень, на якому воно має перебувати.

Дворянство потрібно розглядати як один з найславніших нервів держави, здатний багато сприяти її збереженню та зміцненню. Ті дворяни, які відійшли від доблесті предків та ухиляються від того, щоб служити короні шпагою і життям, заслуговують на позбавлення переваг свого походження та несення частини тягаря народу.

Якби народ надто благоденствував, його не можна було б утримати в межах його обов'язків. Його варто порівнювати з мулом, який, звикнувши до тягаря, псується від тривалого відпочинку більше, ніж від праці.

1. У чому кардинал вбачав свої заслуги перед Францією та королем? 2. Яке місце в житті держави Рішельє визначав дворянам і яке – простолюду?

4. Абсолютизм за Людовіка XIV. У другій половині XVII ст. Франція перетворилася на одну з найсильніших держав Європи. Після смерті Людовіка XIII королем став його п'ятирічний син **Людовік XIV** (1643–1715), а королевою-регенткою – мати малолітнього монарха Анна Австрійська. Фактично влада опинилася в руках її всесильного фаворита, першого міністра, кардинала Джуліо Мазаріні. Талановитий дипломат, він провадив непопулярну серед французів внутрішню політику, що призвело до громадянської війни – Фронди. Покінчивши з Фрондою, французький абсолютизм вступив у свою найблисучішу добу, пов'язану з ім'ям Людовіка XIV, якого прозвали Король-сонце.

Прозвання Король-сонце виникло, коли 15-річний Людовік станцював в одному з придворних балетів партію «Сонця, що розганяє темряву». Воно швидко й міцно злилося з іменем монарха, який, ставши дорослою людиною, свідомо заохочував живописців і скульпторів зображувати себе у вигляді міфічного Аполлона – бога сонця.

ПОДРОБИЦІ

Він був рішуче переконаний у божественному походженні королівської влади й упевнений у її безмежності. Саме Людовіку XIV належить крилатий вислів «Держава – це я!». Ідею власної величі монарх утілював у Версалі – грандіозному палацовому ансамблі, що розташований поблизу Парижа. Людовік переніс сюди свою резиденцію, а за його правління виник пишний і суворий придворний

Розгляньте репродукцію картини. Поясніть, як художник зобразив велич Короля-сонце. Як поводить себе король, а як – майбутні академіки?

Шарль Лебрен. Заснування Академії наук Людовіком XIV. XVII ст.

церемоніал. Правління Людовіка XIV є найяскравішим утіленням **абсолютної монархії** як перехідної форми від середньовічної станово-представницької держави до сучасної національної.

Після того як у 1685 р. Людовік XIV скасував Нантський едикт, гугенотів стали переслідувати: їхні храми руйнували, пасторів виганяли, школи закривали. Гугенотів силою змушували переходити в католицизм. У такий спосіб Людовік сподівався встановити у своїй державі релігійну єдність, але результат виявився зовсім інший. Близько 200 тисяч гугенотів, переважно досвідчених ремісників і комерсантів, покинули Францію. Вони знайшли притулок у сусідніх протестантських країнах і в Новому Світі, куди не тільки вивезли величезні кошти, а й секрети свого ремесла. Масовий вихід гугенотів завдав відчутного удару французькій економіці.

Розгляньте портрет. Чим він відрізняється від портретів монархів?

Клод Лефевр.
Жан-Батіст Кольбер

тільки вивезли величезні кошти, а й секрети свого ремесла. Масовий вихід гугенотів завдав відчутного удару французькій економіці.

■ ■ **5. Жан-Батіст Кольбér.** Існувала лише одна людина, без з'ясування думки якої король не ухвалював жодного важливого рішення, – міністр фінансів **Жан-Батіст Кольбер** (1619–1683).

Кольбер добре розумів, що сила держави залежить від стану фінансів, тому приділяв велику увагу промислового розвитку країни, проводячи політику **меркантилізму**. Меркантилізм – економічна політика, що полягає в активному втручанні держави в господарське життя країни. Вона передбачає:

- заохочення підприємців і комерсантів всередині країни;

- кредити та податкові пільги для мануфактур;
- підвищення якості вітчизняних товарів;
- високі мита на іноземні товари.

Подумайте!

Якщо французькі підприємці не мали конкуренції з іноземцями на внутрішньому ринку, чи сприяло це поліпшенню якості товарів? Відповідь обґрунтуйте.

Улюбленим дітишем Кольбера був флот. Зміни відбулися просто разючі: французький флот зріс до 270 кораблів і 60 галер. Кольбер мав на меті знищити морську перевагу головних суперниць Франції – Голландії та Англії – та забезпечити Франції першість на морі. У Франції виникли потужні торговельні компанії: Ост-Індська вела справи на території сучасної Індонезії, а Вест-Індська – в Америці. Вони торгували всім – від цукру до рабів, але так і не змогли потіснити Голландію в міжнародній торгівлі.

XVII ст. Жан-Батіст Кольбер. 3 «Листів, спогадів і настанов»

Крім тих вигод, які само по собі могло б принести надходження в Королівство великих коштів, ми завдяки мануфактурам забезпечили б хлібом насущним мільйон простого люду, який животіє нині через відсутність роботи... Значне зростання кількості кораблів ще більше посилить велич і могутність держави... Якщо до природної могутності Франції король зможе приєднати силу, яку дають промисловість і торгівля... то велич і могутність короля зростуть до небувалих розмірів.

1. Чи дбав Кольбер про потреби простого народу? 2. Чому таке велике значення французький міністр надавав будівництву флоту та якої мети прагнув цим досягти? 3. Що, на переконання автора, становило основу могутності держави?

1. Як відбувався процес зміцнення королівської влади у Франції за правління королів Франціска I та Генріха II?
2. Яку політику провадив Генріх IV?
3. Схарактеризуйте ключові реформи кардинала Рішельє у внутрішній політиці Франції. Чому вони спричинили обурення аристократії?
4. Яких успіхів досяг Рішельє на міжнародній арені?
5. Як виникло прозвання Король-сонце?
6. Яку політику щодо сусідніх країн проводив Людовік XIV?
7. Що стало наслідком скасування Людовіком XIV Нантського едикту?
8. Назвіть найважливіші заходи Жана-Батіста Кольбера на посаді міністра фінансів Франції.
9. Чи досяг успіху Кольбер, реформуючи французький флот?

1. У зошитах заповніть порівняльну таблицю «Політика Франції щодо гугенотів».

За часів:	Причини	Сутність	Наслідки
Генріха IV			
кардинала Рішельє			

2. **Робота в парах.** Поділіть аркуш паперу навпіл, позначте одну половину знаком «+», іншу – знаком «-». Зазначте позитивні риси (+) режиму абсо-

лютної влади Людовіка XIV (1-ша особа) і негативні риси (–) – (2-га особа). Порівняйте висновки: яких ознак більше?

3. Виконайте онлайн-вправу «Утвердження абсолютної монархії у Франції»:

<https://cutt.ly/pg8Y0GC>

Перегляньте відео «Правління Генріха IV». На основі відеоматеріалу та матеріалів параграфу складіть і представте на загал історичний портрет монарха Генріха IV.

<https://cutt.ly/Wg8Dr6S>
(тривалість 02 хв 23 с)

§10 У ВОЛОДІННЯХ ГАБСБУРГІВ

Подумайте! Складіть хронологічний ланцюжок зі слів, зазначених у хмаринці.

- **1. Іспанія під владою Габсбургів.** Наприкінці XV ст. Іспанія об'єдналася під владою Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського й перетворилася на одну з провідних країн Європи. У результаті успішних війн іспанська корона приєднала Південну Італію, а експедиції Колумба принесли їй величезні володіння за океаном. Об'єднавши країну територіально, Фердинанд та Ізабелла вирішили вста-

Розгляньте портрет. Чому, на вашу думку, художник зобразив могутнього монарха не з атрибутами влади, а як звичайну людину?

Вечелліо Тіціан. Портрет Карла V. 1548 р.

новити в ній релігійну єдність. Почався наступ на іновірців – іудеїв і переможених під час Реконквісти мусульман. В атмосфері релігійної нетерпимості католицькі фанатики безжалюно знищували безцінний культурний спадок арабської Іспанії.

Подумайте! Які наслідки, на вашу думку, мали для Іспанії розправи з іновірцями?

За таких умов до влади в Іспанії прийшов **Карл Габсбург** (1516–1556). Він був онуком Фердинанда та Ізабелли по материнській лінії і успадкував від них Іспанію, володіння в Італії та Новому Світі, а від діда з батьківського боку – німецького імператора Максиміліана I – Австрію, Нідерланди та чималу частину німецьких і чеських земель. У 1519 р. шляхом підкупу Карл домігся свого обрання імператором. Відтепер іспанський король став імператором **Карлом V**. Управляти такою величезною державою та утримувати під контролем її обширні території було непросто.

XVI ст. 3 «Автобіографії» міністра Гаттінарі

У 1519 р. довелося мені клопотатися перед курфюрстами про увінчання короля Карла імператорською короною. І сказав я їм, що імператорська влада має право претендувати на панування над цілим світом, бо так повелів сам Господь наш. Якщо імператорська влада опиниться в руках слабосильного князя, то від цього нічого, крім шкоди, не буде. Проте зовсім іншим буде результат у разі переходу імператорського титулу до могутнього короля, основу влади якого становлять великі багаті країни. Він не тільки піклуватиметься та всіяко оберігатиме свої спадкоємні землі, але, приєднавши до них нові, так збільшить впоодіння імперії, що досягне світового панування.

1. Визначте головну політичну мету Карла V. 2. Як ви розумієте слова автора про те, що небажано обирати імператором «слабосильного князя»?

Держава Карла V та її поділ

- Європейські володіння Карла V Габсбурга в 1535–1555 рр.
- Території, передані Карлом V у 1556 р. сину Філіппу (володіння іспанських Габсбургів)
- Території, передані Карлом V у 1556 р. брату Фердинанду (володіння австрійських Габсбургів)
- Кордони Священної Римської імперії та інших держав на 1560 р.
- Дрібні держави Німеччини та Італії
- Територія Республіки Сполучених Провінцій, що здобули незалежність унаслідок війни з Іспанією 1572–1579 рр.

Вечеліо Тіціан.
Філіпп II в обладунках.
1550–1551 рр.

Постійні війни вимагали щедалі більше коштів і вели до зростання податків, що призводило до зuboжіння простого люду.

Великих зусиль вимагало від Карла V протистояння зовнішнім ворогам. Головним серед них була Франція, майже з усіх боків затиснута володіннями Габсбургів. Другою серйозною небезпекою були турки, які впритул наблизилися до володінь Карла V в Центральній Європі. Імператору не пощастило створити омріяну світову католицьку імперію. Старий і зломлений невдачами, Карл V зрікся влади.

Його молодший брат Фердинанд успадкував Австрію, Чехію, частину угорських і німецьких земель, а також імператорський титул. Син Філіпп отримав Іспанію з її володіннями в Америці, більшу частину Італії та Нідерланди. Рід Габсбургів розпався на дві гілки – австрійську та іспанську.

- **2. Занепад Іспанії.** Ще за життя батька **Філіпп II** (1555–1598) набув чималого політичного досвіду, управляючи Іспанією за відсутності Карла V. «Обережний король» (так за повільність в ухваленні рішень називали Філіппа сучасники) успадкував наймогутнішу державу Західної Європи.

Філіпп не любив суєти великих міст і зробив столицею Іспанії маленький Мадрид, розташований у центрі країни. Але скоро й там для монарха стало надто шумно. Йому підшукали усамітнену місцевість у горах поблизу Мадрида й побудували там Ескоріал. Цю споруду інколи називали восьмим дивом світу. Вона слугувала водночас палацом, усипальницею та монастирем. Для прикраснення Ескоріалу Філіпп II зібрав величезну колекцію творів мистецтва, зокрема шедеври Тіціана, Веронезе, Босха. Король дуже пишався своєю колекцією географічних карт і багатою бібліотекою, де зберігалася безліч безцінних старовинних рукописів.

*Розгляньте ілюстрацію. Яке враження на вас справив Ескоріал?
Чи погоджуєтеся ви з тим, що його можна вважати восьмим дивом світу?*

Ескоріал. Поч. XVII ст.

Філіпп II чимало зробив для впорядкування законів і вдосконалення управління країною. У роки його правління головним ворогом Іспанії стала Англія. Вона прагнула проникнути в Новий Світ, але Філіпп не хотів ні з ким ділити прибутки від своїх колоній і не давав британським торговельним кораблям перетнути Атлантику. У відповідь англійські пірати грабували навантажені золотом і сріблом іспанські судна. Неоголошена морська війна між двома країнами виснажила Іспанію.

Великі географічні відкриття надали Іспанії нових можливостей. Успішно розвивалося сільське господарство, у містах виникали перші мануфактури, розквітла торгівля. Її провідним центром стала Севілья. Проте минуло лише декілька десятиліть, і ситуація змінилася. На противагу політиці меркантилізму, що запроваджували в життя французькі правителі, іспанські королі знищили умови для розвитку вітчизняної промисловості. Хоча з Америки надходило багато золота й срібла, гроші не вкладали у виробництво. Іспанське дворянство використовувало їх для власних потреб і розплачувалося ними за іноземні товари. З дворянських гаманців іспанські капітали перетікали в інші країни. Величезні кошти поглинала боротьба з протестантами по всій Європі, яка стала головною метою іспанських монархів. Економічний занепад спричинив загальне ослаблення країни. Поступово Іспанія перетворилася на другорядну європейську державу.

■ **3. Нідерланди у складі імперії Карла V.** Нідерланди (з нідерл. – *нижні землі*) розкинулись у нижній течії річок Рейну, Маасу та Шельди.

ПОДРОБИЦІ

Центральні райони країни – Брабант і Фландрія – славилися своїм сукнарством. Жителі північних земель – Голландії та Зеландії – займалися кораблебудуванням та рибальством. Населення південних провінцій постачало сільськогосподарську продукцію. На прибережних рівнинах нідерландці спорудили вітряки, через які безперервний вітер з моря віддавав частину своєї енергії млинам і насосам. У міському виробництві й у селі успішно розвивалися нові капіталістичні відносини.

Зручне географічне розташування Нідерландів сприяло розвитку міжнародної торгівлі. У країні діяла налагоджена система прекрасно обладнаних портів. 17 провінцій Нідерландів справедливо вважалися найбагатшою частиною Іспанського королівства. Податки з них приносили Іспанії в сім разів більше прибутків, ніж золото й срібло з Нового Світу.

Карл V управляв Нідерландами через свого намісника.

Політика Габсбургів у Нідерландах

- ПОЗИТИВНІ РИСИ**
- Збереження вольностей міст
  - Збереження представницького органу – Генеральних штатів
  - Надання купцям широких можливостей в Іспанії та в Новому Світі

- НЕГАТИВНІ РИСИ**
- Збереження податків
  - Засилля іноземців у керівництві країни
  - Установлення інквізиції (гоніння на протестантів)

Розгляньте гравюру. Які процеси виробництва цукру на ній зображено?

Виробництво цукру. Нідерландська гравюра. XVII ст.

4. Національно-визвольна війна в Нідерландах (1566–1609 рр.).

Філіпп II погано знав Нідерланди й думав лише про те, щоб витягти з них якомога більше коштів для потреб Іспанії.

Країну охопило масове обурення. Серед невдоволених було чимало дворян, лідером яких стали принц **Вільгельм Оранський**, граф Егмонт та адмірал Горн. Один із придворних презирливо обізвав їх **гьбзами** – жебраками, але ті, кому адресувалась образа, підхопили слово й використали його на свій лад. Невдовзі так з гордістю стали називати себе всі борці за незалежність Нідерландів.

Визвольний рух почався влітку **1566 р.**, коли всією країною розгорнулося повстання іконоборців (противників ікон). Повстання придушили, але воно змусило владу пом'якшити закони проти єретиків. Таке рішення не влаштувало Філіппа II. Намісником провінції він зробив герцога Альбу – жорстокого фанатика, який обіцяв вогнем і мечем викоренити єресь і привести Нідерланди до повної покори своєму монарху.

Вільгельм Оранський і частина його прибічників змушені були тікати за кордон. Майно жертв кривавих розправ ішло на користь короля, у Нідерландах зростала кількість збіднілих і безробітних. Країна опинилася на межі економічної катастрофи. Спроба Альби ввести нові податки поклала край народному терпінню.

Нідерландці піднялися на партизанську боротьбу, яку підтримав принц Оранський. Навесні **1572 р.**, з початком загального повстання північних провінцій, він повернувся в Нідерланди й очолив визвольний рух, який перетворився на **національно-визвольну війну** – боротьбу пригнобленого народу проти іноземного володарювання.

5. Народження Республіки Сполучених Провінцій. Після декількох років боротьби виснажені південні провінції пішли на угоду з Філіппом II. Вони

Розгляньте репродукцію картини. Як ви вважаєте, чи могли дії іспанських солдатів спричинити національно-визвольну війну? Відповідь обґрунтуйте.

Пітер Брейгел Старший. Іспанські солдати грабують нідерландське село. 1566 р.

погодилися повернутися під владу Іспанії за умови виводу з їхніх територій іспанського війська й збереження деяких привілеїв. На противагу півдню північні провінції були за продовження визвольної боротьби до переможного кінця. У **1579 р.** в місті Утрехті вони домовилися про об'єднання в **Утрехтську унію**, яка поклала початок повному розриву з Іспанією. У 1581 р. владу Філіппа II в Нідерландах скинули. Правителем країни мав стати Вільгельм Оранський, але принца підступно вбили. Посада перейшла до його сина, талановитого полководця Моріца Насауського, а вищим органом влади стали Генеральні штати. Північні провінції оголосили себе **Республікою Сполучених Провінцій**.

Після невдалих спроб повернути владу над Нідерландами Іспанія 1609 р. підписала з ними перемир'я на 12 років. Фактично вона визнала незалежність нової європейської країни. Водночас перемир'я означало розкол раніше єдиних провінцій на дві частини. Південні провінції залишилися у володінні іспанського короля та згодом склали основу сучасної держави Бельгії. Лише в **1648 р.** іспанці офіційно визнали незалежність Республіки Сполучених Провінцій.

Найрозвиненішою провінцією Республіки Сполучених Провінцій була Голландія, тому так невдовзі стали називати всю країну. У країні успішно розвивалися капіталістичні відносини, що сприяло поширенню кальвінізму. Значних успіхів досягли в суднобудуванні – було створено найпотужніший у світі флот. Це дало змогу Голландії заснувати колонії в Африці, витіснити конкурентів з Індонезії та частково – з Індії. В Америці голландська колонія Новий Амстердам у майбутньому перетворилася на Нью-Йорк.

XVII ст. Англійський економіст Томас Мен про піднесення Нідерландів

Я міг би навести за взірцем різні держави християнського світу, які, маючи замало власних територій, досягли великого багатства й могутності своєю ретельною торгівлею з іноземцями. Серед них Сполучені Провінції Нідерландів є зараз найкращим і славним взірцем.

Відкопи вони скинули із себе ярмо іспанського рабства, як чудово розвинули вони свої здібності! Які великі кошти вони отримали, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи відбулося все це завдяки їхній безперервній старанності в торгівлі? Чи не є їхні провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхнє багатство, судноплавство, моряки, ремесла, народ, а тому й суспільні прибутки... зросли до дивовижних розмірів? Якщо ми порівняємо часи їхнього поневолення з їхнім нинішнім станом, то вони видадуться нам іншим народом...

Усьому світові дивом здається, що така маленька країна... маючи обмаль природних багатств, їстівних припасів, лісу або інших необхідних для війни й миру припасів, попри це має все в такому надзвичайному достатку, що, крім своїх власних потреб (дуже великих), ...продає іншим державам кораблі, артилерію, снасті, зерно, порох, кулі тощо.

1. Чому автор вважає, що після звільнення від іспанського панування голландці стали іншим народом? 2. Що, на думку Мена, спричинило швидкий розвиток країни?

1. Схарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику імператора Карла V.
2. Як відбувся розпад династії Габсбургів на дві гілки?
3. Що нового вніс у зовнішню політику Іспанії Філіпп II порівняно з Карлом V?
4. Чому нідерландські провінції вважали найбагатшою частиною Іспанського королівства?
5. Як ви вважаєте, чи існував зв'язок між кальвіністською вірою та розгортанням національно-визвольного руху в Нідерландах?
6. Чому єдині нідерландські провінції розпалися на дві частини – північ та південь?

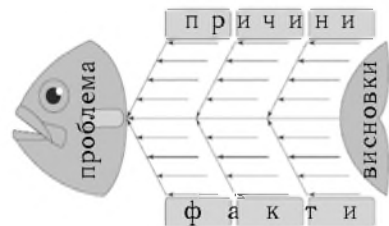

1. Розгляньте карту «Держава Карла V та її поділ» (с. 77) і на контурній карті різними кольорами зафарбуйте ті території, які після зречення Карла V відійшли до іспанських Габсбургів, а які – до австрійських.
2. На карті покажіть території, де голландці заснували колонії.
3. Виконайте онлайн-вправу «Володіння Габсбургів»:

<https://cutt.ly/lg8Y84c>

Робота у групах. Схема **Fishbone** (Скелет риби). Об'єднайтеся у три групи. Кожна група отримує аркуш паперу, на якому зображено скелет риби. На носі риби запишіть: «Проблема: Чому в XVII ст. Іспанія занепадала, а Нідерланди процвітали?». Сформулюйте й запишіть угорі *причини* означеної проблеми, унизу – *факти*, що стали наслідком зазначених причин, на хвості – *висновки*. Визначте представників груп, які презентують результати роботи на загал.

§11 АНГЛІЯ В ДОБУ ТЮДОРІВ

Подумайте! Складіть логічні пари зі слів і словосполучень, зазначених у хмаринці.

■ **1. Епоха Генріха VIII.** У 1485 р. після закінчення війни Троянд англійський престол посіла династія Тюдорів. Значне посилення держави й королівської влади відбулося за правління **Генріха VIII (1509–1547)**.

Генріх успадкував величезну скарбницю і став одним з найбагатших монархів Європи. Тепер його мета полягала в перетворенні Англії на провідну державу. Аби досягти цього, Генріх будував численні палаци та прикрашав їх чудовими творами мистецтва. За його підтримки у країні поширювались ідеї гуманізму й Ренесансу. Монарх особисто контролював надійність берегових укріплень і фортець. Він створив військовий флот, який сучасники називали «дерев'яними воротами Англії».

Водночас важливі зміни відбувалися в англійському суспільстві. Нові дворяни – джентрі – займалися прибутковим вівчарством, створювали у своїх маєтках ткацькі мануфактури та активно торгували. Великі землевласники – лендлорди, які також багатіли завдяки вівчарству, прагнули розширювати й надалі пасовища. Багатші селяни скуповували ділянки збіднілих сусідів. Лендлорди ж силою зганяли із землі селян, які перетворювалися на пауперів – людей повністю позбавлених засобів до існування. Влада жорстоко розправлялася з пауперами: за жебрацтво їх таврували, калічили та навіть страчували. Такі закони дістали назву «**Криваве законодавство**».

■ **2. Королівська Реформація.** Коли в Англію стали проникати реформаторські ідеї, Генріх VIII кинув виклик Риму. Він вирішив створити в Англії незалежну від Папи церкву й підпорядкувати її собі. До цього короля спонукало бажання розірвати власний шлюб з іспанкою Катериною Арагонською, на що Папа Римський не давав дозволу. Водночас створення власної церкви означало привласнення незліченних багатств католицької церкви. **1534 р.** парламент ухвалив «**Акт про супрематію**» (верховенство), який оголосив короля єдиним главою і захисником англійської церкви. Монастирі закрили, а монахів розігнали. Монастирські землі й майно, а також власність церкви перейшли до короля. Реформована англійська церква запозичила ідею Лютера про «виправдання вірою» і відкинула частину таїнств. Але загалом вона мала багато спільного з католицькою церквою: зберегла ієрархію духовенства та його пишне вбрання, ушанування ікон і святих, прикрашання церков, використання під час богослужіння органної музики.

Розгляньте портрет. Які основні риси особистості Генріха VIII намагався підкреслити художник?

Ганс Гольбейн Молодший. Генріх VIII. 1539–1540 рр.

Розгляньте репродукцію картини. До якої соціальної верстви, на вашу думку, належить зображена родина? За якими деталями ви це визначили?

Річард Коллінз. Англійська родина за чаєм. 1727 р.

Нова віра отримала назву «англіканська» і швидко поширилася. Це й не дивно: адже тим, хто відкрито відмовлявся її прийняти, загрожувала смертна кара. Не поступився своїми переконаннями й не погодився визнати короля главою церкви знаменитий гуманіст Томас Мор, через що загинув на ешафоті. Проте попри всі розправи чимало англійців продовжували таємно сповідувати католицизм.

Подумайте! Яка могла бути справжня причина невизнання Т. Мором короля главою церкви (пригадайте книжку «Утопія»)?

Католицизм було тимчасово відновлене за правління доньки Генріха VIII – Марії Тюдор (1553–1558). Королева жорстоко переслідувала протестантів, що викликало різке невдоволення з боку англійців.

- **3. Єлизавета I.** Англія з радістю сприйняла прихід до влади доньки Генріха VIII й Анни Бoleйн **Єлизавети I Тюдор**. Нова королева зробила остаточний вибір на користь англіканства. Її крок мав важливі політичні наслідки: Англія стала форпостом європейських протестантів, а тому – головним ворогом католицької Іспанії.

*Маркус Герардс Молодший.
Єлизавета Англійська.
1600 р.*

Правління королеви Єлизавети тривало 45 років (1558–1603) і увійшло в історію як «золота доба» Англії. Економіка й культура розквітли, і країна перетворилася на провідну європейську державу. Велика заслуга в цьому належала королеві – Єлизавета була обдарованою людиною та отримала прекрасну освіту. Її міністри й фаворити були поетами та філософами, воїнами й мореплавцями, героями й видатними політиками.

Щоб не допустити релігійних війн, Єлизавета прагнула залучити на свій бік і католиків, і протестантів. Монархиня запевняла своїх підданих, що піклуватиметься про всіх, незалежно від їхнього віросповідання. Така позиція зробила Єлизавету дуже популярною, тому англійці називали свою королеву «улюбленицею народу».

В економіці Єлизавета проводила політику **протекціонізму**, тобто підтримки внутрішнього виробництва й торгівлі, яка була спрямована на захист національної економіки від іноземців.

Методи протекціонізму

Введення високих мит на іноземні товари

Надання притулку досвідченим іноземним фахівцям-протестантам

Виникнення нових і вдосконалення старих галузей виробництва

Підтримка винахідників та організаторів мануфактур

Наслідком такої політики став бурхливий розвиток англійського виробництва. Англійські товари проникали в усі куточки світу. Заморську торгівлю вели купці, об'єднані у великі компанії. Розвивалися також зв'язки й в інших напрямках. Виникненню та діяльності торговельних компаній сприяла королева. Вона була членом декількох з них, вкладала гроші в торговельні операції та отримувала чималі прибутки.

Подумайте!

Яке прозвання (крім «улюблениці народу») можна було б дати Єлизаветі I?

У внутрішній політиці Єлизавета продовжила втілювати в життя «Криваве законодавство», зобов'язавши найманих працівників працювати на того господаря, який бажав їх найняти.

Лондон. Гравюра. XVI ст.

- **4. Англія готується стати володаркою морів.** Зовнішню політику Єлизавета проводила з урахуванням економічних інтересів своєї держави. Головною суперницею Англії була Іспанія, яка заборонила англійським «єретикам» торгувати зі своїми колоніями в Новому Світі. Декілька англійських кораблів спробували прорватися до американських берегів, але потрапили до рук іспанців і стали жертвами жорстокої розправи. Аби помститися, англійці захоплювали та грабували іспанські кораблі.

Френсіс Дрейк.
Друга пол. XVI ст.

Розгляньте портрет.
Чим він відрізняється
від більшості зображень
правлячих осіб?

Франсуа Клуе. Марія
Стюарт після повернення
до Шотландії. 1560 р.

У 1577 р. англійський пірат **Френсіс Дрейк** перетнув Атлантику, вийшов у тихоокеанські води та несподівано атакував іспанські порти. Там Дрейк захопив величезний запас золота з кораблів, завантажений для відправлення до Європи. Аби врятувати здобич, він спрямував свій корабель «Золота лань» в Індійський океан. Обігнувши Африку, Дрейк мимоволі здійснив друге в історії навколосвітнє плавання і в 1580 р. повернувся до Англії. Іспанський король Філіпп II вимагав, щоб Єлизавета повернула награбоване й покарала пірата. Але королева, яка таємно вклала гроші в експедицію Дрейка, прибула на «Золоту лань» і прямо на борту власноруч посвятила безстрашного пірата в лицарі.

Відносини між двома країнами дедалі загострювалися. Англія підтримувала Нідерланди, які повстали проти Іспанії, і переховувала у своїх портах бунтівників. У відповідь іспанці організували в Англії низку католицьких закатів. Конфлікт досяг межі через претензії на англійський престол ревної католички шотландської королеви **Марії Стюарт** – родички й спадкоємиці Єлизавети. Згодом Марію було страчено за вироком англійського суду за змову проти королеви.

Дізнайтесь! У яких творах відомих письменників описано трагічну долю Марії Стюарт?

Звістка про смерть Марії Стюарт викликала гнів ревного католика Філіппа II: він вдався до рішучих дій. Іспанія збрала величезний флот із 134 кораблів – Велику армаду. Англія змогла виставити лише 100 суден, проте вони були маневреніші за іспанські й краще озброєні артилерією. Це допомогло англійцям успішно діяти проти громіздких і неповоротких кораблів армади. Остаточного удару іспанцям завдали жорстокі бурі, які потопили значну частину

їхнього флоту. Додому повернулися залишки Великої армади – лише її третина.

Англійці святкували перемогу та для посміху назвали переможену армаду «Непереможною». Морську могутність Іспанії було зламано. Англія готувалася стати володаркою морів.

8 серпня 1588 р. Промова Єлизавети перед англійським військом

Як ви бачите, я зараз серед вас не для розваг чи забави, але сповнена рішучості в самому вирі й у запалі битви залишитися жити чи померти серед вас... в ім'я мого Господа, мого королівства, мого народу, моєї честі та моєї крові. Я знаю, що маю тіло слабкої і тендітної жінки, але в мене серце й душа короля, і короля Англії. І я думаю, це брудна брехня... що Іспанець (Філіпп II) чи будь-який інший правитель Європи можуть

наважитися переступити кордони мого королівства... Я сама візьмусь за зброю, сама стану вашим генералом, вашим суддею і нагороджу кожного по заслугах на полі битви.

1. Про які риси характеру королеви свідчить її промова? 2. Як це звернення могло вплинути на бойовий дух англійців?

- **5. Монарх і парламент в Англії.** На відміну від інших європейських країн, де з посиленням абсолютизму станово-представницькі органи втрачали своє значення, в Англії парламент залишався активним. Провідну роль у ньому відіграла палата громад, до якої входили переважно представники нового дворянства та буржуазії. Вони мали від Єлизавети підтримку у своїй економічній діяльності, а натомість підтримували королеву. Ця співпраця дала тріщину на зламі XVI–XVII ст., коли палата громад стала наполягати на своєму праві брати участь у формуванні економічної політики держави.

Невдоволення парламенту спричиняла також релігійна політика королеви. Посилилися виступи **пуритан** (з лат. – *чистий*) – прибічників подальшого очищення англіканської церкви від залишків католицизму й встановлення кальвіністських порядків. Насамперед вони вимагали скасувати єпископат і запровадити вибори священників громадою. Це означало б підрив авторитету англіканської церкви та її глави – королеви.

Єлизавета не мала дітей і була останньою представницею династії Тюдорів. Після її смерті англійський трон успадкував шотландський король **Яків (Джеймс) Стюарт** (1603–1625), син страченої Марії Стюарт. Він об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію та Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству – Великій Британії. За перших Стюартів розбіжності між королем і парламентом продовжували посилюватися. Згодом вони призвели до відкритого конфлікту – громадянської війни й повалення монархії.

1. Яких заходів ужив Генріх VIII для зміцнення держави й королівської влади?
2. Чому закони Генріха VIII, спрямовані проти жебрацтва, назвали «Кривавим законодавством»?
3. Як перехід до англіканства вплинув на королівську владу?
4. За що Єлизавету називали «улюбленицею народу»?
5. Чому Єлизавета посвятила пірата Френсіса Дрейка в лицарі?
6. Як було зламано морську могутність Іспанії?
7. Чому в останні роки перебування на троні в Єлизавети погіршилися стосунки з парламентом?

1. У зошитах складіть порівняльну таблицю **«Релігійна політика Генріха IV (Франція) та Єлизавети I (Англія)»**.
2. На контурній карті прокладіть маршрут подорожі Френсіса Дрейка.
3. Виконайте онлайн-вправу «Англія в добу Тюдорів»:

<https://cutt.ly/ag8Y5zh>

1. Візьміть участь у рольовій грі **«Шість капелюхів»**, під час якої з різних точок зору обговорить «золоту добу» Єлизавети. Шість учнів/учениць одягають капелюхи різного кольору. «Синій капелюх» контролює хід гри та занотовує виступи учасників/учасниць. Решта виступає за чергою. «Білий капелюх» перелічує лише факти з біографії Єлизавети та її конкретні справи для тогочасної Англії. «Жовтий

капелюх» зосереджується на позитивних моментах в житті королеви та її здобутках в різних сферах. «Чорний капелюх» виступає з критикою політики Єлизавети. «Червоний капелюх» фокусується на емоціях: аналізує, чому королева була «улюбленицею народу», як ставилася до своїх підданих загалом і до конкретних осіб зокрема. Останнім виступає «Зелений капелюх»: акцентує увагу на нових ідеях, які запропонувала та намагалася втілити в життя королева. Наприкінці «Синій капелюх» підбиває підсумки й звертається до класу за оцінкою висловлених аргументів: хто був переконливіший, хто сподобався найбільше, і з урахуванням думки загалу виставляє бали.

2. Перегляньте відео «Правління Єлизавети I (частина 1)». Пригадайте імена інших відомих вам королів чи видатних жінок-політиків.

<https://cutt.ly/fg8A3bm>
(тривалість 01 хв 44 с)

§12 АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Пригадайте! Що спільного англійська церква мала з лютеранством, а що – з католицизмом?

■ **1. Переддень революції.** На зламі XVI–XVII ст. в Англії дедалі більшої ваги набували торговельно-підприємницькі кола; відносини на селі швидко втрачали феодальний характер. Стрімко розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля – завдяки острівному розміщенню територія Англії швидко перетворилася на єдиний ринок. Прибічникам змін протистояли ті, хто виступав за збереження старих порядків, – аристократія, феодальне дворянство й англійська церква. Вони становили опору англійської монархії та отримували від неї численні пільги. Підприємці й нові дворяни набували щодалі більшої ваги в економічному житті. Вони не хотіли витратити свої гроші на постійні внески на користь англійської церкви й тому дедалі помітніше схилилися до пуританізму. На початку XVII ст. в пуританізмі виокремилися дві течії:

- **пресвітеріани** – верхівка джентрі й купецтва;
- **індепенденти** (з англ. – *незалежний*) – середня та дрібна буржуазія, пересічні містяни й селяни.

У 1625 р. на англійський престол зійшов **Карл I Стюарт** (1625–1649). Як і його батько Яків I, Карл не любив пуритан і виявляв прихильність до католиків.

У зовнішній політиці перші Стюарти також нехтували інтересами англійської буржуазії. До того ж король не звертав уваги на парламент і наділяв важливими повноваженнями своїх придворних. Поступово монарх і парламент перетворювалися на два протидіючі центри. У 1629 р. Карл I взагалі розігнав парламент. Упродовж наступних одинадцяти років він правив одноосібно.

Антоніс ван Дейк. Подвійний портрет Карла I та його дружини Генрієтти-Марії.
Бл. 1635 р.

Англійська революція

	Території, підконтрольні парламенту на 1643 р.		Головна ставка Карла I
	Території, які перейшли під контроль парламенту впродовж 1643—1645 рр.		Район поширення руху левелерів у 1649 р.
	Території, що залишилися вірними королю		Походи Кромвелля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Стюартів у 1649—1650 рр.
	Місце вирішальної перемоги війська Кромвелля над військом Карла I у червні 1645 р.		Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії у 1660 р.

Пригадайте! Схарактеризуйте зміст документа «Велика хартія вольностей» та його значення.

За таких умов загострилося становище в Шотландії, яка 1639 р. почала війну за незалежність від Англії. Наступного року король скликав новий парламент, що стало початком **Англійської революції** – стрімкої докорінної зміни суспільно-політичного устрою (1640–1660). Цей парламент пропрацював аж 13 років й отримав назву «Довгий». Він передав Карлу I Великому ремонстрацію (протест) – звинувачення проти зловживань королівської влади.

Карл спробував заарештувати парламентських лідерів, але лондонці сховали їх. Тим часом вулиці столиці заповнили озброєні натовпи. Король залишив Лондон, вирушивши на північ країни – туди, де йому ще зберігали вірність, щоб зібрати там військо. У серпні 1642 р. Карл I підняв свій бойовий прапор: так почалася війна проти парламенту. Перший мирний (парламентський) період англійської революції завершився. Вона вступила у свій другий етап – громадянську війну.

Подумайте! Як ви розумієте термін «громадянська війна»?

2. Громадянська війна. Парламент підтримували здебільшого жителі більш розвинених східних графств – купці й фінансисти, міські ремісники й торговці, джентрі й селяни. Йому підпорядковувався флот та основні порти Англії, але парламентське ополчення складалося з розрізаних, погано навчених і слабо озброєних загонів.

На боці короля були знать, феодалне дворянство Півночі, англіканське духовенство. Королівське військо було набагато досвідченіше й краще підготовлене, ніж парламентські сили. Тому початок війни склався вдало для Карла I. Успіхам короля сприяло й те, що парламентські генерали уникали рішучих дій, а сам парламент, де переважали пресвітеріани, намагався примиритися з королем і періодично вступав з ним у переговори. Індепенденти, як в армії, так і в парламенті, вимагали активізації бойових дій і рішучої перемоги над силами монархії. Суперечності між ними та пресвітеріанами дедалі загострювалися. У цей складний момент лідером індепендентів став **Олівер Кромвель** (1599–1658).

Кромвель народився в сім'ї небагатого землевласника й отримав суворе пуританське виховання. Він закінчив міську школу, вивчав право в Лондоні й там одружився з донькою багатого купця. Повернувшись додому, Кромвель став зразковим господарем, поважною і відомою людиною. Його обрали спочатку до Короткого парламенту, а згодом – і до Довгого.

З початком громадянської війни Кромвель вступив до парламентського війська. Він розумів: для перемоги над королем потрібне зовсім інше військо – згуртоване й дієдатне. Кромвель сформував загоны з відважних і чесних пуритан, сам навчав їх військової справи, установив залізну дисципліну. Він пішов на нечуваний для того часу крок – призначав на офіцерські посади не дворян, а хоробрих і здібних простолюдинів.

Роберт Волкер.
Олівер Кромвель.
Фрагмент. 1649 р.

ПОДРОБИЦІ

Кромвель створив армію нового зразка – боєздатну, організовану, натхнену ідеалами свободи й справедливості. Це було перше в історії Англії регулярне військо. Воно почало перемагати кавалерію. За прості, але надійні металеві обладунки солдатів Кромвеля прозвали «залізнобокими».

- **3. Республіка й протекторат Кромвеля.** Спроби парламенту домовитися з королем, а також рішення про розпуск армії повсюдно спричиняли протести. Це змусило Кромвеля піти на розрив із пресвітеріанською більшістю парламенту й об'єднати військо. Кромвель швидко розгромив нечисленних прибічників короля, а у грудні 1648 р. захопив Лондон. На судовому процесі над Карлом I короля звинуватили в державній зраді, розв'язанні громадянської війни й кровопролитті. Уперше в історії суд ухвалив смертний вирок правлячому монарху. Його стратили перед величезним натовпом людей на площі перед королівським палацом.

Пригадайте! Яку королеву стратили за правління Єлизавети I?

19 травня 1649 р. парламент оголосив Англію республікою. На той час палату лордів уже скасували, лишилася лише палата громад. Замість королівської влади діяла Державна рада, яка складалася з лідерів інdependentів і вищого військового командування. Рада мала підпорядковуватися палаті громад, проте насправді вони обидві повністю залежали від Кромвеля та його найближчого оточення.

Для зміцнення республіки Кромвель жорстоко розправився з тими, хто у громадянській війні підтримував Карла I.

Після завоювання Ірландії та Шотландії Кромвель повернувся до Лондона тріумфатором й силою розігнав парламент. 16 грудня 1653 р. він отримав довічну посаду лорда-протектора (захисника) Англії, Шотландії та Ірландії. Республіка перетворилася на **протекторат** – режим одноосібної військової диктатури лорда-протектора Кромвеля.

Внутрішня та зовнішня політика протекторату Кромвеля

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

- Фактична військова диктатура Кромвеля як командувача збройних сил
- Розподіл країни на 11 округів з повновладним генералом на чолі
- Тотальний контроль влади над усіма сферами життя
- Величезні витрати на утримання армії та флоту

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

- Вигідний мир з Голландією
- Торговельний договір зі Швецією
- Захоплення о. Ямайка
- Навігаційний акт 1651 р. – заборона ввезення до Англії товарів на кораблях країн-посередників

Подумайте! Що спільного у протекторату Кромвеля та абсолютної монархії?

Однак розв'язати складні внутрішні проблеми Кромвель не зміг. Торгівля й ремесла перебували в жалюгідному стані. Безробіття та зубожіння народу досягли небувалих розмірів.

■ **4. Реставрація Стюартів.** У 1658 р. Кромвель помер. Терміново скликаний парламент ухвалив рішення про поновлення монархії та запросив на трон сина страченого монарха – **Карла II Стюарта** (1660–1685). Так у 1660 р. відбулася реставрація – поновлення на престолі династії Стюартів.

Попри обіцянки короля не карати учасників революції розпочалися жорстокі розправи, переслідування пресвітеріанських священників, повернення землі колишнім власникам. Однак правити країною по-старому було вже неможливо: у парламенті засідали представники буржуазії та нового дворянства, які контролювали дії короля. До того ж усередині парламенту утворилися дві політичні партії – **торі** і **вігі**.

Торі

- Відстоювали королівську владу та чинний лад
- Виражали інтереси аристократії та великих землевласників

Вігі

- Виступали за зміни в економіці, державному й церковному устрої
- Захищали інтереси нового дворянства, купецтва й фінансистів

Розгляньте гравюру. До яких соціальних верств належать люди, які зустрічають короля під час в'їзду до Лондона?

В'їзд короля Карла II Стюарта у Вайтхолл. XVII ст.

Ситуація в Англії погіршилася, коли після смерті короля Карла на престол зійшов його брат, католик Яків II (1685–1688). Він прагнув правити самовладно, тому партії торі та вігів об'єдналися, щоб позбавити його престолу.

Восени **1688 р.** королем проголосили протестанта Вільгельма II Оранського. Так відбувся безкровний державний переворот – «**Славна революція**». Свою назву вона отримала на противагу кривавій революції середини XVII ст.

Розгляньте гравюру. Кого, на вашу думку, намагається копіювати Яків II?

Яків II. Гравюра. 1688 р.

■ **5. Утвердження парламентаризму.** «Славна революція» поклала край віковій боротьбі між королем і парламентом, покінчила з абсолютизмом та ознаменувала собою утвердження в Англії парламентської монархії, у якій головну роль відігравав парламент, що мав право видавати закони. Такий порядок закріпив «**Білль (закон) про права**».

Подумайте!

Чому Вільгельм II Оранський погодився на обмеження королівської влади парламентом?

1689 р. 3 «Білля про права»

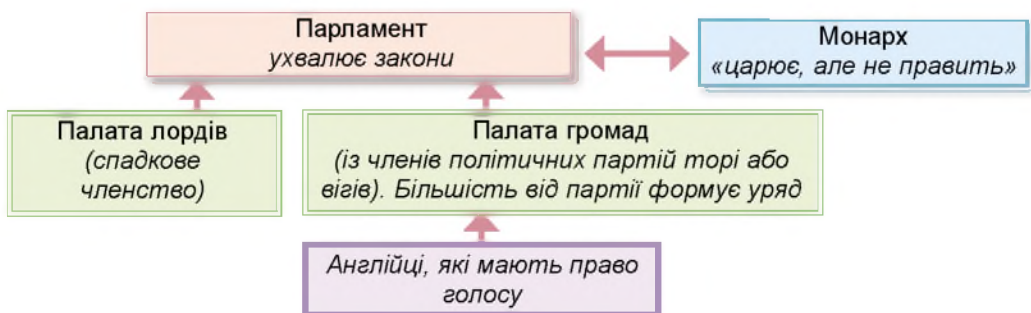
Духовні й світські лорди та громади... які зібралися сьогодні як повні та вільні представництва цього народу... заявляють для відновлення і підтвердження своїх давніх прав і вольностей таке:

1. Що намагання тільки королівським повелінням, без згоди парламенту, призупинити закони чи виконання законів є незаконне...
4. Що стягування поборів на користь і в розпорядження корони... без згоди парламенту... незаконне...
8. Що вибори у члени парламенту мають бути вільні.
9. Що свобода слова, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування.

1. Схарактеризуйте конституційну монархію. 2. Чому її називають також парламентською?

З **1707 р.** нове державне утворення стали називати **Об'єднане Королівство Велика Британія**. Поступово склався порядок, за якого король мусив призначати міністрів з партії, яка переважала в парламенті. Такий уряд ніс відповідальність перед парламентом, а не перед королем. В Англії утвердилася **парламентська монархія** (в інших державах вона також має назву **конституційна**).

Система влади в Англії XVIII ст.

1. Що приваблювало англійську буржуазію в пуританізмі й що не влаштувало в англіканській церкві? Хто такі пресвітеріани та інDEPENDENTI?
2. Які події стали приводом до початку Англійської революції?
3. Чому парламентське військо на початку громадянської війни зазнавало поразок, а згодом стало перемагати?
4. Коли та з яких причин відбувся перелом у громадянській війні? З якою подією пов'язаний його початок?
5. Що дає підстави вважати протекторат Кромвеля воєнною диктатурою?
6. Чому державний переворот 1688 р. називають «Славною революцією»?
7. Яку роль відіграв парламент у реставрованій монархії?

1. На стрічці часу позначте основні події Англійської революції та громадянської війни XVII ст.
2. Заповніть порівняльну таблицю «Європейські монархії в XVI–XVII ст.».

Абсолютна монархія		Парламентська монархія	
Права парламенту	Права короля	Права парламенту	Права короля

3. Виконайте онлайн-вправу «Англійська революція»:

<https://cutt.ly/7g8Uwvn>

Складіть історичний портрет Олівера Кромвеля. Визначте, що переважало в його діяльності – позитивні чи негативні чинники.

§13 РІЧ ПОСПОЛИТА: ШЛЯХЕТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Подумайте!

Які українські землі й на яких умовах увійшли до складу Польського королівства в XIV–XV ст.?

- **1. Господарство й населення.** Польське королівство було однією з провідних країн Центрально-Східної Європи. Основу економічного життя склали **фільварки** – панські господарства, засновані на праці залежних селян.

У XVI ст. фільварково-панщинне господарство досягло свого розквіту. **Шляхта** (дворянство) почала активно розгортати власне господарство, збільшуючи насамперед посівні площі під жито: адже в умовах стрімкого зростання цін на хліб це приносило їй чималі прибутки.

Зростання фільваркового господарства ґрунтувалося на широкому впровадженні панщини. Якщо на початку XVI ст. польські закони ще дозволяли вихід із кріпацтва, то в середині століття звільнення селян стало неможливе. Панщина зросла до трьох-чотирьох днів на тиждень. Селяни тікали від своїх хазяїв, але ті мали право безстроково розшукувати й повертати втікачів, а також карати їх на свій розсуд.

Пригадайте!

У якому становищі в цей час перебували селяни Західної Європи? Вони були кріпаками чи особисто вільними?

У другій половині XVI ст. до чверті польського населення проживало в містах. Серед містян переважали організовані в цехи ремісники, які забезпечували здебільшого внутрішній ринок. Важливу роль у міському житті відігравало купецтво. Польське зерно, віск, льон, коноплі, смола й ліс мали широкий попит

Польські вершники.
Бл. 1570 р.

Розгляньте ілюстрацію.
Які символи зображено на гербі?
Що вони означають?

Герб Речі Посполитої

на Заході. Через територію Польщі простягались європейські торговельні шляхи, що забезпечувало процвітання великих портів на балтійському узбережжі, насамперед Гданська. Згодом з купецтва виокремилися банкіри.

Конкуренцію купецтву становили шляхта й духовенство. Вони мали особливо вигідне становище, бо за королівським привілеєм звільнялися від сплати мита на вивіз продуктів власного виробництва. Це гарантувало високі прибутки та сприяло діловій активності. Найбільшу заповзятливість виявляли магнати – найзаможніша та найзнатніша частина шляхти. У гонитві за грошима вони не обмежувалися плодами власного господарства, а скуповували продукцію у дрібних хазяїв і потім перепродували великими партіями.

У багатьох містах поруч із поляками проживали представники інших народів. Особливо велику роль у торгівлі відігравали євреї, які після вигнання із Західної Європи розселилися на польських землях. Майже в кожному місті існували єврейські громади. Завдяки королівській підтримці євреї мали самоврядування та вільно сповідували іудаїзм, сплачуючи натомість податки на користь держави.

ПОДРОБИЦІ

Подумайте! Які права мали єврейські громади на українських землях?

- **2. Шляхетська демократія.** На зламі XV–XVI ст. у Польщі завершилось оформлення станової монархії: у країні діяв двопалатний парламент – сейм. Верхня палата – сенат – включала представників вищого духовенства та магнатів, які посідали високі державні посади. До нижньої палати – посольської ізби – входили депутати, обрані на сеймиках – з'їздах місцевої шляхти. Селянство та міста від участі в сеймі повністю усувалися. Головну роль у ньому дедалі більше перебирала на себе шляхта. Отож у Польщі сформувалася специфічна **аристократична (шляхетська) республіка**. Сейм міг не тільки впли-

вати на рішення короля, але навіть обмежувати його дії. До того ж, хоча із XIV ст. у країні правили лише представники династії Ягеллонів, королі залишалися виборними. У ранньомодерній Європі існувала також така форма правління, як **бюргерська (олігархічна) республіка**. Склалася вона в містах-республіках роздробленої Італії. У Польщі ж із XVII ст. олігархічна магнатська верхівка здобувала дедалі більше влади та впливу.

Пригадайте! Які представницькі органи влади існували у країнах Західної Європи?

Усередині дворянського стану, між можновладцями й шляхтою, точилася боротьба за вплив на короля. **Сигізмунд II Август** (1548–1572) продовжив політику батька, через що між королем і шляхтою виник конфлікт. Проте коли королю знадобилися гроші для ведення війни, а отримати їх він міг лише за згоди шляхти, монарху довелося піти на поступки. Сигізмунд II Август прийшов на засідання сейму не у звичному для нього модному італійському вбранні, а у шляхетському одязі. До того ж він звернувся до сейму польською мовою, а не латиною, як завжди. То були символічні ознаки зміни позиції короля, його прагнення домовитися зі шляхтою. Результатом компромісу стало затвердження принципу обрання польських королів.

Пригадайте! Хто з українських правителів мав титул короля?

XVI ст. 3 твору польського мислителя Анджея Фріча Моджевського «Про виправлення держави»

Аж ніяк недостатньо, щоб ти був шляхтичем і називався ним по чоловічій і жіночій родинній лінії, якщо не здобудеш собі шляхетства вчинками, бо без них шляхетство твоє перетворюється на ганьбу. І навпаки, якщо перед нами не шляхтич, а людина, позбавлена родовитості, проте славна й гідна поваги за свої вчинки, то така відсутність шляхетства не лише не є вадою, але й заслуговує величезної похвали, більшої, ніж усілякі герби та портрети предків...

Я вважаю, що проблема держави полягає в належній організації трьох її складових. Одна з них стосується громадянського суспільства, управління ним, збереження в ньому порядку та його захисту. Друга стосується чистого й щироого шанування безсмертного Бога, а третя – правильного виховання та освіти молоді.

Чому автор вважав виховання та освіти молоді одним з найважливіших завдань держави?

Після смерті Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів, польським королем обрали французького принца **Генріха Валу́а** (1573–1574). Король був зобов'язаний кожні два роки скликати сейм, не міг без його згоди оголошувати війну, укладати мир, видавати закони, скликати ополчення. Посилення позицій шляхти мало наслідком уведення в дію принципу вільного «вето» (від лат. veto – *забороняю*). Якщо хоча б один із депутатів сейму вимовляв: «Не дозволяю», рішення не ухвалювали.

Дізнайтесь! Як ви вважаєте, чи йде на користь вирішенню спільних справ право вето?

3. Утворення Речі Посполитої. Утвердження в Польському королівстві шляхетської демократії збіглося в часі з його об'єднанням з Великим князівством Литовським. Об'єднуючись із Литвою, Польща запобігала утвердженню

Москви на берегах Балтики. До цих міркувань додавалося ще й те, що українське панство сподівалося на польську підтримку щодо захисту своїх земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. стали майже щорічними.

У **1569 р.** відбулося підписання **Люблінської унії** – угоди про об'єднання держав. Виникла польсько-литовська держава – **Річ Посполита** (польс. – *республіка*). У «державі двох народів» територія власне Польського королівства не перевищувала третини її загальної площі. Проте співвідношення реальної влади склалося на користь Польщі. Сучасники недаремно називали нову країну «союзом коня і вершника».

Люблінська унія привела до утворення багатонаціональної держави, тісно пов'язала долі польського, литовського, білоруського та українського народів.

Розгляньте портрет. За якою модою вдягнений Генріх Валуа?

Франсуа Клуе. Генріх Валуа. 1570 р.

Річ Посполита

Польща та Литва – дві рівноправні частини у складі федерації

Спільно

- Сейм
- Грошова система
- Зовнішня політика
- Монарх був польським королем та великим князем литовським

Окремо

- Органи влади та суду
- Власне військо
- Скарбниця

Розгляньте фотоілюстрації.

1. У яких українських містах є ратуші?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел, чиєю резиденцією був собор у XVI–XVII ст. і що розміщується тут тепер.

Ратуша в Познані. 1550–1560 рр. Сучасне фото

Вавельський кафедральний собор у Кракові. Сучасне фото

Подумайте!

Чи може український народ вважати культурну спадщину Речі Посполитої своєю? Відповідь обґрунтуйте.

Унаслідок укладення унії більшість українських земель відійшла від Литви до Польщі. Разом з польськими порядками в Україну прийшло кріпацтво. Польський уряд мав також намір ліквідувати українське козацтво. Частину його намагалися перетворити на реєстрове козацтво на службі в польського короля, а інших – зробити залежними селянами. Опір козацтва такій політиці згуртував довкола нього український народ і спричинив низку повстань, які згодом переросли в національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Король Сигізмунд III Ваза був прибічником Контрреформації і допустив у країну єзуїтів. Вони взяли під свій контроль школи, розгорнули покатоличення протестантів і православних. У відповідь на це до табору незадоволених політикою Сигізмунда III приєдналася православна шляхта, яка вчинила збройний заколот. І хоча на полі бою переміг король, він не тільки не наважився переслідувати противників, а й навіть підтвердив усі шляхетські привілеї.

У **1596 р.** відбулася одна з найважливіших подій в історії релігійного життя в Україні – на церковному соборі в місті Бересті було підписано **Берестейську унію**. Новоутворена греко-католицька церква визнавала верховенство Папи Римського та основні католицькі догми, але зберігала при цьому православний обряд. Духовенство, шляхту та міщан, які визнали унію, зрівняли у правах з католиками.

Дізнайтесь!

У яких областях сучасної України живе найбільше парафіян греко-католицької церкви?

4. Зовнішня політика. У першій половині XVI ст. позиції Польського королівства в Європі посилювалися. Головною проблемою в зовнішній політиці були складні відносини з Московською державою. У результаті тривалих конфліктів, що неодноразово переростали у воєнні дії, Польща змогла приєднати Лівонію (частину Прибалтики), Смоленську та Чернігово-Сіверську землі.

Сцена укладання миру між Польщею та Туреччиною.
Мініатюра. XVII ст.

На півночі Річ Посполита наразилася на Швецію, яка прагнула панувати на Балтійському морі. Відносини між державами зіпсувалися після приєднання Польщею Лівонії та особливо загострилися після того, як Сигізмунд III Ваза успадкував корону свого батька – шведського короля. Почалася війна, поразка в якій коштувала польському королю шведської корони. Річ Посполита вийшла з протистояння переможеною, утративши більшу частину Лівонії.

Третім напрямом зовнішньої політики Польщі став турецький. До початку XVII ст. відносини між двома країнами були мирні, хоча й не безхмарні. Після того як запорозькі козаки здійснили декілька походів на турецькі міста Причорномор'я та в Молдавію, відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією різко погіршилися. 1620 р. розпочалася війна.

Після декількох гучних перемог уже наступного року турки не змогли здолати польсько-козацьке військо в битві під містом Хотиним. Султан погодився на підписання мирного договору з Річчю Посполитою на умовах «як до війни».

Пригадайте! Хто очолював у битві під Хотиним Військо Запорозьке?

В історії Речі Посполитої розпочалася епоха потрясінь і занепаду, яка тривала до середини XVIII ст.

1. У чому полягала своєрідність господарсько-економічного життя Польщі в Ранньомодерну добу?
2. Чому в польському сеймі нелегко було дійти згоди?
3. Які зміни передбачала Люблінська унія?
4. Схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Речі Посполитої.
5. Назвіть причини та результати війн зі Швецією, Московією та Османською імперією.

1. На контурній карті позначте кордони Польщі у XVI ст. та Речі Посполитої після її проголошення.
2. **Робота в парах.** У зошитах складіть схеми «**Державний устрій Польщі кінця XV–XVI ст.**» (1-ша особа) та «**Державний устрій Речі Посполитої**» (2-га особа). Перевірте роботи одне одного.
3. Візьміть участь в онлайн-вікторині «Річ Посполита: шляхетська демократія»:

<https://cutt.ly/Zg8UudH>

Робота у групах. Виконайте вправу «Займи позицію» з теми «Наслідки перебування українських земель у складі Речі Посполитої». Розділіть дошку навпіл і напишіть з одного боку *Позитивні наслідки*, з іншого – *Негативні наслідки*. Об'єднайтеся у три групи. Обговоріть: позитивні наслідки (*1-ша група*), негативні наслідки (*2-га група*) – і презентуйте доповіді на загаль. *3-тя група* визначить, чия позиція була більш аргументованою, переконливішою, приклеюючи наліпки на дошку під обраним написом.

§14 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: НА ПОЛЯХ БИТВ І В ПАЛАЦАХ МОНАРХІВ

Подумайте! Утворіть логічні пари зі слів, зазначених у хмаринці.

1. **Характер міжнародних відносин.** На початку XVI ст. політична ситуація в Європі помітно змінилася. Тимчасом як Німеччина та Італія залишалися роздробленими, Франція, Іспанія і Англія перетворилися на міцні централізовані держави, у межах яких надалі склалися сучасні нації. Тут посилення монархії супроводжувалося використанням нових підходів до зовнішньої політики:

- зовнішні контакти не обмежувалися сусідніми країнами, а поширювалися всією Європою;

- діяв принцип «державного інтересу» – створення для власної країни найсприятливіших умов;
- зростали чисельність армії та масштаби воєнних зіткнень;
- використовувався релігійний чинник.

Проте, як і раніше, діяв середньовічний принцип династичних шлюбів та успадкувань. Його наслідком було періодичне перекроювання карти Європи.

- **2. Система політичної рівноваги.** На початку XVI ст. наймогутнішими державами Західної Європи були Іспанія, Священна Римська імперія (у 1519 р. вони об'єдналися під владою Карла V) і Франція. Володіння Габсбургів майже з усіх боків оточували Францію, тому між двома країнами неодноразово виникали суперечки через прикордонні території. Воєнні дії велися з перемінним успіхом, однак остаточно перемога залишилася за Іспанією, після чого роздроблені італійські держави надовго підпали під її вплив. Під час релігійних війн Франція на тривалий час відійшла від активної зовнішньої політики. Головним ворогом Іспанії стала Англія. З приходом до влади Тюдорів вона отримала можливість впливати на хід європейських конфліктів і 1588 р. завдала важкої поразки «Непереможній армоді» Філіппа II.

У таких умовах важливо було не допустити переважання якоїсь із великих держав. Коли одна з них починала стрімко посилюватися, інші негайно уклали між собою союзи для стримування небезпечного суперника. До них зазвичай приєднувалися також менш значні країни-сусідки, і всі разом вони створювали противагу грізному претенденту на головування. Таку систему міжнародних відносин називають **системою політичної рівноваги**.

Постійна загроза з боку могутньої Османської імперії істотно впливала на міжнародні відносини. Турки захопили майже весь Балканський півострів, зламали опір Угорщини й наприкінці XVI ст. розгорнули наступ на австрійські володіння Габсбургів. Невдовзі вони почали просуватись і в українські землі, які входили до складу Речі Посполитої. На тиск з боку Османської імперії запорозькі козаки відповіли воєнними походами в турецькі володіння.

Пригадайте! Назвіть найвідоміші епізоди протистояння турків і запорозьких козаків.

Виник гострий польсько-турецький конфлікт, який уладили завдяки втручаннянню англійської королеви Єлизавети. Саме тоді між Англією і українськими землями встановилися перші політичні контакти.

Серед європейських країн посилювалося прагнення забути про релігійні суперечності та об'єднати весь християнський світ – католиків, протестантів і православних – проти грізного ворога.

- **3. Народження постійної дипломатії.** Ускладнення взаємовідносин між європейськими державами супроводжувалося змінами в дипломатичній діяльності. Раніше кожне посольство відряджалося з конкретним дорученням та одразу після його виконання припиняло своє існування. У XVI ст. така тимчасова форма дипломатичних зв'язків була вже недостатньою. Виникла потреба у створенні постійних дипломатичних представництв в інших країнах. Поступово система постійних посольств набула загального поширення.

Тогочасного посла не випадково називали «почесним шпигуном»: у країні перебування він збирав корисну для своєї держави інформацію. Регулярно, інколи навіть двічі на день, він надсилав на батьківщину довгі звіти. Уряд отримував від послів повідомлення про стан військ, фінансові можливості, події

внутрішнього життя інших країн. Усе це дозволяло вдало підбирати союзників, успішно використовувати слабкості противників, своєчасно вносити потрібні зміни в зовнішньополітичний курс.

Виникнення постійної дипломатії спричинило появу спеціальних трактатів, присвячених правам та обов'язкам посла, правилам його поведінки. Загальновизнаний став принцип посольської недоторканності. Отримали наукове обґрунтування норми взаємовідносин між державами під час війни й миру, правила користування морями, поняття про непорушність міжнародного договору.

Ганс Гольбейн Молодший.
Посланці. 1533 р.

*Розгляньте репродукцію картини.
Опишіть церемонію повернення послів.*

Вітторе Карпаччо. Повернення послів. 1497–1498 рр.

- **4. Тридцятилітня війна.** На початку XVII ст. вибухнула війна, яка палала в Європі аж 30 років – з **1618** по **1648 р.** Ця перша загальноєвропейська війна увійшла в історію під назвою **Тридцятилітня**. Її спричинило загострення політичних суперечностей і релігійного розбрату.

Ще із середини XVI ст. в Німеччині з розгортанням Контрреформації посилювався тиск католиків на протестантів. На допомогу католикам прийшли Папа Римський і Габсбурги – німецький імператор та іспанський король. Їхніх противників підтримували протестантські Англія, Республіка Сполучених Провінцій, Данія, Швеція, а також католицька Франція.

Приводом до війни стало повстання у Празі, де 23 травня 1618 р. озброєні захисники чеської незалежності розігнали уряд, сформований із прибічників Габсбургів. У відповідь велике католицьке військо вирушило проти повстанців і в 1620 р. розгромило їх у битві біля Білої Гори. Чехією прокотилася хвиля масових вигнань протестантів і жорстоких розправ над бунтівниками. Потім війна перекинулася на територію Німеччини, де перемагали також католики.

Це створювало умови для встановлення панування Габсбургів на Балтиці та викликало занепокоєння у протестантських правителів Північної Європи. Военні дії проти Габсбургів почала Данія.

1627 р. З донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкодити торгівлі датчан, англійців і французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поводяться так уперто й з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли.

Трохи не вистачає їм для того, аби стати власниками всього, і вони досягнуть цього, якщо дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, вся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе піднятися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

1. Схарактеризуйте ставлення французького посла до Габсбургів. 2. Як французький уряд міг відреагувати на таке повідомлення?

Для боротьби з протестантами імператору Фердинанду II потрібна була власна армія. Її запропонував створити чеський дворянин Альбрехт Валленштейн – безстрашний воїн і талановитий полководець. Він набрав сотисячне військо та завдав датчанам декілька нищівних поразок. Справа протестантів здавалася програюною, але тут у війну вступила Швеція.

У 1630 р. військо під командуванням видатного полководця короля Густава II Адольфа почало наступ. Переможним маршем воно пройшло всю Німеччину й у 1632 р. зійшлося з католиками у вирішальній битві біля містечка

Розгляньте портрети. Яку роль у Тридцятилітній війні відіграли зображені історичні особистості?

Антоніс ван Дейк.
Альбрехт фон Валленштейн.
1629 р.

Якоб Хофнагель. Портрет
короля Густава II Адольфа.
1624 р.

Лютцена поблизу Лейпцига. Під ударами доблесних шведів Валленштейн відступив, але в розпалі бою загинув Густав Адольф. Протестанти втратили свого кращого полководця.

Останньою у війну вступила Франція. Разом зі Швецією вона здійснила низку успішних операцій. Становище протестантів поступово покращилося, однак загалом війна велася мляво. Сили країн-учасниць були виснажені, землі Німеччини, Австрії та Чехії вкрай розорені, а їхнє населення скоротилося в декілька разів. Усією Європою дедалі голосніше лунали заклики до миру.

Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і тривав близько семи років. Нарешті в **1648 р.** у м. Мюнстер було підписано договір, який підбив підсумки Тридцятилітньої війни, – **Вестфальський мир**. Він закріпив нове співвідношення сил в Європі: переважання Іспанії та імперії відійшло в минуле, посилилися Швеція та Франція. За умовами договору Швеція отримала низку територій у Північній Німеччині, що дозволило їй посісти панівні позиції на Балтиці. Франція заволоділа більшою частиною Ельзасу та Лотарингії та перетворилася на наймогутнішу в Європі державу. Європейські країни визнали незалежність Голландії та Швейцарії.

Найбільших збитків від війни зазнала Німеччина: частина її земель знелюдніла й буквально лежала в руїнах. Вестфальський мир остаточно закріпив самостійність окремих німецьких князівств, тобто політичну роздробленість країни. Співвідношення сил за Вестфальським миром визначило ситуацію в Європі на наступні десятиліття. Тривала та виснажлива війна забрала безліч людських життів, принесла горе та розорення цілим народам. Її головним уроком стало розуміння того, що релігійні суперечки неможливо розв'язати збройним шляхом.

Отже, сформувалася **Вестфальська система міжнародних відносин**, що заклала основи сучасного світового порядку – поділу світу на національні держави й утвердження принципу державного суверенітету.

Розгляньте репродукцію картини. Представників яких верств населення зображено? Чому, на вашу думку, одні учасники конгресу піднімають руки під час зачитування документа, а інші – не піднімають?

Герард Терборх. Укладання миру в Мюнстері. 1648 р.

1. Що змінилося в характері міжнародних відносин порівняно із середньовіччям? Які нові та старі риси вони в собі поєднували?
2. Чому європейські країни прагнули підтримувати систему політичної рівноваги? Як вони це робили?
3. Що спричинило зміни в організації дипломатичної служби та в чому вони полягали?
4. Схарактеризуйте результати Тридцятилітньої війни.

1. На контурній карті зафарбуйте території держав, які брали участь у Тридцятилітній війні, відповідно до коаліцій, до яких вони належали.
2. Спробуйте визначити основні етапи Тридцятилітньої війни та позначте їх на стрічці часу.
3. Візьміть участь у вікторині: виконайте онлайн-вправу «Становлення Вестфальської системи міжнародних відносин»:

<https://cutt.ly/Og8Uad4>

1. Робота у групах. Візьміть участь в імітаційній грі «Вестфальська конференція». Оберіть по дві-три особи до кожної з делегацій: Іспанії, Франції, Священної Римської імперії, Швеції. Коуч (ведучий) розпочинає конференцію і за чергою надає слово «делегаціям», які висловлюють свої претензії одна одній та обговорюють умови мирного договору й врешті-решт підписують документ. Коуч підбиває підсумки та пропонує решті присутніх визначити роль Вестфальського миру як події, що заклала основи сучасного світового порядку.

2. Перегляньте відео «Вестфальський мир, наслідки війни». Письмово перерахуйте ключові наслідки Тридцятилітньої війни та Вестфальського миру.

<https://cutt.ly/Eg8FIZZ>
(тривалість 01 хв 24 с)

Запам'ятайте дати й синхронізуйте їх з подіями, що відбувалися в тогочасній Україні.

У світі

- 1534 «Акт про супрематію» англійського короля Генріха VIII
- 1558–1603 правління королеви Єлизавети I – «золота доба» Англії
- 1566–1609 національно-визвольна війна в Нідерландах
- 1569 укладення Люблінської унії та утворення Речі Посполитої

- 1579 укладення Утрехтської унії
- 1598 підписання Нантського едикту
- 1618–1648 Тридцятилітня війна
- 1648 підписання Вестфальського миру
- 1640–1660 Англійська революція

В Україні

?

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестів перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/lg4LuIH>

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVIII СТ.

§15 ВЕЛИЧ І ЗАНЕПАД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Пригадайте! Чому міста Мекка й Медина були священними для мусульман?

- **1. Османська імперія за Сулеймана Пишного.** На початку XVI ст. Османська імперія перетворилася на могутню державу з великою територією. Після завоювання в 1453 р. Константинополя турки-османи вийшли за межі Азії та підкорили Балканський півострів. Вони панували в Малій Азії і Кримському ханстві, були господарями Чорного моря. В арабів турки захопили Сирію та частину Аравії разом зі священними для мусульман містами Меккою та Мединою. Із завоюванням Єгипту до складу Османської держави увійшли землі на півночі Африки й османи отримали контроль над важливими торговельними центрами Середземномор'я. Султан (титул правителя в мусульманських країнах) Османської імперії не дарма вважав себе правителем світу. Підкорення чужих земель і постійне розширення кордонів імперії забезпечували потужні військо й флот, а воєнна здобич була головним джерелом поповнення державної скарбниці.

Пригадайте! Які торговельні шляхи існували в Середземномор'ї в той час?

Вершини своєї могутності Османська імперія досягла за правління султана **Сулеймана Пишного** (1520–1566). Саме так за численні перемоги й розкіш двору називали його європейці. Піддані ж свого правителя іменували Кануні (Законодавцем) за видання зводу законів. Головна особливість цього законодавства полягала в поділі населення імперії на мусульман і немусульман, які відповідно мали різні обов'язки й права. Суд перебував у руках мусульманського духовенства та всі справи розглядав на засадах заповідей ісламу.

Добу правління Сулеймана Пишного в історії Туреччини називають «золотою добою». Султан

*Розгляньте портрет.
Спробуйте
схарактеризувати за ним
особисті якості Сулеймана.*

Сулейман Пишний. Бл. 1530 р.

здійснював вдалу завойовницьку політику, особисто брав участь у 13 воєнних кампаніях, десять з яких провів у Європі. Тут головним супротивником Сулеймана був імператор Карл V Габсбург. Їхнє суперництво розгорталось на землях Угорщини, Австрії та в Середземномор'ї. Спочатку величезна османська ескадра оточила острів Родос. Він належав лицарям-хрестоносцям ордену іоаннітів. Під час тривалої облоги захисники острова героїчно оборонялися. Вважають, що османи втратили близько 80 тисяч осіб, щоб змусити фортецю капітулювати. Сулейман, поважаючи хоробрість лицарів, звільнив їх з полону. Іоанніти перебралися на Мальту, де їхній орден отримав нову назву – «Мальтійський».

Невдовзі османське військо в битві біля Могача вщент розбило угорців. У **1529 р.** армія Сулеймана взяла в облогу столицю Габсбургів – Відень. Місто вистояло, але із цього моменту й упродовж двох наступних століть кордон між Священною Римською та Османською імперіями проходив лише в декількох десятках кілометрів від нього. Загони турецької кінноти постійно нападали на мирні поселення, сіючи на своєму шляху смерть і розруху.

Подумайте!

Чому європейці століттями не могли здолати османську загрозу?

Могутність Османської імперії трималася на численному війську. За вірну службу воїни отримували від султана спадкоємні земельні володіння та певну частину воєнної здобичі. Привілейованою частиною та ударною силою турецького війська були яничари – уродженці підкорених османами областей (переважно балканських). Їх ще хлопчиками забирали в батьків і виховували у фанатичній відданості ісламу. Вони виростили суворими та нещадними воїнами, які вже не пам'ятали свого походження та воювали проти власної батьківщини, навіть не підозрюючи про це.

XVI ст. 3 листа Сулеймана Пишного до французького короля Франціска I

Франціск... ви звернулися з листом... ви довели до нашого відома, що ворог заволодів вашою країною і що ви самі перебуваєте... у полоні, і ви звернулися сюди по допомогу... для вашого звільнення.

Немає нічого дивного, що імператори зазнають поразок і потрапляють у полон. Отже, кріпіться і не падайте духом. Наші славні предки... ніколи не припиняли війн, для того щоб відбити ворога й підкорити нові землі. І ми також наслідували їхній приклад. Ми безупинно завойовували провінції та сильні неприступні фортеці. Удень і вночі наш кінь стоїть осідланий і ми оперезані шаблею.

1. Як ви можете схарактеризувати стиль листа Сулеймана? 2. Що султан вважав для себе головним?

Турки-османи пізнавали світ не лише через військові походи та завоювання. Територія імперії стала перетином безлічі торговельних шляхів, її ринки рясніли товарами з найвіддаленіших куточків Європи та Сходу. Свого розквіту досягли мистецтво, архітектура та література.

Підкорені народи мали право займатися ремісництвом, торгівлею та сільським господарством. Однак лише мусульмани обіймали високі посади у війську або працювали чиновниками, дипломатами, священниками.

2. Народи Південно-Східної Європи під владою турків-османів. Після успішних завоювань і приєднань величезних територій Османська імперія

перетворилася на багатонаціональну державу. Піддані султана, які тепер проживали в Європі, Азії та Африці, належали до різних народів і релігій. Так, під турецьке володарювання до кінця XVI ст. потрапили майже всі південнослов'янські землі (Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, частина Хорватії). Сулейман Пишний зумів підкорити угорців, які на 150 років потрапили під турецький гніт. Силою зброї османам вдавалося тримати в покорі пригнічені народи, невдоволені свавіллям влади та чужими мусульманськими традиціями. На Балканському півострові турецька влада прагнула якомога більше поширити іслам, нерідко — й примусово, адже християн позбавляли багатьох прав. Така політика спричиняла численні антитурецькі повстання.

Лампа з мечеті. XVI ст.

■ 3. Початок занепаду Османської імперії.

Безупинні війни вимагали величезних витрат. Чималі кошти поглинав також розкішний двір султана. Це змушувало уряд посилювати податковий гніт. Зайнятий постійним «вибиванням» грошей з населення, він зовсім не піклувався про створення сприятливих умов для розвитку торгівлі, промисловості та сільського господарства. У результаті вже з кінця XVI ст. турки стали зазнавати серйозних поразок. Невдало завершився похід наступника Сулеймана Пишного — **Селіма II** (1566–1574) на Астрахань. У 1571 р. об'єднані сили Іспанії та Венеції розгромили турецький флот. І хоча Османська імперія все ще залишалася сильною державою, її воєнну могутність було підірвано.

Османський круглий щит. XVI ст.

У середині XVII ст. війську султана з території його союзника кримського хана вдалося декілька разів вдертися в Польщу та Україну й дійти до Дніпра. 1677 р. турецьке військо здійснило похід на **Чигирин**, де стояв московський гарнізон, але було вщент розбито. Невдовзі османи забажали реваншу: **1678 р.** Чигирин після тривалої облоги здався. Турецька армія зазнала значних втрат через потужний вибух пороху, однак і місто було повністю зруйновано. У підданих султана не лишилося сил на подальший завойовницький похід на Київ. Отже, османську експансію в Україні було призупинено.

Через декілька років Османська імперія зважилася на нову спробу підкорити Австрію. У **1683 р.** понад 100-тисячне турецьке військо підійшло до стін **Відня**. На допомогу місту з нечисленним, але добре озброєним військом прийшов польський король Ян Собеський. У його війську були й козаки. Вони розгромили турків і змусили їх відступити від Відня. Ця поразка поклала край турецькому просуванню в Європу. Відтоді Османська імперія стала поступово втрачати свої завоювання.

■ 4. Кримське ханство. Історія Османської імперії тісно пов'язана з історією Кримського ханства. Під час монголо-татарської навали Крим увійшов до складу Золотої Орди. З кінця XIII ст. у Криму дедалі більшого поширення набу-

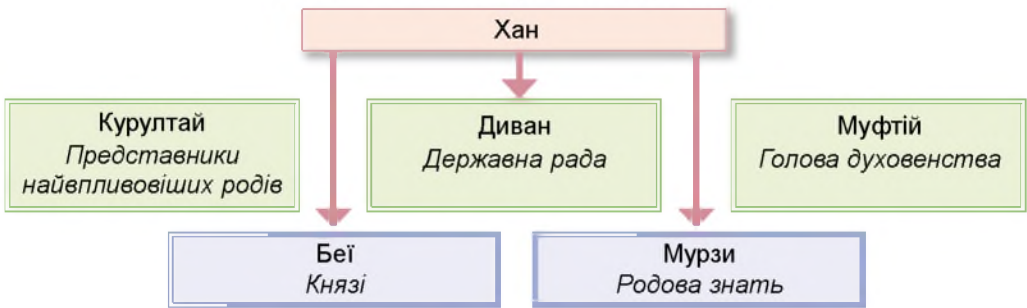

вав іслам, хоча, окрім кримських татар, тут проживала безліч інших народів: італійці, вірмени, греки тощо.

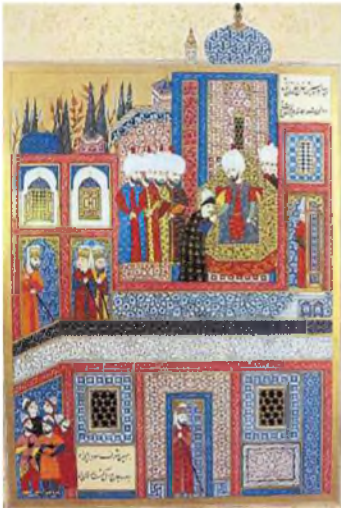
У **1449 р.** Хаджі Герай проголосив незалежність Криму, а себе – повноправним правителем. **1475 р.** турецький султан Мегмед II розпочав завоювання Кримського півострова. Османи здобули ключові торговельні центри, зокрема процвітаючу Кафу та інші міста, а також князівство Феодоро. Кримський хан Менглі Герай визнав васальну залежність від Османської імперії. Надалі цей васалітет був більше схожий на союз двох держав. Османам на три століття вдалося перетворити Чорне море на «внутрішнє озеро» своєї імперії.

Територія Кримського ханства, крім власне півострова, охоплювала також землі від гирла Дніпра аж до гирла Дону та від річки Кубані – до Грузії. Столицею було місто **Бахчисарай**. Політичний устрій ханства успадкував багато золотоординських традицій. На чолі монархії стояв хан, який карбував власну монету.

Система влади у Кримському ханстві

Кліматичні умови Криму сприяли бурхливому розвитку скотарства, а також вирощуванню різноманітних фруктів та овочів. У Криму вирощували різні сорти яблук, груш, черешень, слив. Збирали гарні врожаї динь, кавунів та особливо винограду. Вироби кримських ремісників цінували в багатьох країнах. Крим був також одним із центрів мусульманської освіти та мистецтва.

Султан Сулейман приймає хана Девлет Герая.
Мініатюра. XVI ст.

Поширеним заняттям у Криму була військова справа. Кримські татари воювали проти багатьох народів, зокрема спустошували землі Київщини, Поділля та Галичини. Основною воєнною здобиччю нападників ставали полонені, яких продавали в рабство на невільницьких ринках (найбільший був у місті Кафа – нинішня Феодосія). Із хлопчиків виховували яничарів, дівчата та жінки потрапляли здебільшого до гаремів або ж працювали служницями, а чоловіків відправляли на каторгу гребцями на турецькі галери.

Кримський напрям і посилення позицій на узбережжі Чорного моря були одним із пріоритетів московської політики. Протистояння Росії та Османської імперії призвело до воєнних конфліктів

та спустошення півострова. У 1774 р. відповідно до Кючук-Кайнаджирської угоди Крим отримав незалежність від Туреччини та Росії. 1783 р. під час воєнної кампанії Російська імперія анексувала Крим, а вже наступного року півострів став частиною новоствореної Таврійської губернії.

1. Які народи Європи були завойовані турками-османами та увійшли до складу Османської імперії?
2. Чому добу правління Сулеймана Пишного в історії Туреччини досі називають «золотою добою»?
3. Які права мали християни в Османській імперії?
4. Кого називали яничарами та яку роль вони відігравали в османському війську?
5. Коли та чому почалось ослаблення Османської імперії? Як це вплинуло на хід турецьких завоювань?
6. У чому полягала своєрідність внутрішньої та зовнішньої політики Кримського ханства?

1. На карті покажіть території, які завойював Сулейман Пишний. На контурній карті зафарбуйте їх різними кольорами. Позначте місця найбільших битв.
2. Виконайте онлайн-вправу «Османська імперія»:

<https://cutt.ly/fg8Ufpq>

З додаткових джерел дізнайтеся: чим відзначився Юрій-Франц Кульчицький у Віденській битві 1683 р., за що його шанують віденці та як увічнено його пам'ять? Напишіть есе на цю тему.

§16 РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА: ВІД ЦАРСТВА ДО ІМПЕРІЇ

Пригадайте!

Розкрийте поняття «станово-представницька монархія» та назвіть країни, у яких вона склалася.

- **1. Правління Івана IV Грозного.** Трон свого батька, Василя III, Іван IV (1533–1584) успадкував трирічною дитиною. Через п'ять років хлопчик втратив матір – Олену Глинську, яка виконувала при малолітньому синові обов'язки регентки. Юному правителю довелося зростати в небезпечній атмосфері змов, заколотів і вбивств. Навколо трону постійно точилася жорстока боротьба між різними аристократичними кланами.

У 1547 р. Іван IV перший у російській історії прийняв титул царя. До влади прийшов неофіційний уряд – Обрана рада, вузьке коло приближених до царя людей. Енергійно й рішуче вони навели лад в оточенні Івана IV й вдалися до важливих державних реформ. Було створено систему приказів – органів центрального управління на кшталт сучасних міністерств. Кожний із приказів відповідав за певну галузь: Посольський – за дипломатичну службу, Розрядний – за військові справи, Чолобитний – за контроль над усіма іншими приказами тощо.

Іван IV. XVII ст.

У **1549 р.** було скликано перший **Земський собор** – станово-представницький орган на зразок західноєвропейських парламентів, але без участі посланців міст. Він мав дорадчий характер і, не обмежуючи влади царя, слугував надійною опорою його політики. За рішенням Собору 1550 р. побачив світ новий Судебник. Уперше в Московській державі він оголосив єдиним джерелом права закон і встановив однаковий порядок суду на всій території царства. Новий Судебник став також черговим кроком у закріпаченні селянства.

Пригадайте! Які важливі законодавчі акти було ухвалено в той час в інших країнах, зокрема в Англії та Франції?

Суттєві зміни відбулися у військовій справі. Було створено перше постійне військо – стрільці, озброєні вогнепальною та холодною зброєю. Гроші, зброю та обмундирування стрільці отримували від царя. Було обмежено місництво – отримання воєнних посад залежно від знатності та заслуг предків. Невдовзі до царського війська долучилося донське козацтво.

Посилення самодержавної влади й створення стрілецького війська дало змогу Івану IV активізувати зовнішню політику. У 1552 р. ціною великих зусиль він завоював Казанське ханство, а в 1556 р. майже без боїв захопив Астраханське ханство. Унаслідок цих перемог Московське царство отримало нові землі, відкрило собі волзький торговельний шлях до країн Сходу. Настав час вступати в боротьбу за вихід до морського узбережжя.

Розгляньте гравюру. Чим вигляд Казані XVI ст. відрізнявся від вигляду тогочасних західноєвропейських міст?

Казань. Гравюра. XVI ст.

У **1558 р.** почалася **Лівонська війна**. Спочатку Іван IV вів її дуже успішно: за пів року його військо вже стояло на березі Балтійського моря. Але успіх виявився нетривким. Проти Московської держави виступили Польща, Швеція, Данія та Литва. Та й у Москві впливові члени Обраної ради вважали війну помилковим кроком. Це загостило стосунки царя з Обраною радою, але не припинило війни.

Тоді як між царем та Обраною радою виникли суперечки щодо Лівонської війни, Івану IV вже виповнилося тридцять років. Він набув політичного досвіду та прагнув правити самостійно. Однією з головних рис характеру Івана IV стала

Розгляньте ілюстрації. Опишіть одяг, зброю, зовнішній вигляд московських вершників. Чим вони відрізнялися від своїх європейських колег?

Сигізмунд фон Герберштейн.
Московські вершники. Гравюра. XVI ст.

Гармати, захоплені в Лівонії.
Мініатюра

нездатність стримувати себе, діяти в розумних межах. Цар почав гоніння на найближчих соратників. Обрана рада розпалася, і московський государ став правити одноосібно. У державі встановилося необмежене **самодержавство** – форма правління, за якої вся повнота влади належить царю.

Подумайте!

Чи тотожні поняття «самодержавство» і «абсолютизм»? Відповідь обґрунтуйте.

Наступним кроком царя був перехід до політики страхітливих заходів. Цар став розправлятися зі своїми противниками на власний розсуд. З усієї державної території Іван IV отримав уділ, який існував окремо (опріч) від усіх інших земель. Звідси пішла назва «**опричнина**» – система заходів Івана IV для боротьби з непокою та підозрюваною у зраді знаттю. У межах уділу влада неподільно належала царю: тут існували окремі прикази, царський двір і військо. Резиденція Івана IV розміщувалася в палаці, який спеціально побудували в центрі Москви. Усі прибутки з опричних володінь надходили до опричної скарбниці. Опричники носили чорний одяг, а до сідла приторочували мітлу й собачу голову – символи своїх основних обов'язків: псами гризти царських ворогів і вимітати з країни зраду. Московське царство поринуло у вир жорстоких гонінь і кривавих страт. Нашадки мали всі підстави назвати Івана IV Грозним.

Розправи розхитали військову систему держави. Кращих воевод стратили, опричне військо успішно виконувало лише каральні операції та погано протистояло зовнішнім ворогам. Усе це призвело до воєнної катастрофи. У 1571 р. кримський хан Девлет Герай підійшов до стін Москви й спалив міський посад. Загинули десятки тисяч людей. Через рік хан вдерся знову й лише ціною неймовірних зусиль вдалося відбити напад. Зазнавши низку поразок, Іван IV скасував опричнину й навіть заборонив згадувати це слово. До того ж у 1583 р.

Лівонська війна завершилася повною поразкою Московії. Іван IV віддав шведам Нарву, Івангород і ще декілька міст. Країна перебувала у страшенному розоренні, майже на краю загибелі.

Цар Іван IV три з половиною десятиліття володів усією повнотою влади в Московській державі. Проте він був правителем, який більше дбав про власну славу й могутність, ніж про державу.

Подумайте! Діяльність яких правителів інших країн нагадує політику Івана IV?

2. Смутний час. Наступником Івана IV на царському троні став його середній син **Федір Іванович** (1584–1598). Фактично влада зосередилася в руках Бориса Годунова, брата дружини нового царя. Тоді ж молодшого сина Івана IV, дворічного Дмитрія, разом з матір'ю поселили в місті Угличі. Там у дев'ятирічному віці хлопчик загинув за нез'ясованих обставин. Поширився погосол, що його вбили за наказом Годунова. Ще більше розбурхували народ чутки, начебто царевичу пощастило дивом урятуватися. Урешті-решт, не залишивши спадкоємця, пішов із життя цар Федір.

*Розгляньте портрет.
Дізнайтесь, які символи
царської влади тримає в руках
Борис Годунов.*

Портрет Бориса Годунова.
XVII ст.

1598 р. московським царем став **Борис Годунов** (1598–1605). Він не належав до царського роду, однак вже давно був реальним правителем держави. У російській історії розпочався **Смутний час**. Правління Годунова складалося нещасливо. Московську державу спіткали декілька неврожайних років, країну наповнили юрби голодних і жебраків. У цей напружений момент у Польщі з'явився самозванець – за поширеною версією, збіглий монах Григорій Отреп'єв, який проголосив себе царевичем Дмитрієм. Лжедмитрій домовився з польським королем, магнатами й католицьким духовенством, які пообіцяли молодому авантюристу допомогу в отриманні московського трону. Він натомість погодився підтримати в Московському царстві католицтво та віддати Речі Посполитій частину захоплених литовських земель.

Улітку 1604 р. польське військо Лжедмитрія I перетнуло кордон Московського царства. Повсюди до нього приєднувалися незадоволені правлінням Годунова. Розв'язку подій прискорила раптова смерть Бориса Годунова. У Москві розгорнулося повстання проти його спадкоємців, і Лжедмитрій тріумфально вступив до столиці. Невдовзі сюди прибула донька польського воеводи Марина Мнішек, яка стала дружиною Лжедмитрія. Під час весільних урочистостей змовники-бояри підняли повстання. Почалася розправа з прибічниками Лжедмитрія, сам він загинув.

Дізнайтесь! У якій опері відомого російського композитора відображено описані події?

На престол вступив боярин **Василій Шуйський** (1606–1610). Проти нього вибухнуло потужне народне повстання. У цей час з'явився **Лжедмитрій II**.

Хто приховувався за цим іменем, досі невідомо. Навколо Лжедмитрія II зібралось військо й рушило на Москву, але взяти столицю самозванець не зміг. Зі своїми загонами він став у підмосковному селі Тушино.

Василій Шуйський не міг подолати ворога та звернувся по допомогу до Швеції, обіцяючи віддати їй частину московських земель. Це спричинило обурення польського короля, який перебував у стані війни зі Швецією і тому одразу рушив до Московії.

Поляки швент розбили московське військо. Шуйського скинули з престолу, а влада перейшла до Боярської думи, яка в той час складалася із семи осіб, через що період її правління отримав назву «Семибоярщина». Проте війна продовжилася, що спричинило виникнення народного руху за визволення від загарбників.

Розгляньте гравюру. Чи схоже вбрання Лжедмитрія на царський одяг, чи більше нагадує вбрання польських шляхтичів?

*Франц Снядецький.
Лжедмитрій I. Гравюра. XVII ст.*

XVII ст. «Новий літописець» про рух за створення народного ополчення

В одному місті, названому Нижній Новгород, його мешканці, віддані православної вірі, не бажали бачити її в латинстві й почали міркувати, як допомогти Московській державі. Один з тих новгородців, який мав м'ясну торгівлю, Кузьма Мінін... звернувся до всіх людей: «Мусимо ми допомогти Московській державі, не шкодуючи життя свого; і не лише життя свого, але не шкодуючи також дворів своїх продавати, і дружин з дітьми віддавати в заставу й бити чолом тому, хто виступив би за справжню віру християнську й став би в нас керівником». Нижньогородцям же всім його слово лубо було, і замислили вони послати бити чолом... до князя Дмитрія Михайловича Пожарського...

Чому, на вашу думку, Кузьма Мінін закликав вдатися до таких крайніх заходів, як продаж майна й застава дружин і дітей?

Народне ополчення, яке очолили посадський староста Кузьма Мінін і князь Дмитрій Пожарський, звільнило Москву від загарбників. У **1613 р.** Земський собор обрав на царство представника нової династії – 16-річного **Михайла Федоровича Романова**. Смутний час, що тривав з 1598 р., нарешті закінчився.

У 1649 р. Соборне уложення остаточно запровадило в Московському царстві кріпосне право. Селян було прикріплено до землі, а кріпацький стан став спадковим. Власники селян мали право на їхнє майно та безстроковий розшук і повернення збіглих.

Після падіння в 1453 р. під ударами турків Константинополя Московське царство стало претендувати на статус центру світового православ'я, проте із часом на московських землях загострилися суперечності між канонічними обрядами та православними традиціями. Новий **патріарх Никон** з 1652 р. за схвалення царя розпочав реформи, що мали узгодити обряди православних

Розгляньте портрет. Чим, на вашу думку, портрет російського царя відрізняється від портретів західноєвропейських королів?

Іоанн Генріх Ведекінд. Портрет царя Михайла Федоровича. 1728 р.

церков, зокрема запровадження хресного знамення трьома перстами (пальцями) та переписування священних книг за грецьким зразком. Частина вірян не сприйняла нововведення, що призвело до **церковного розколу** – виокремлення православних, які не визнали реформи Никона. Їх стали називати старообрядцями та зазвичай переслідували. Реформи патріарха визнав церковний собор, але вони послабили авторитет церкви та розкололи православний світ.

■ ■ 3. Правління династії Романових.

Перші спроби внести зміни в організацію державної влади в Московії відбулися у другій половині XVII ст. за правління Олексія Михайловича. Цар отримав титул «самодержець», припинили скликати Земські собори. У Московському царстві почався перехід від станово-представницької монархії – самодержавства з Боярською думою – до чиновницько-дворянської монархії – абсолютизму.

Пригадайте! Як формувався абсолютизм у Франції?

Після недовгого правління **Федора Олексійовича** (1676–1682) трон мав перейти

до його брата Івана. Однак бояри вирішили оголосити царем 10-річного сина Олексія Михайловича та його другої дружини Наталії Нарішкіної Петра. У боротьбу за владу вступила розумна й енергійна царівна Софія, яка прагнула правити замість хворобливого брата Івана. Вона використала повстання незадоволених своїми очільниками стрільців. На їхню вимогу царями нарекли Івана та Петра, а регенткою до досягнення ними повноліття стала Софія.

У роки правління Софії (1682–1689) Петро разом з матір'ю жив у підмосковних царських садибах. Царевич рано виявив схильність до військової справи й майже весь час проводив у воєнних іграх. Спеціально для них з двох навколишніх сіл – Преображенського та Семенівського – зібрали хлопчиків у «потішні» полки. Згодом вони перетворилися на однойменні перші гвардійські полки, які становили значну силу.

У 1689 р. Петро одружився і відтоді вважався повнолітнім. Тепер він мав усі права на престол. Зіткнення із Софією та її прибічниками стало неминучим. Однієї серпневої ночі Петра розбудили й повідомили, що стрілецькі полки піднято по тривозі й вони готові схопити його. Петро втік під захист могутніх стін Троїце-Сергієвого монастиря. Невдовзі з розгорнутими прапорами сюди прийшли віддані йому Преображенський і Семенівський полки. Петра підтримала більшість бояр і дворян, московський патріарх і навіть декілька стрілецьких полків. Софія опинилася в ізоляції, її ув'язнили в монастирі. У 1696 р. після смерті царя Івана **Петро I** став єдиновладним правителем Московської держави.

4. Зовнішня та внутрішня політика Петра I.

Своє головне завдання Петро I вбачав у продовженні війни з Кримом, яка почалася ще за правління Софії. Проте через відсутність кораблів перший похід на турецьку фортецю Азов закінчився невдало. Петро енергійно взявся за будівництво флоту. Упродовж року було споруджено декілька великих і сотні малих суден, а також удвічі збільшено військо. Блокувавши Азов з моря, військо Петра I захопило його в 1696 р.

Прагнучи укріпити становище Московії та союз проти Туреччини, а також налагодити торговельні, технічні й культурні зв'язки з розвиненими державами, цар організував Велике посольство для поїздки в Західну Європу. Воно складалося з 250 осіб і мало на меті набрати іноземних фахівців для нових армії та флоту, які створював Петро, а також купити зброю, прилади, карти. Цар приєднався до посольства.

У 1698 р. Петро I повернувся на батьківщину, де одразу вдався до рішучих реформ. Він видав указ носити європейський одяг, голити бороди. Літочислення стали вести вже не від створення світу, а від Різдва Христового, тобто Новий рік святкували не 1 вересня, а 1 січня. Петро сформулював нові цілі зовнішньої політики Московської держави. Тепер він вбачав їх у боротьбі зі Швецією за вихід до Балтійського моря, що призвело до **Північної війни (1700–1721)**.

Під час війни російське військо захопило гирло Неви. Тут у 1703 р. Петро заснував місто Санкт-Петербург – майбутню столицю, морські ворота й символ нової Росії. Здобувши перемогу над Швецією, Росія за умовами Ніштадтського миру отримала вихід до Балтійського моря. Петру I вдалося «прорубати вікно до Європи». У жовтні **1721 р.** Росію було проголошено **імперією**.

Петро I видав указ голити бороди. Лубок. XVIII ст.

Розгляньте гравюру. Дізнайтеся з додаткових джерел, як будували Санкт-Петербург, скільки людей було задіяно, скільки років тривало будівництво, на честь кого названо місто.

Санкт-Петербург. Гравюра. XVIII ст.

Акт про піднесення Петру I титулу Імператора Всеросійського, 22 жовтня 1721 р.

У 20 день сього жовтня, за порадою в Сенаті спільно з духовним Синодом, намір сприйнятий, його величність, на показання своєї належної подяки, за високу його милість та батьківську опіку й старання, яке він про благополуччя держави в усі часи свого славетного правління і особливо під час минулої шведської війни проявити зволив, і всеросійську державу в такий сильний та добрий стан, і народ свій підданий у таку славу у всьому світу через єдине лише керування привів, як те всім доволі відомо, іменем всього народу російського просить, аби зволив прийняти, за прикладом інших, від них титул: батька вітчизни, імператора всеросійського, Петра Великого...

За які заслуги Петро I отримав титул імператора всеросійського?

*Розгляньте портрет.
Поміркуйте, яку головну ідею вклав у нього художник.*

*Жан-Марк Натьє.
Цар Петро I. 1717 р.*

Упродовж усього правління Петра здійснювалися реформи. Їхній характер і спрямованість здебільшого визначали потреби Північної війни – озброювати, годувати та вдягати військо й флот. Спеціального плану перетворень не існувало, тому вони не завжди були послідовними та завершеними.

Найбільших змін зазнала промисловість. Виникло близько 200 нових мануфактур, особливо швидкими темпами розвивалися металургія та текстильне виробництво. Успішно працювали нові галузі – суднобудування, шовкопрядіння, виготовлення скла й порцеляни. Панування кріпацтва вкрай обмежувало використання у промисловості вільнонайманої праці. Власники мануфактур мусили купувати селян без землі й, залишаючи їх кріпаками, переселяти на заводи. Це гальмувало становлення в Росії капіталізму.

Подумайте!

Що заважало скасувати кріпосний устрій у Росії на початку XVIII ст.?

Петро I створив нові органи державного управління. Замість Боярської думи виник Сенат, який розробляв нові закони, контролював державні фінанси й адміністрацію. На зміну громіздкій і запутаній системі приказів прийшли 11 колегій. Кожна з них управляла певною галуззю: Колегія закордонних справ – зовнішніми відносинами, Адміралтейська – флотом тощо. Країну поділили на губернії, де влада повністю зосередилася в руках губернаторів.

Подумайте!

Який вплив на політику Петра I мав Сенат?

Головною умовою для просування державною службою став принцип особистої вислуги, закріплений у «Табелі про ранги» 1722 р. Табелі поділяв усі

посади на 14 рангів. Отримати кожний наступний можна було лише після проходження всіх попередніх, що відкривало шлях нагору людям здібним і запозятливим. Посадовці отримували платню та повністю залежали від государя і держави. Своєрідною колегією став Синод – колегіальний орган управління церквою. Цар створив його, скасувавши посаду глави Російської церкви – патріарха. Нагляд за діяльністю Синоду здійснював державний чиновник, що стало ще одним кроком на шляху підпорядкування церкви державі.

Унаслідок цих перетворень у Росії склалася єдина для всієї країни централізована система управління. Вирішальну роль у ній відігравав монарх, а опорою йому слугувало дворянство.

За Петра російське військо й флот стали одними з найсильніших в Європі. Цар увів рекрутську повинність: 20 селянських дворів виставляли на довічну службу одного рекрута. Так було створено регулярне військо, яке наприкінці петровського царювання досягло близько 200 тисяч осіб. Його утримання вимагало величезних коштів. Саме на плечі простолюду ліг основний тягар петровських реформ, які запроваджувалися з нечуваною жорстокістю та неодноразово супроводжувалися народними бунтами й повстаннями.

1. Якої мети прагнув досягти Іван IV, починаючи Лівонську війну? Чому боярство не підтримувало політику царя?
2. Чому наприкінці правління Івана IV Московська держава виявилася розореною?
3. Чи передає назва «Смутний час» атмосферу в Московському царстві на початку XVII ст.? Аргументуйте свою думку.
4. За яких обставин Петро став єдиновладним правителем Московської держави?
5. З якою метою цар Петро I організував Велике посольство?
6. Назвіть основні реформи Петра I у внутрішній політиці країни.

1. На стрічці часу зазначте основні події історії Російської держави в XVI–XVIII ст.
2. У зошитах заповніть таблицю «Реформи Петра I».

Політична сфера	Військова сфера	Промисловість	Побут	Адміністративна сфера	Релігія

3. Виконайте онлайн-вправу «Російська держава: від царства до імперії»:

<https://cutt.ly/Lg8Uh3V>

1. Скориставшись додатковими джерелами, ознайомтеся з інформацією з теми «Петро I і Україна». Обговоріть різні аспекти теми в загальному колі.
2. Перегляньте відео «Зовнішня політика Петра I, утворення імперії». Як ви розумієте вислів «Після реформування державний апарат перетворився на централізовану систему управління та основну рушійну силу російського суспільства до економічного, політичного, культурного рівня Європи».

<https://cutt.ly/dg7qVRL>
(тривалість 01 хв 06 с)

§17 РІЧ ПОСПОЛИТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Подумайте! Дайте назву хмаринці слів.

■ **1. Доба воєн.** Із середини XVII до кінця XVIII ст. Річ Посполита перебувала у кризовому стані. Історія цього періоду – це фактично суцільна історія збройних конфліктів і війн. Країну виснажувала постійна боротьба з Московським царством, яка, утім, принесла Речі Посполитій територіальні здобутки, зокрема міста Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський.

Однак початок занепаду колись могутньої Речі Посполитої пов'язано з подіями всередині країни. У 1648 р. вибухнула Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Пригадайте! Які об'єктивні та суб'єктивні причини мав Б. Хмельницький, щоб розпочати Національно-визвольну війну проти Речі Посполитої?

Під час війни Б. Хмельницький вимушений був шукати сильного союзника, яким могла стати Московська держава. Царський уряд вагався: скарбниця ледве зводила кінці з кінцями, одне за одним державу стрясали народні повстання. До того ж Польща була не тільки ворогом, а й можливим союзником у боротьбі з Кримським ханством, за яким стояла могутня Османська імперія. Час рішучих дій настав для Московії в кінці 1653 р. З Москви до міста Переяслава вирушило посольство на чолі з боярином Васи́лієм Бутурліним. У 1654 р. було укладено українсько-московську міждержавну угоду. Ключовою ідеєю договору було відокремлення Української козацької держави від Польщі зі збереженням незалежності, форми державного устрою та правління. Невдовзі Московська держава розв'язала проти Речі Посполитої війну, яка тривала з перемінним успіхом, виснажуючи сили обох сторін і посилюючи їхнє прагнення до миру.

Леон Каплінський.
Стефан Чарнецький.
1863 р.

Скориставшись скрутними для Речі Посполитої обставинами, Швеція в 1655 р. вдарила по ній. Під час так званого Шведського потопа майже всі польські землі опинилися в руках загарбників. Проти ворога піднявся народ. Ополчення очолив Стефан Чарнецький. Він став справжнім національним героєм Польщі, чие ім'я навіть увічнене в гімні. У запеклій боротьбі військо Речі Посполитої через чотири роки очистило країну від шведських окупантів.

Перелам на користь Речі Посполитої стався після оборони Ченстохови. Керував обороною настоятель місцевого монастиря. Переможна хода шведів призупинилася. Успіх поляків приписують заступництву Матері Божої, чудотворна ікона якої була в монастирі Ченстохови. Король Ян II Казимір оголосив Діву Марію заступницею та «Небесною королевою Польщі». До сьогодні Ченстохова є релігійним центром країни та одним з найбільших міст паломництва в Європі.

Спокій виявився недовгим: почалася тривала війна з Московією. Вона продовжувалася до 1667 р., коли було укладено Андрусівське перемир'я. За його умовами Московська держава отримала Смоленські та Сіверські землі, Лівобережну Україну й Київ. Запорозька Січ підпадала під спільне управління обох держав. Білорусь, частина Литви й Правобережна Україна знову відходили Речі Посполитій. Отже, до Московії було приєднано частину східнослов'янських територій Речі Посполитої.

Наприкінці XVII ст. Річ Посполита вела оборонні війни проти Османської імперії та Кримського ханства. Королю Яну Собеському доводилося шукати союзників. «Вічний мир» з Московією змусив його відмовитися від територіальних претензій до московитів, однак і допоміг повернути українські землі, раніше відібрані османами.

Ченстоховська ікона
Божої матері

- **2. Внутрішньополітична криза та занепад економіки.** Під час кровопролитних тривалих війн польські землі спустошили, а частину території та вихід до моря держава втратила. У країні розпалювали релігійну ворожнечу, культура її численних народів зазнала катастрофи. Кількість населення стрімко скоротилася.

Воєнні невдачі Речі Посполитої певною мірою впливали з її економічного становища та кризи всередині країни. Дрібна шляхта втрачала позиції на користь заможних магнатів. Так, наприклад, статки лише одного Августа Чарторийського дорівнювали скарбниці всієї Речі Посполитої. Багато хто з магнатів мав озброєне військо та власні погляди на зовнішню політику. До того ж принцип виборності короля призводив до політичного хаосу. Влада дедалі більше переходила до окремих сеймиків, де також всім заправляли магнати.

Здійснити потрібні країні реформи намагався останній король **Станіслав Август Понятовський**. За його правління влада:

- ліквідувала окремі повинності для населення;
- скерувала надходження генерального мита до державної скарбниці;
- спростила процедуру проведення сеймів;
- заснувала дипломатичну службу;
- сприяла культурному й просвітницькому піднесенню Речі Посполитої;
- здійснила переозброєння армії;
- ухвалила Конституцію 1791 р.

Реформи мали стати добрим підґрунтям відновлення колишньої могутності держави, однак наразилися на рішучий опір Росії. Річ Посполита стояла на порозі чи не найбільшої катастрофи у своїй історії – трьох поділів країни.

1. З якими державами вела війни Річ Посполита в XVII – на початку XVIII ст.?
2. Якого героя Польщі увічнено в національному гімні? Що він зробив для своєї країни?
3. Визначте роль магнатів у внутрішньополітичному та економічному житті Речі Посполитої у другій половині XVII – XVIII ст.
4. У чому полягали реформи останнього польського короля?

1. На карті покажіть території, які отримувала та втрачала Річ Посполита за умовами мирних договорів у XVII–XVIII ст.
2. Виконайте онлайн-вправу «Річ Посполита у другій половині XVII – XVIII ст.»:

<https://cutt.ly/qg8UznO>

Робота в парах. У парах обговоріть причини кризи Речі Посполитої у другій половині XVII – XVIII ст. Яку роль у занепаді держави, на вашу думку, відігравав принцип обрання короля?

Запам'ятайте дати й синхронізуйте їх з подіями, що відбувалися в тогочасній Україні.

У світі

- 1547 прийняття Іваном IV титулу царя
- 1678 облога Чигирини
- 1683 облога Відня та зупинення османської експансії в Європі

- 1700–1721 Північна війна
- 1721 проголошення Московського царства Російською імперією

В Україні

?

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестів перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/Jg4LeI6>

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§18 ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА СЯЙВО ПРОСВІТНИЦТВА

Подумайте! Складіть логічні пари зі слів, зазначених у хмаринці.

■ 1. Індустріальна революція.

Упродовж XVI–XVIII ст. в Англії практично зникли селяни-землевласники й майже вся земля опинилася в руках лендлордів. Вони віддавали її в довгострокову оренду фермерам і підприємцям. Ті використовували працю найманих працівників – учорашніх селян, позбавлених землі та згодних найматися на роботу за будь-яку платню. Так в Англії було здійснено аграрний переворот. За ним стався і переворот у промисловості: **індустріальна революція** – винайдення та широке впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю. До того ж мануфактури поступалися місцем фабрикам з майже повністю механізованою працею. Почалася революція в найстарішій галузі англійської промисловості – текстильному виробництві.

Дізнайтесь! Які тканини виробляли в тогочасній Англії?

Першим кроком став винахід рухливого човника. Він приводився в рух пружиною, рухався удвічі швидше та дав змогу помітно прискорити виробництво. Тепер ткачам потрібно було більше пряжі, тобто виникла потреба у створенні потужнішої прядильної машини. У 1765 р. тесля і ткач Джеймс Харгрівс виготовив механічну прядку «Дженні» (майстер назвав її так на честь своєї доньки), за допомогою якої один працівник міг приводити в рух 18–20 веретен. Колишній перукар і спритний ділок Річард Аркрайт привласнив чужий винахід і вдало його використав – пристосував до «Дженні» водяне колесо. Ба більше, у 1771 р. енергійний Аркрайт побудував спеціальну будівлю для своїх машин – першу в Англії фабрику.

Винаходи з'являлися один за одним також в інших галузях промисловості. Колосальні наслідки для розвитку фабричного виробництва мала поява паро-

Розгляньте ілюстрацію. У чому полягали переваги механічної прядки Аркрайта?

Прядильна машина Р. Аркрайта.
Модель

вого двигуна, який, на відміну від водяного, можна було використовувати будь-де. Застосування парового двигуна привело до появи нових фабрик.

Металургія теж перейшла до використання кам'яного вугілля. Плавити залізо, як раніше, на деревному вугіллі ставало дедалі складніше, тому що великі лісові масиви було знищено. Нестача палива гальмувала розвиток металургії і змушувала Англію ввозити метал із-за кордону. Тепер ситуація цілком змінилася: Англія стала виробляти багато якісного металу, і сама продавала його іншим країнам. А головне – збільшення виплавки металу дало змогу розширити випуск машин. Подальші технічні винаходи сприяли не тільки росту виробництва металів, а й дозволили

зробити їх дешевшими.

Індустріальна революція і зміни у сфері виробництва вимагали вдосконалення транспорту та шляхів сполучення. Перевезення належало зробити надійним і дешевим. Розв'язати цю проблему взявся Джон Меткар – «Сліпий Джек». Шестирічним хлопчиком він захворів на віспу й втратив зір, але, ставши дорослим, навчився прекрасно орієнтуватись і знаходити найкращі напрямки для прокладання шляхів. Саме Меткар перший зробив опуклу дорогу й проклав уздовж неї канали для стоку води. Такі дороги були придатні для використання протягом усього року. Проте далеко не всі вони могли довго витримувати постійне транспортування важких вантажів. До того ж перевезення сухоходом коштувало досить дорого. Вихід знайшли у прокладанні каналів. Невдовзі їх мережа вкрила всю країну. Канали дозволяли легко й дешево перевозити великі обсяги вугілля, металів та інших громіздких товарів.

Подумайте! На чому перевозили товари по каналах?

Широке застосування машин викликало зниження заробітної плати. Частина працівників взагалі втратила роботу. Умови праці були дуже важкі. Робочий день тривав 14–18 годин. Хазяї охоче використовували працю жінок і дітей, яким платили вдвічі чи втричі менше, ніж чоловікам. Урядові закони насаджували на фабриках сувору дисципліну, жорстоко карали за найменші порушення. Усе це спричинило обурення серед працівників.

XVIII ст. Із статті про умови праці на фабриці в місті Манчестері

Бавовняні фабрики розміщено у великих будинках й облаштовано так, щоб у них можна було розмістити якомога більше людей. Аби не залишити невикористаного місця, фабрики будують на кілька поверхів, переважно невисоких. Більшість приміщень заставлено машинами... Через специфічний характер промисловості в повітрі постійно літає бавовняний пил, який у з'єднанні з маслом... дає особливий неприємний запах...

Кількість тих, хто працює на фабриці, залежить від її розмірів. На одній фабриці... працювало кілька сотень осіб. Фабрики часто працюють удень і вночі. Для цього використовується багато свічок, але майже нічого не робиться для вентиляції, через що постійно бракує свіжого повітря... Яких наслідків можна чекати від таких згубних умов?

XVIII ст. 3 протоколу засідань палати громад про скаргу чесальників вовни графства Девоншир

Чесальники вовни просять дозволу вказати палаті на те, що винайдення і застосування машини для розчісування вовни страшенно зменшує попит на працю. Вони вважають, що лише одна машина з допомогою одного дорослого працівника й чотирьох чи п'яти дітей може зробити таку саму роботу, яку виконують 30 осіб звичайним ручним способом... Кількість машин швидко зростає в усьому королівстві, згубні результати чого вже досить відчутні, оскільки багатьом уже бракує роботи та їжі. Вони з глибокою тривоگوю і страхом чекають на... повну вбогість та збідніння.

1. Схарактеризуйте умови праці фабричних працівників. 2. У чому вони вбачали причини своїх бідувань?

Дедалі частіше невдоволення фабричних працівників перетворювалося на бунт проти машин. Вони вривалися на фабрики, ламали ненависні верстати, а інколи спалювали й самі фабричні будівлі. Таких людей називали луддитами за іменем Неда Лудда – юнака, який начебто перший розбив ткацькі рами на панчішній фабриці. Підприємці зазнавали від руйнівних дій великих збитків і вимагали від уряду захисту. Парламент ухвалив закон про смертну кару за псування машин.

ПОДРОБИЦІ

Подумайте!

Чому було запроваджено таку страшну міру покарання за псування машин?

Основні наслідки індустріальної революції стануть цілком очевидними лише в XIX ст., але у XVIII ст. виявилось головне – перевага фабричного виробництва над мануфактурою, машинної праці над ручною. Індустріальна революція створила економічний фундамент для нового буржуазного суспільства, стала одним з найважливіших проявів кризи старого ладу. Англійські винаходи швидко запозичили й інші країни. На зламі XVIII–XIX ст. виник постійний потяг до технічного оновлення – модернізації.

2. Сяйво Просвітництва. На зламі XVII–XVIII ст. в Європі склалася нова ідейна течія – Просвітництво. Його виникнення було обумовлено змінами в житті людей, які відбувалися під впливом розвитку капіталізму, науково-технічного перевороту й поширення раціоналізму – віри в безмежні можливості людського розуму.

XVIII ст. увійшло в історію як **доба Просвітництва** – епоха змін та оновлення, що характеризувалася такими особливостями:

- якісні зміни в усіх сферах життя: релігії та політиці, освіті й вихованні, культурі й мистецтві, науці й техніці;
- нові суспільні ідеали: мир, ненасильство, віротерпимість, вільнодумство, свобода, добробут і щастя людей;
- політична стабільність і зростання економіки;
- поліпшення побутових умов і культурні здобутки;
- поширення ідеалів Просвітництва як в Європі, так і в Новому Світі.

Розгляньте портрет. Які риси особистості визначного мислителя відобразив художник?

Сер Годфрі Неллер. Джон Лок.
1704 р.

Мислителі тієї епохи – **просвітелі** – вірили у «природне світло розуму». На їхню думку, людина як істота розумна покликана перебудувати суспільство на розумних засадах, варто лише використати закладені в кожному здібності. Для цього людей потрібно виховувати й освічувати, а в суспільстві поширювати корисні знання та наукові відкриття. Так виникла ідея прогресу – неухильного просування людства вперед.

Головні ідеї Просвітництва народилися в Англії – батьківщині індустріальної революції. Основи англійського Просвітництва заклав видатний мислитель **Джон Лок** (1632–1704). Він стверджував, що від народження всі люди створені рівними, а тому мають природні права на життя, свободу й власність. Для забезпечення і захисту цих прав люди добровільно укладають між собою суспільний договір, який слугує підґрунтям для створення держави й виникнення державної влади.

У разі порушення державною владою суспільного договору та зазіхання з її боку на особисту свободу й власність підданих, народ має законне право змінити таку владу.

Лок замислювався над тим, як уникнути надмірного посилення державної влади. Так виникла ідея про її поділ: законодавча влада мала надаватися представницькому органу – парламенту, а виконавча – монарху й уряду. Особливого значення Лок надавав дотриманню принципу законності.

Подумайте!

Що, на вашу думку, означали твердження Джона Лока для тогочасного суспільства?

Британія подарувала світові також економічну науку. Її батько, **Адам Сміт** (1723–1790), вважав працю джерелом багатства, а людину – основою суспільства. Учений сформулював поняття «невидимої руки ринку» – окрема особистість, прагнучи до власної вигоди, незалежно від її волі й свідомості, сприяє досягненню економічної вигоди та користі для всього суспільства. Теорія А. Сміта мала вплив на економічну політику більшості держав.

Найчисленніше коло талановитих просвітителів склалося у Франції. Звідси дух Просвітництва поширився всією Європою. Одним із засновників французького Просвітництва був **Шарль Монтеск'є** (1689–1755). Він критикував французький абсолютизм і з повагою ставився до англійської парламентської монархії. Услід за Локом Монтеск'є розробляв теорію поділу влади. У творі «Про дух законів» він перший висловився за необхідність розмежувати законодавчу (парламент), виконавчу (монархія) і судову форми влади, аби кожна з них могла реально бути противагою іншій. Цей принцип Монтеск'є вважав вирішальним у справі забезпечення законності.

Найпомітніша постать французького Просвітництва – Марі Франсуа Аруе, більш відомий під псевдонімом **Вольтєр** (1694–1778). Засуджуючи могутність і

Розгляньте портрети. Як ви вважаєте, який з них замовили для приватної колекції, а який мали виставити для публіки? Відповідь обґрунтуйте.

*Моріс Кантен де Латур.
Портрет Вольтера. Бл. 1736 р.*

*Невідомий художник. Портрет
Шарля де Монтеск'є. 1728 р.*

багатство католицької церкви, Вольтер вважав релігію опорою моралі, необхідною для суспільства, але водночас рішуче виступав за свободу віросповідання і прославляв ідею віротерпимості.

Вольтер ніколи не залишався байдужим до несправедливості. Широку популярність набули його публічні виступи на захист безвинно засуджених. Він мав такий сильний вплив на сучасників, що XVIII ст. й тепер називають добою Вольтера.

Новий етап у розвитку французького Просвітництва пов'язано з ім'ям **Жан-Жака Руссо** (1712–1778). Він поділяв загальну ідею просвітителів про те, що природа є величезною гармонійною системою, а людина – її складовою частиною. Але, на відміну від них, Руссо був переконаний: люди самі зруйнували цей «природний стан», оточивши себе різними установами, створення яких суперечить закону природи.

Мислитель не визнавав позитивних наслідків прогресу й закликав повернутися до життя на лоні природи. Виховання в розумінні Руссо – це розвиток природних здібностей і задатків дитини, відсутність будь-якого насильства над нею. Руссо не просто протиставляв природу й тогочасну цивілізацію, а стверджував, що розвиток науки й мистецтва псує суспільство. Це спричинило обурення в середовищі просвітителів і дошкульну критику з боку Вольтера.

*Моріс Кантен де Латур.
Жан-Жак Руссо. XVIII ст.*

Подумайте!

Чи погоджуєтесь ви з твердженнями Руссо про природу й виховання? Відповідь обґрунтуйте.

Свій погляд мав Руссо й на державну владу. Найдосконалішим йому здавалося суспільство, засноване на договорі всіх громадян. Це мала бути держава вільних та об'єднаних у могутній колектив рівних людей – республіка.

XVIII ст. Жан-Жак Руссо. 3 трактату «Про походження і причини нерівності серед людей»

Перший, хто огородивши ділянку землі, сказав: «Це земля моя» і знайшов людей, достатньо наївних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох нещастя і жахів позбавив би рід людський той, хто крикнув би, вириваючи кілки й засипаючи рови: «Бережіться, не слухайте цього ошуканця! Ви загинете, якщо забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому».

У чому великий мислитель вбачав причини бідувань суспільства?

3. Енциклопедисти та масони. Справжнім шедевром епохи Просвітництва стала «**Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел**» – унікальне довідкове видання, яке склали найвідоміші просвітники (**енциклопедисти**).

Луї-Мішель ван Лоо.
Дені Дідро. 1767 р.

Її перший том вийшов у 1751 р. з-під пера двох авторів – філософа **Дені Дідро** (1713–1784) і математика **Жана д'Аламбера** (1717–1783). Вони вірили, що знання та освіта здатні перетворити світ, а тому прагнули довести до читача найновішу інформацію про стан науки, мистецтва та розвиток ремесел.

На запрошення Дідро й д'Аламбера статті для «Енциклопедії» писали справжні знавці своєї справи – відомі вчені та письменники. Чимало з них висловлювали надто сміливі судження, через що видавців звинуватили в поширенні небезпечних ідей. Д'Аламбер залишив «Енциклопедію», а Дідро навіть потрапив на деякий час до королівської в'язниці. Але попри всі негаразди «Енциклопедія» продовжувала виходити. Загалом було видано 35 томів, які містили не лише статті, а й ілюстрації і таблиці.

«Енциклопедія» швидко розповсюджувалася, замінюючи багатьом підручники й навіть бібліотеки. Вона сприяла залученню до знань незмірно більшої, ніж раніше, кількості людей, укоріненню релігійної терпимості й здорового глузду. Їй належала чимала заслуга у формуванні нової людини – активної, заповзятливої, спрямованої в майбутнє, яка прагнула особистого й суспільного добробуту.

Помітним явищем в історії Європи XVIII ст. стало **масонство** (з фр. – *вільний каменярь*) – релігійно-етичний рух, що зародився та оформився на початку століття в Англії. Свою назву, організацію (масонські ложі), устав та символи масони запо-

Моріс Кантен де Латур.
Жан Лерон д'Аламбер.
1753 р.

зичили із середньовіччя – від цехових майстрів і чернечо-лицарських орденів. Найвищою метою «каменярів» було створення таємної світової організації, яка об'єднала б людство в мирному братському союзі. Знаряддям у цьому мала бути не зброя, а наука та розум.

Подумайте!

Які твори українських мислителів і письменників сприяли вихованню нової людини?

■ **4. Французький класицизм.** Символом культури Франції став новий художній стиль – **класицизм** (з лат. – *вразковий*). Точніше ця назва означає – «заснований на класиці», тобто на творах, визнаних вершиною досконалості. Такими для митців класицизму були пам'ятки античності та мистецтва Відродження. Ідеалом, гідним наслідування, вони вважали насамперед сюжети з античної міфології та історії. Класицизм утвердився у Франції в середині XVII ст., коли абсолютна монархія досягла розквіту. Мистецтво тоді цінувалося дуже високо, держава заохочувала митців, але намагалася змусити їх служити своїм інтересам.

Головне гасло класицизму – «Розум і порядок у всьому». Його теоретики були переконані, що основу краси в мистецтві закладають чіткі правила. Кожний жанр, кожний витвір мистецтва потрібно створювати за певними законами, не виходячи за їхні межі. Вищі досягнення класицизму пов'язано з театром.

Першорядну роль відігравала драматургія. Усі події класичної п'єси мали відбуватися протягом однієї доби, в одному місці й розвиватися в межах лише однієї сюжетної лінії з невеликою кількістю персонажів. Актори піднесено декламували, герої та героїні, яких вони зображували, були величними.

Репертуар французького театру доби класицизму містив як трагедії, так і комедії. Найвідомішим автором комедій був **Жан-Батіст Мольєр** (1622–1673). У своїх п'єсах він тісно поєднав комічне й трагічне, висміював вади тогочасного суспільства: нахабне лицемірство священників («Тартюф»), безглузде прагнення розбагатілого буржуа бути подібним до дворянина («Міщанин-шляхтич»), дурість і жадібність («Витівки Скапена»).

Глядацька зала й сцена театру «Пале-Рояль» (Париж). Вистава у присутності короля. Гравюра. Фрагмент. XVII ст.

Нікола Мін'яр. Мольєр у ролі Цезаря в опері «Смерть Помпея». 1658 р.

Вершиною французького класицизму в живописі стала творчість **Ніколя Пуссена** (1594–1665). Більшу частину життя художник, надзвичайно освічена людина, працював в Італії. Сюжети його картин переважно нав'язані античними образами та мають літературну основу. Чимало полотен – це пейзажі, завжди населені міфічними й біблійними героями.

Утіленням нового стилю в архітектурі став Версаль – плід спільної праці численних архітекторів, скульпторів і садівників. У королівській резиденції класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром.

Дзеркальна зала
у Версалі.
Сучасне фото

Версальський парк,
басейн Аполлона.
Сучасне фото

Версальський парк простягся на три кілометри. Проте його легко оглянути завдяки чіткій упорядкованості. Куші акуратно підстрижені, алеї перетинаються під прямими кутами, квітники утворюють правильні геометричні фігури, басейни мають дзеркально гладку поверхню. Такий парк отримав назву «регулярний», або «французький».

Дізнайтесь! У яких романах і кінофільмах події відбуваються у Версалі?

Творці класицизму вірили, що мета мистецтва полягає в перетворенні світу й людини, у втіленні ідеалів краси в життя. Однак на службі монархії новий стиль дедалі більше набував ознак пишної та холодної урочистості.

5. Зміни в повсякденному житті. Досягнення індустріальної революції та ідеї Просвітництва досить швидко проникли в тогочасне суспільство. Під їхнім знаком відбувалися зміни в освіті й традиціях сімейного виховання. Помітно потеплішали стосунки всередині сім'ї, зокрема й ставлення до дітей. Батьки стали приділяти більше уваги вихованню дітей і розвитку їхніх розумових здібностей. Дбаючи про добробут своїх нащадків, вони прагнули дати дітям гарну освіту. Розширення мережі шкіл, зокрема й для бідних, сприяло зростанню числа освічених людей. Дівчатка здебільшого вчилися грамоти та ведення хатнього господарства у своїх матерів. У заможних сім'ях досить звичним було запрошення для доньок домашніх учителів. Дедалі голосніше лунали голоси тих, хто намагався переконати батьків і вчителів у шкідливості тілесних покарань. Дж. Лок стверджував: «З дітей, яких часто б'ють, рідко виростають хороші люди».

Розгляньте репродукцію картини. Як ви гадаєте, членами якої сім'ї є діти: заможної чи бідної? Відповідь обґрунтуйте.

Вільям Хогарт.
Діти доктора Грехема. 1772 р.

Поліпшився стан медицини: відкривалися лікарні та пологові будинки, удосконалювалося медичне обслуговування, знижувалася смертність. У будинках не тільки багатіїв, а й людей середнього статку створювалися хороші власні бібліотеки. Відчинялися двері загальнодоступних бібліотек, які видавали книжки додому. Освічені люди, об'єднані спільним інтересом до політики, літератури чи мистецтва, прагнули спілкування. Вони створювали клуби, збиралися в салонах — приватних будинках, щоб провести час у цікавих бесідах.

У середині XVIII ст. друкована періодична преса повністю витіснила рукописні новини. Газети й журнали поширювали інформацію про події міжнародного життя, зміст дебатів в уряді, стан економіки. На їхніх шпальтах розміщували рекламні оголошення, повідомлення про концерти та театральні вистави, обговорювалися книжкові новинки. Під впливом просвітителів журналісти критикували

LE NEZ POVRRY
DE THEOPHRASTE
RENAVDOT.

GRAND GAZETTIER
DE FRANCE, ET ESPION DE
MAZARIN:

Appellé dans les Chroniques *Nebolo hebdomadaire*,
de *parva Esabolaram*.

AVEC SA VIE INFAME ET BOUVINE,
recompensée d'une *Verole Eurasiennne*, ses *refuzes*,
la *decadence* de ses *Adonis* de *paris*, & la *raison*
de *tous* ses *fontaines* & *alains* (excepté celle
de sa *Confessence*, *verai* fu depuis *quingze jours*)
par la *perce* de son *Procez* contre les
Docteurs de la *Faculté* de *Medecine*
de *Paris*.

Газета Теофраста Ренодо.
Париж. XVII ст.

Розгляньте гравюру. Чим сучасна кав'ярня відрізняється від кав'ярні XVIII ст.?

Лондонська кав'ярня. Гравюра. XVIII ст.

політику власних урядів, поступово знімаючи з неї завісу таємничості й роблячи надбанням гласності. Публікували листи читачів, де вони висловлювали свої судження з різних проблем. Так склалися умови для формування громадської думки.

Важливі зміни відбувалися і в побуті європейців. Звичайними напоями стали чай і кава. Широке споживання їх перетворило численні кав'ярні на справжні центри суспільного життя. Тут найлегше було дізнатися про новини політики й торгівлі.

Комфортнішим стало житло. В європейських особняках стали зникати прохідні кімнати, стелі ставали вищими, кімнати краще провітрювали та освітлювали. Стару скриню для збереження білизни замінили комоди із шухлядами.

На улюблену деталь інтер'єру перетворилися різних форм дзеркала в красивих рамах, різко зріс попит на настінні годинники з маятником і картини. Попри дорожнечу збільшився ввіз китайської порцеляни – декоративних ваз, столового посуду, витончених статуєток. Згодом виробництво вишуканих виробів з порцеляни налагодили й в Європі.

Нові смаки сприяли створенню простішого й зручнішого костюма, практичних аксесуарів. Складні жіночі зачіски початку століття поступово відходили в минуле. Звичайним стало використання спідньої білизни. Англійці ввели в ужиток парасольку від дощу, яку раніше вважали суто жіночим аксесуаром для захисту від сонця.

У 1756 р. на вулицях Лондона вперше з'явився пішохід з парасолькою. Це був англійський письменник і знавець східної культури Джон Хенвей. Його вигляд викликав їдкі глузування з боку перехожих і справжню лютю кебменів – власників найманих кінних екіпажів. Кебмени побачили в парасольці конкурента свого бізнесу й навмисно обдавали Хенвея брудом. Заможні містяни теж виступили проти новинки. Їм здавалося, що користуватися в негоду парасолькою, а не кебом, личить лише бідноті. Проте для небагатих людей, яким доводилося чимало ходити пішки, парасолька стала найкращим супутником.

Розгляньте ілюстрації. 1. Дізнайтеся, у якій країні вироблялася Майсенська порцеляна. 2. Прокоментуйте карикатуру.

Майсенська порцеляна. XVIII ст.

Перуки. Карикатура. XVIII ст.

1. Схарактеризуйте наслідки аграрного перевороту. Чому вважають, що він підготував ґрунт для індустріальної революції?
2. Назвіть позитивні та негативні наслідки індустріальної революції.
3. Які ідеї було закладено в основу Просвітництва й чому вони народилися саме в Англії?
4. Чому Монтеск'є надавав великого значення поділу влади на три гілки?
5. Чому XVIII ст. називають добою Вольтера?
6. Що відрізняло погляди Ж.-Ж. Руссо від загальних ідей просвітителів?
7. Яку роль відіграла «Енциклопедія» в житті французького суспільства?
8. У чому масони вбачали свою мету?
9. У чому полягали особливості класицизму? Чому він виник саме у Франції і саме в середині XVII ст.?
10. Як технічні досягнення вплинули на повсякденне життя людей?

1. Виконайте онлайн-вправу «Сяйво Просвітництва»:

<https://cutt.ly/Rg8FFRI>

2. Перегляньте відео «Наука та наукові знання». Які природні права людини затвердила епоха Просвітництва? Чи згодні ви з думкою, що провідна роль у просвітництві належала монархам? Відповідь обґрунтуйте.

<https://cutt.ly/5g7ymn7>
(тривалість 01 хв 25 с)

Ознайомтеся з афоризмами великих філософів та обговоріть їх у загальному колі, використовуючи такі запитання:

1. З якими твердженнями ви згодні, а які – вважаєте помилковими? Аргументуйте свою думку.
2. Які твердження можна визнати актуальними? З власного досвіду наведіть приклади, якими можна проілюструвати висловлювання французьких філософів.

<https://cutt.ly/Tg47vWx>

§19 ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Подумайте! Назву якої форми правління ілюструють слова та речення, зазначені у хмаринці?

■ **1. «Союз філософів і госуларів».** У другій половині XVIII ст. абсолютизм з його необмеженою монархічною владою занепадав у Європі. Правителі Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших країн стали проводити політику, спрямовану на зміцнення влади дворян в умовах становлення капіталізму.

На світогляд цих монархів вплинули ідеї Просвітництва. Правителям подобалася думка про державу на чолі з освіченим госуларем, який радиться з філософами й перетворює суспільство на нових, розумних засадах. Вони запровадили помірковані реформи, аби створити сприятливі умови для розвитку своїх країн і водночас укріпити власні позиції. Нова державна політика, спрямована на перетворення застарілих феодальних порядків, отримала назву **«освічений абсолютизм»**.

У різних країнах політика освіченого абсолютизму мала багато спільного; вона передбачала:

- активне впровадження політики меркантилізму;
- увагу до розвитку освіти, науки та мистецтва;
- намагання обмежити становище привілеї знаті та полегшити становище селян;
- привласнення державою церковних земель та майна ордену єзуїтів;
- поступове утвердження віротерпимості;
- припинення «полювання на відьом»;
- уявлення про суспільний договір як угоду, за якою народ підпорядковується монарху.

Подумайте!

Як ви ставитеся до політики освіченого абсолютизму? Які позитивні та негативні риси вона мала?

■ **2. Володіння австрійських Габсбургів.** У 1740 р. у Відні помер імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI. Єдиним його спадкоємцем залишилася донька – 23-річна Марія Терезія.

Молодій правительці довелося силою зброї доводити свої законні права на австрійський престол. Після закінчення воєнних дій в імператриці **Марії Терезії** (1740–1780) з'явилася можливість розпочати реформи в дусі освіченого абсолютизму. Їхнім результатом стало створення в Австрії нових, нестанових органів влади. До держави перейшло стягування податків, до того ж податкові пільги дворян і духовенства скасували.

Імператриця провела перший в історії країни перепис населення і земельних володінь. Вона також полегшила становище кріпосного селянства, скоротивши панщину до трьох днів на тиждень. Держава отримала нове військо, сформоване

з набраних на довічну службу рекрутів. Марія Терезія заборонила середньовічні тортури й обмежила застосування смертної кари. Величезне прогресивне значення мала шкільна реформа, яка заклала фундамент народної освіти. Унаслідок цієї реформи виникла розгалужена система освіти – від сільських шкіл до університетів.

Подумайте! Яке прозвання, на вашу думку, можна дати Марії Терезії?

Австрійський імператор **Йосиф II** (1780–1790) услід за своєю матір'ю Марією Терезією (вони правили разом до смерті імператриці в 1780 р.) намагався обмежити привілеї знаті й духовенства. Він керувався принципом «одне

Мартін ван Мейтенс Молодший. Портрет імператриці Марії Терезії. Після 1745 р.

Антон фон Марон.
Йосиф II. 1772 р.

право для всіх» і встановив рівність підданих перед законом, незалежно від їхньої станової приналежності. Недворянам дозволялось обіймати будь-яку державну посаду, що відкривало широкі можливості перед здібними вихідцями з народу.

Важливе значення для багатонаціональної імперії Габсбургів мало оголошення віротерпимості. Припинилося переслідування протестантів і зневажання православної церкви, було знищено єврейське гето (місце, куди виселяли євреїв, відокремлене від інших територій). Йосиф II розпустив релігійні ордени й монастирі, які не займалися корисною діяльністю – лікуванням хворих або навчанням дітей. Багатства монастирів він передав на потреби освіти.

Імператор запровадив обов'язкову безкоштовну початкову освіту для народу.

Реформи Йосифа II були важливими, але часто не до кінця продуманими. Скасувавши кріпосне право, імператор звільнив селян від особистої залежності, але зберіг їхні повинності. Він прагнув утілити в багатонаціональній Австрії ідеї освіченого абсолютизму, але не брав до уваги інтереси окремих народів. Йосиф II хотів удосконалити управління своєю державою і тому зробив німецьку єдиною державною мовою. «Мрійник на троні» сподівався, що це допоможе різним народам його держави перетворитися на єдину націю. Проте така політика наразилася на протест населення «клаптикової імперії» і спричинила виникнення руху, спрямованого на розвиток національних культур.

Подумайте! // Прозвання «мрійник на троні» личить Йосифу II чи ні?

Розгляньте репродукцію картини. З допомогою старших родичів чи знайомих дізнайтесь історію замку Шенбрунн. Коли його було побудовано? Які заходи в ньому проводили? Що заснував чоловік імператриці Марії Терезії поряд із замком?

Бернардо Беллотто. Палац Шенбрунн у Відні. 1759 р.

XVIII ст. Зі спогадів сучасника про імператора Йосифа II

Його немає більше, правителя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім правителям... Люди погано усвідомлюють, якої втрати вони зазнали... Лише через рік мандрівник скаже: «Який чудовий устрій шкіл, лікарень... освіти!». Мануфактурист: «Яке захоочення!». Землероб: «Він сам працював». Єретик: «Він був нашим захисником»... Керівники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убивав себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, був сам...». Суспільство скаже: «Він був вірним, люб'язним; він приємно говорив; його бесіди були примітними; з ним можна було правдиво говорити про все».

1. Що найбільше цінує автор у реформах Йосифа II? 2. Як сам імператор оцінював своє місце в державі й чим це, на вашу думку, пояснювалося?

Реформи освічених монархів позитивно впливали на становище в державі. Вони сприяли демократизації порядків і розвитку підприємництва. Проте зазвичай нововведення мали тимчасовий характер і закінчувалися зі зміною правителя. Дух реформ відчули на собі й мешканці Західної України – королівства Галичини та Лодомерії у складі імперії. Зокрема, зрівняли у правах греко-католиків і римо-католиків. Діти отримали право навчатися в початковій школі материнською мовою. Водночас посилювався німецький вплив.

3. Король Пруссії Фрідріх II. Королівство Пруссія виникло на початку XVIII ст. Його перший король Фрідріх I Гогенцоллерн створив одну з найчисленніших і найкращих в Європі армій. Головними якостями прусського офіцера, як і прусського чиновника, стали вірність королю та беззаперечне виконання свого обов'язку. Ця традиція непохитно зберігалась і за правління **Фрідріха II** (1740–1786). Він був високоосвіченою людиною та листувався з Вольтером. Найближче оточення називало Фрідріха II «філософом на троні» і створило легенду, начебто його головна турбота полягала в постійному піклуванні про свій народ.

Насправді ж прусський король прагнув насамперед укріпити становище дворян. Вони повністю переважали у війську й державному апараті, більшість з них було звільнено від податків. Селянам Фрідріх II заборонив скаржитися на утиски з боку панів і надав лише обмежені судові права. Водночас, пам'ятаючи, що саме селяни є основними платниками податків, король намагався полегшити їхнє становище. Він обмежив панщину й не дозволяв дворянам зганяти селян із землі.

Фрідріх II активно захоплювався розвитком виробництва й торгівлі: сприяв створенню нових мануфактур і банків, прокладанню

Розгляньте портрет. Кого, на вашу думку, бачив художник у своєму персонажі: «філософа» чи «фельдфебеля»? Спробуйте обґрунтувати свою думку.

Вільгельм Кампхаузен. Король Пруссії Фрідріх II. 1870 р.

доріг і розвитку внутрішнього ринку, забудові міст. Він запровадив загальну початкову освіту й налагодив професійне навчання ремесел, торгівлі, державної служби та ведення сільського господарства. У Пруссії ввели свободу друку й віросповідання. Велику увагу король приділяв війську, через що здобув ще одне прозвання – «фельдфебель на троні». За його правління чисельність пруської армії зросла до 150 тисяч осіб, а її утримання важким тягарем лягло на народ.

Із заповіту Фрідріха II

Я жив філософом і хочу бути похований, як такий, – без розкоші і помпезності... Я ніколи не був ані скупим, ані багатим; не мав великих сум – на державні прибутки я дивився, як на святиню, торкнутися якої не сміє жодна нечестива рука; ніколи громадські прибутки не потрапляли в моє особисте користування...

Моє управління не порушувало спокою моєї совісті, і я не побоявся б звітувати про нього публічно.

Мої останні бажання в момент смерті будуть спрямовані на користь держави. Нехай завжди нею управляють із справедливістю, мудрістю і твердістю! Нехай буде вона найщасливішою з держав через м'якість законів, найсправедливіше управління фінансами, доблесний захист солдатом, який прагне лише честі та воєнної слави. Нехай живе вона, процвітаючи до кінця віків!

1. У чому Фрідріх II вбачав своє покликання як короля? 2. Чи можна застосувати до пруського короля слова, які колись сказав про себе інший монарх – Людовік XIV: «Держава – це я!»? А якщо ні, то чому? 3. Яку державу пруський король вважав зразковою?

4. Російська імперія. Після смерті імператора Петра I в 1725 р. розпочалася нещадна боротьба за володіння російською короною. Епоха палацових переворотів протягом 37

Георг Христов Гроот.
Портрет імператриці Єлизавети Петрівни в чорному маскарадному доміно з маскою в руці.
1748 р.

Подумайте!

Чому палацові перевороти не привели до суттєвих змін в Російській державі?

Російський трон Єлизавета заповіла своєму небожу Петру III, який виріс у Німеччині й не любив чужої для нього Росії. Менше ніж за рік під час чергового державного перевороту Петра вбили. На престол зійшла його дружина **Катерина II** (1762–1796) – донька дрібного володаря одного з німецьких князівств, учасниця змови проти свого чоловіка.

За взірєць Катерина вважала царя-реформатора Петра I. Імператриця листувалася з просвітителями, радилася з ними щодо державних справ і відповідно до умов Нового часу намагалася втілювати політику освіченого абсолютизму.

Однією з перших реформ став поділ Сенату на департаменти. Це покращило управління країною, однак позбавило Сенат законодавчої влади, яка перейшла до імператриці. У 1764 р. скасували гетьманство в Україні. Катерина ліквідувала автономію України, стверджуючи, що вся країна повинна мати єдине управління. Цариця також секуляризувала церковне майно, яке в результаті реформи перейшло до держави, і запровадила віротерпимість.

Повстання 1773–1775 рр. під проводом донського козака Омеляна Пугачова продемонструвало глибокі суперечності в російському суспільстві. Пугачовщина змусила Катерину II впроваджувати реформи, спрямовані на зміцнення системи державного управління. Маючи на меті укріпити адміністративний апарат і полегшити нагляд за населенням, імператриця збільшила кількість губерній до 50. На чолі їх стояли губернатори, підпорядковані безпосередньо монархині. У губерніях виникли нові органи місцевого управління, які формувалися переважно з дворян, що сприяло посиленню ролі дворянства в державі. Водночас із заснуванням губерній створили становий суд. Для дворян, містян і вільних селян вводилися окремі судові заклади, але кріпаки залишилися під судовою владою власника-поміщика, який розпоряджався їхньою долею на власний розсуд.

У 1785 р. Катерина II підписала ще два важливих документи – Жалувані грамоти дворянству й містам. Перша з них закріплювала за російським дворянством свободу вирішувати – відбувати державну службу чи ні, звільняла його від особистих податків і тілесних покарань, надавала право займатися торгівлею та підприємництвом і присвоювала назву «благородне». Друга грамота визначала права та обов'язки міського населення та фактично оголосила наявність у Росії третього стану – містян.

Подумайте!

Чому становище дворян за Катерини II було вершиною його «золотої доби»?

Катерина II замислила запровадити у країні загальну освіту й виховати «нову породу людей». У Петербурзі заснували Учительську семінарію, де вперше в Росії стали готувати вчителів. Невдовзі за наказом імператриці в містах відкрили загальноосвітні й доступні для всіх школи – народні училища.

У цих училищах уроки починалися взимку о 8, а влітку о 7 ранку й тривали до 11 години. Потім робили перерву, а від 14 до 16 знову вчилися. Раніше вчитель займався з кожним учнем окремо, через що в приміщенні стояв безперервний галас. Тепер він працював з усім класом. Викладали рідною мовою. У класній кімнаті з'явилася дошка, на якій писали крейдою; на початку уроку робили перекличку. Хто хотів відповідати або щось спитати – підіймав ліву руку.

Йоганн Баттіст Лампі Старший. Портрет Катерини II. 1790-ті рр.

ПОДРОБИЦІ

Катерина II не встигла здійснити всі свої проєкти. Її правління, безперечно, спричинило значний вплив на долю різних народів, зокрема – українського.

XVIII ст. Наказ імператриці Катерини II, наданий Комісії для складання нового зводу законів

Для запровадження кращих законів потрібно розуми людські до того підготувати...

Вироки суддів повинні бути народу відомі, також як і докази злочинів, щоб усякий із громадян міг сказати, що він живе під захистом законів.

Людину не можна вважати винною до вироку суддівського...

Нещасливим є те правління, у якому змушені встановити жорсткі закони.

1. Яке правління Катерина II вважала благополучним? 2. Чи є, на вашу думку, протиріччя між твердженням імператриці, що будь-який громадянин має жити під захистом закону, і збереженням безправного становища кріпаків?

Час абсолютних монархій у Європі минав. Урятувати їх за допомогою прогресивних поміркованих перетворень не вдалося. Реформи не змогли пристосувати старий державний устрій до потреб нової буржуазної епохи.

1. Що вплинуло на схильність монархів до освіченого абсолютизму?
2. Як пов'язувалися реформи Марії Терезії з традиціями освіченого абсолютизму?
3. Чому реформи Йосифа II не були сприйняті в його час?
4. Що давало сучасникам підстави одночасно називати Фрідріха II «філософом на троні» і «фельдфебелем на троні»?
5. З яких причин період від смерті Петра I до воцаріння Катерини II називають епохою палацових переворотів?
6. Які заходи Катерини II дають підстави вважати, що вона проводила політику освіченого абсолютизму? У який спосіб імператриця хотіла виховати «нову породу людей»?

1. У зошитах заповніть порівняльну таблицю **«Реформи доби освіченого абсолютизму»**.

	Спільне	Відмінне
Йосиф II		
Фрідріх II		
Катерина II		

2. Виконайте онлайн-вправу «Освічений абсолютизм»:

<https://cutt.ly/9g4XmuO>

Використовуючи текст підручника та додаткові джерела, складіть історичний портрет одного з освічених монархів.

§20 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У XVIII СТ.

Пригадайте! Яка система міжнародних відносин склалася в Європі за результатами Тридцятилітньої війни?

- **1. Суперництво між європейськими державами.** Характерною ознакою міжнародних відносин XVIII ст. став пошук рівноваги та балансу сил. На зміну визначальному для долі Європи суперництву Бурбонів і Габсбургів приходить діалог «великих держав» – Франції, Англії, Пруссії, Австрії та Росії. Водночас монарх залишався втіленням своєї держави, тому часто династичні конфлікти перетворювалися на загальноєвропейські війни. Відтепер боротьба йшла не лише за європейські території, але й за величезні володіння в Новому Світі.

Жан Ранк. Філіпп V, король Іспанії. 1723 р.

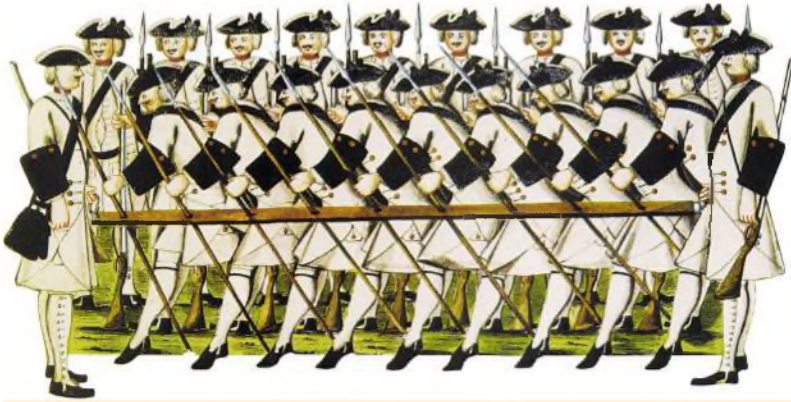
Поряд із Тридцятилітньою війною переламною для долі Європи стала **війна за іспанську спадщину (1701–1714)**. У 1700 р., не залишивши прямих спадкоємців, помер король Іспанії Карл II. Він заповів свій трон онуку короля Франції Людовіка XIV, за умови, що іспанська й французька корони ніколи не з'єднаються в одних руках. Проте Людовік XIV не збирався дотримуватися цього застереження. Тільки-но онука було оголошено в Іспанії королем Філіппом V, він заявив: «Піренеїв більше не існує!». Адаже в Іспанії і Франції тепер правила одна династія – Бурбони, власники велетенських володінь в Європі, Азії та Америці.

Надмірне посилення Франції спричинило супротив антифранцузької коаліції у складі Австрії, Пруссії, Англії, Нідерландів та інших держав. Загальноєвропейська війна супроводжувалася важкими поразками Франції, яка не мала сильних союзників. Мир, підписаний у Версалі після закінчення війни, не випадково вважали «рятівним». За його умовами іспанський престол зберігався за Філіппом V, але йому довелося відмовитися від прав на французьку корону. Австрія отримала територію сучасної Бельгії та володіння в Італії; Англія – важливу фортецю Гібралтар і декілька заокеанських колоній. Переважанню Франції в Європі було покладено край.

- **2. Війна за австрійську спадщину.** Імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI, який помер у 1740 р., не залишив сина – спадкоємця престолу.

Проти передачі влади донці імператора Марії Терезії виступив курфюрст Баварії. Він висунув абсолютно необґрунтовані претензії на австрійський престол, однак Франція та Іспанія підтримали його зазіхання. Це стало сигналом для інших країн напасти на Австрію, яка здавалася їм легкою здобиччю. У суперечку втрутилася також Пруссія – головний суперник Австрії за головування в Німеччині. Пруський король Фрідріх II без оголошення війни захопив багату австрійську провінцію Сілезію. Почалася **війна за австрійську спадщину (1740–1748)**.

Марія Терезія несподівано виявила стійкість, її енергія і рішучість викликали подив усієї Європи. Від загибелі Австрію рятувала Угорщина. Угорці надали

Списники австрійської армії

десятки тисяч досвідчених воїнів і необхідну суму грошей. За підсумками війни Марія Терезія домоглася визнання свого права на австрійський трон, однак Сілезія залишилася за Пруссією. Імператриця не змирилась із втратою найрозвиненішої області Австрії та заявила, що поверне її, «навіть якщо заради цього доведеться віддати останню спідницю!».

- **3. Семилітня війна.** Кропітка праця з проведення реформ не означала, що Марія Терезія примирилася з втратою Сілезії. Імператриця змогла створити антипруську коаліцію, куди увійшли Франція та Росія. Англія, прагнучи не допустити посилення Франції, уклала союз із Пруссією. Після виникнення цих двох ворожих угруповань вибухнула **Семилітня війна (1756–1763)** – третя загальноєвропейська. Вона почалась як війна за Сілезію. Фрідріх II напав на Австрію, але вже скоро дії перекинулися на територію Пруссії. Англія у воєнних діях участі не брала, обмежившись фінансовою підтримкою прусського короля. Від остаточного розгрому Фрідріха II врятував раптовий вихід з війни Росії після смерті імператриці Єлизавети Петрівни. Пруссія зуміла зберегти за собою Сілезію – отже, Семилітня війна не спричинила територіальні зміни в Європі. Поза її межами тривало запекле суперництво між Англією та Францією за колонії. Англійський флот виявився сильнішим і вирішив результат боротьби: Франція змушена була поступитися своїми володіннями в Америці, включно з Канадою, та в Індії.

Йоганн Баптист Лампі Старший. Портрет Станіслава Августа Понятовського. XVIII ст.

- **4. Поділи Речі Посполитої.** Важливі події відбувалися в географічному центрі Європи. Катерина II сприяла тому, що польський трон посів її ставленик Станіслав Август Понятовський. Невдовзі російська імператриця висунула перед ним вимогу зрівняти у правах православних і католиків. Поляки повстали проти російського втручання у справи своєї країни. У відповідь Росія, Пруссія і Австрія підписали в **1772 р.** договір про **перший**

Розгляньте карикатуру. Кого з тогочасних політиків зобразив художник?

Поділ Польщі. Карикатура. XVIII ст

поділ Речі Посполитої. Австрія отримала Західну Україну, Пруссія – частину польського Помор'я, Росія – частину Білорусі.

Утративши чимало земель, Річ Посполита намагалася врятувати те, що змогла зберегти. У країні проводилися прогресивні реформи, почалося економічне піднесення, поширилися ідеї Просвітництва. Польський сейм у **1791 р.** ухвалив **Конституцію** – основний закон держави, який визначає її політичний устрій, принципи організації влади, права й свободи громадян. Противники реформ звернулися за підтримкою до Петербурга, армія Катерини вдерлася до Речі Посполитої. У **1793 р.**, після короткої війни з Росією, відбувся **другий поділ Речі Посполитої**. Росія отримала Правобережну Україну та центральні області Білорусі з містом Мінськом, до Пруссії відійшла вся Західна Польща.

Відчайдушну спробу врятувати державу здійснив Тадеуш Костюшко. Повстання, яке він підняв, російське каральне військо утопило в ріках крові. У **1795 р.** Росія, Австрія і Пруссія підписали договір про **третій поділ Речі Посполитої**. Австрія захопила південні області країни, Пруссія – її центральну частину з Варшавою, до Росії відійшли Литва, Західна Білорусь і Волинь. Польська держава зникла з європейської карти, її поділили між собою монархи трьох країн.

- **5. Початок боротьби за спадщину Османської імперії.** Після поразки біля стін Відня в 1683 р. турки-османи більше не загрожували Європі. Колись могутня Османська імперія вступила в період занепаду та втрат. До антитурецької коаліції Австрії та Речі Посполитої приєдналася Венеція – так утворилася Священна ліга. Згодом до неї приєдналася і Росія, яка боролася за вихід до Чорного моря. Раніше за результатами Кримських та Азовських походів Петра I Росія зуміла отримати лише порт Азов.

У 1686 р. після вдалого австрійського наступу на Угорщину Османська імперія вперше у своїй історії ініціювала мирні переговори. Слабкість тогочасних султанів, розбрат у панівній верхівці та негаразди в економіці визначили майбутнє колись непереможних османів. Велика Турецька війна завершилася у 1699 р. підписанням Карловицького миру, за яким Османська імперія назавжди

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтесь, частиною якого сучасного міста є місто Буда.

Франц Гефельс. Облога Буди. 1686 р.

втратила Угорщину та Трансильванію на користь Австрії; Речі Посполитій відійшло Поділля. XVIII ст. позначилося низкою війн Османської імперії з Росією. За їхніми результатами Росія здобула переконливі перемоги, захопивши Крим та значно розширивши свої території та вплив.

1. Які країни посідали провідне становище в Європі у XVIII ст.? Що визначало їхнє суперництво?
2. Що мав на увазі Людовік XIV, коли заявив: «Піренеїв більше не існує!»?
3. Чому з приходом до влади Марії Терезії Австрія перетворилася в очах правителів низки європейських країн на легку здобич? Чи справилися їхні сподівання?
4. Якими були наслідки Семилітньої війни для європейських держав?
5. Як Росія, Пруссія і Австрія знищили польську державність? Які наслідки це мало для українських земель?
6. Чому з кінця XVII ст. Османська імперія стала втрачати свої європейські завоювання?

1. На стрічці часу позначте ключові події, пов'язані з подіями в історії міжнародних відносин XVIII ст.
2. Розгляньте карту «Польська держава в XVII–XVIII ст.» (с. 142) і на контурній карті різними кольорами зафарбуйте території, приєднані до різних держав у результаті третього поділу Речі Посполитої.
3. Виконайте онлайн-вправу «Міжнародні відносини у XVIII ст.»:

<https://cutt.ly/Bg4XQhx>

Використовуючи додаткові джерела, напишіть розповідь про життя та діяльність Тадеуша Костюшка, зокрема дайте відповідь на запитання: чому він є національним героєм Польщі?

§21 ПІВНІЧНА АМЕРИКА: НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ДЕРЖАВИ

Пригадайте! Поясніть значення терміна «Конкіста».

- **1. Колонії Великої Британії в Північній Америці.** Відкриття Америки та її скарби не залишили європейців байдужими. Потік переселенців у Новий Світ постійно зростає, сягнувши кількості 3,9 млн осіб у 1790 р. Ці люди покидали батьківщину з різних причин. Одні прагнули розбагатіти, інші рятувалися від релігійних переслідувань, дехто втік від правосуддя.

У Новому Світі англійців приваблювало незайняте іспанцями Атлантичне узбережжя Північної Америки. Його головним багатством були не дорогоцінні метали, а родючі землі, заселені численними індіанськими племенами. Початком справжньої колонізації став травень 1607 р., коли 120 англійців заснували перше постійне поселення – форт Джеймстаун. Його назвали на честь короля Якова (Джеймса) I Стюарта, і він став центром першої англійської колонії в Америці – Вірджинії.

Подумайте!

Які риси характеру повинні були мати перші переселенці до Нового Світу?

*Розгляньте ілюстрацію.
Дізнайтеся з додаткових джерел,
що таке корабель Мейфлауер II.*

Мейфлауер II

У 1620 р. північніше Вірджинії пришвартувався маленький корабель «Мейфлауер» («Травнева квітка»). Він доставив групу нових поселенців – англійських протестантів, які сподівалися, що в Новому Світі зможуть вільно сповідувати свою релігію. До 1700 р. більшу частину Атлантичного узбережжя США вже освоїли колоністи. На цій великій території виникли перші 13 колоній, її почали називати Новою Англією.

Стосунки колоністів з місцевим населенням склалися по-різному. Одні індіанські племена були налаштовані миролюбно, інші – у край вороже. Проте кровопролитні війни закінчилися поразкою індіанців. Їх відтіснили в глибокі країни, а поселення зруйнували.

Англійські колонії в Америці розвивалися двома шляхами. На Півночі переважали дрібні фермерські господарства, процвітали промисловість і торгівля. На Півдні на величезних плантаціях, які обробляли раби, вирощували бавовну, тютюн і рис.

Спроби поневолити індіанців виявилися невдалими: від незвичного навантаження вони хворіли й помирали. Тоді на плантаціях стали використовувати працю європейців – переважно жабраків, які прагнули потрапити до Нового Світу, але не мали на це грошей. Капітани кораблів безкоштовно перевозили їх і продавали американським землевласникам.

Невдовзі їм знайшли дешеву альтернативу – сильних і витривалих чорношкірих рабів. Перших невольників-африканців у 1619 р. завезли в Новий Світ

жителі Джеймстауна. Люди стали товаром, а работоргівля — прибутковим бізнесом. В Африку споряджалися спеціальні судна, команди яких полювали на людей, як на диких тварин.

Раннє американське суспільство було досить строкатим. Його верхівку утворювали багаті землевласники, мануфактуристи, купецтво й банкіри. До середнього прошарку належала основна частина торговців, фермерів і ремісників, а також учителі, лікарі, судді, священники. На нижчій сходинці соціальної драбини перебували дрібні селяни й ремісники, а також найбідніші та найбезправніші групи населення — білі кабальні слуги й чорношкірі раби. На чолі кожної з колоній стояв губернатор, якого призначала англійська корона. Водночас діяли асамблеї — представницькі органи, обрані повноправними білими чоловіками. Жінки, індіанці та чорношкірі політичних прав не мали.

Важливою особливістю американського суспільства із самого початку його існування було те, що тут люди могли успішніше, ніж у Старому Світі, користуватися результатами своєї праці. Протестантська віра привчала їх до працьовитості та ошадливості. Чесно накопичене багатство вважалося ознакою Божої милості. Тому основна маса американців здобувала майно наполегливою працею.

Подумайте!

Яка течія Реформації заохочувала до наполегливої праці?

- **2. Конфлікт з метрополією.** У середині XVIII ст. населення англійських колоній збільшилося до 1 млн осіб, вирости міста, процвітала торгівля. Розвивалися також освіта й культура: стали виходити власні газети, відкрилися школи й коледжі, з'явилися видатні мислителі американського Просвітництва **Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Джон Адамс.**

Колонії володіли величезними запасами родючої землі й лісу, мали власний флот і виплавляли $\frac{1}{7}$ світового виробництва чавуну. Вони були здатні забезпечити себе продовольством, виготовляли одяг, меблі, посуд. «Мати-Британія» отримувала з колоній хутро,

Розгляньте малюнок. Розкажіть, у який спосіб індіанці ловили рибу.

Джон Вайт. Північноамериканські індіанці ловлять рибу. XVI ст.

Розгляньте портрет. Чим він відрізняється від портретів коронованих осіб того часу?

Жозеф Дюплессі. Портрет Бенджаміна Франкліна. 1785 р.

пшеницю, деревину, тютюн, рибу й відводила їм роль «ферми, лісу та копальні імперії». Англійська корона навіть заборонила американцям вільно торгувати з іншими країнами та розвивати обробну промисловість. Звісно, цей закон постійно порушувався, проте колонії залежали від **метрополії** – держави, що володіє колоніями.

Після перемоги над Францією в Семилітній війні Англія приєднала колишні французькі землі в Канаді на захід від Аллеганських гір і стала повновладною господаркою Північної Америки. Під час війни колоністи активно допомагали англійцям проти французів і сподівалися отримати в нагороду самоврядування та право самостійно визначати податки. Але сталося навпаки – король Георг III заборонив американцям самоправно переселятися за Аллеганські гори. Додатковим тягарем на плечі колоністів лягло утримання англійського війська, яке після закінчення воєнних дій не повернулося додому, а залишилося в Америці.

Подумайте!

Політика англійської влади щодо американських колоній була типовою для метрополії, чи це був виняток?

Бостонська бійня. Гравюра. 1770 р.

Останньою краплею в чаші терпіння стала ухвала англійського парламенту про введення в 1765 р. гербового збору в колоніях. За кожну торговельну угоду, оформлення документів, випуск друкованих видань, поштові відправлення колоністи мусили тепер платити новий податок до державної скарбниці Британії. У відповідь американськими містами прокотилася хвиля мітингів, адже самих представників північноамериканських колоній у парламент не допускали.

Уперше в американській історії на вуличні мітинги вийшла сила народу. Найпотужнішим вогнищем опору став Бостон. Протест був такий могутній, що Англії довелося піти на нечуваний крок: вона

відмовилася від гербового збору. Утім ця поступка мала тимчасовий характер. Уже через два роки англійський парламент ухвалив закон про нові податки.

Особливе роздратування колоністів викликало введення мита на ввіз товарів з Англії. Американці відмовлялися купувати їх і налагодили контрабандну торгівлю з іншими європейськими країнами. У грудні 1773 р. мешканці Бостона не дали розвантажити прибулий з Англії корабель із чаєм. Уночі декілька чоловіків перевдяглися індіанцями, проникли на судно й потопили тюки із чаєм у морі. Подія отримала назву «бостонське чаювання». Британський парламент вважав її серйозним злочином. У Бостоні запровадили надзвичайний стан, губернатора замінили військовим комендантом, а королівський флот блокував порт. Ситуація ставала дедалі тривожнішою.

3. Початок війни й проголошення незалежності. Восени 1774 р. представники колоній зібрались у Філадельфії на Перший Континентальний конгрес. Вони заявили, що залишаються вірними підданими англійського короля, але виступають проти зазіхань метрополії на самоврядування, «життя, свободу

та власність» американців. Американці таємно збирали зброю і створювали загони добровольців. Це викликало тривогу в англійців, які спробували роззброїти декілька загонів і заарештувати їхніх командирів. 19 квітня **1775 р.** неподалік Бостона відбулися перші сутички – почалася **війна за незалежність**.

Війна за незалежність англійських колоній у Північній Америці. Утворення США

ДЕЛАВЕР Англійські колонії в Північній Америці на середину XVIII ст.

Межа, що на захід від неї колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

Проголошення Конгресом Декларації незалежності (4 липня 1776 р.), утворення США
Дії ворогуючих сторін у 1776–1781 рр.:

американського війська
 французького флоту на підтримку американців

англійського війська
 англійського флоту

1777

Місяця і роки найважливіших битв

Місце капітуляції головних сил англійської армії в 1781 р.

Кордони Сполучених Штатів Америки за Версальським миром 1783 р.

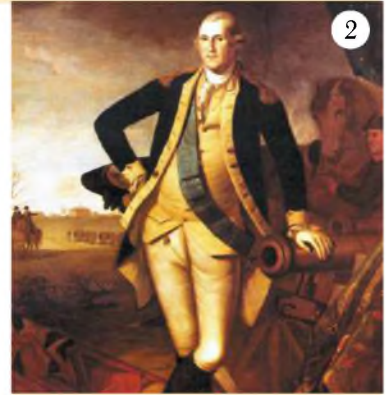
ІРОКЕЗИ Індіанські племена

Розгляньте ілюстрації.

1. Що свідчить про наміри англійців атакувати колоністів?
2. Про що свідчить зовнішній вигляд Джорджа Вашингтона: поза, вираз обличчя, одяг та аксесуари?

Атака англійського флоту американських позицій біля Банкер-Хілла. Гравюра. 1775 р.

Чарлз Вілсон Піл. Джордж Вашингтон у Принстоні. Бл. 1779 р.

Спочатку перевага була на боці англійців. Проте колоністи вдало використовували запозичену в індіанців тактику розсипного строю. Вони атакували англійців з укриттів, а потім миттєво зникали, аби зненацька напасти вже в іншому місці.

У травні 1775 р. у Філадельфії відкрився Другий Континентальний конгрес. Він ухвалив рішення про створення регулярного війська й призначив його головнокомандувачем досвідченого офіцера **Джорджа Вашингтона** (1732–1799). Із строкатого натовпу колоністів Вашингтон створив дисципліноване боєздатне військо, яке навесні 1776 р. звільнило Бостон.

Важливим кроком на шляху до самостійності стала **Декларація незалежності**. Основну частину її тексту написав наймолодший з депутатів, 33-річний **Томас Джефферсон** (1743–1826), палкий шанувальник європейського Просвітництва. Декларація звинувачувала англійського короля та парламент у тиранії, оголошувала об'єднання колоній, їхнє відокремлення від Англії і перетворення на «вільні та незалежні штати». **4 липня 1776 р.**, коли Декларацію схвалив конгрес, стало днем народження Сполучених Штатів Америки, головним святом американського народу – Днем незалежності. Цей документ став першою практичною спробою втілити в життя права людини в дусі ідей Джона Лока й французьких просвітителів. Утім на вимогу частини депутатів конгрес вилучив з тексту Декларації слова про засудження рабства.

З Декларації незалежності 4 липня 1776 р.

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними й усі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей установлено уряди, джерелом справедливої влади яких є згода тих, ким вони управляють. Якщо ж ця форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити новий уряд...

Наші колонії також довго й терпляче витримували різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму управління... Оголошуємо від імені народу, який уповноважив нас, що наші об'єднані колонії є і по праву повинні бути надалі вільними та незалежними штатами...

1. Які ідеї Просвітництва втілено в Декларації? 2. Чи можна вважати, що оголошені в Декларації свободи й права стали загальними та поширювалися на всіх жителів штатів? 3. Чи вплинули вони на становище індіанців і чорношкірих? Відповідь обґрунтуйте.

Основні положення Декларації незалежності США

Проголошено принцип «природних і невід'ємних прав людини» – усі люди народжені рівними й мають рівні невідчужувані права, до яких належать життя, свобода тощо

Проголошено принцип «народного суверенітету» – уряди засновано для забезпечення природних прав людини, якщо уряд стає згубним для досягнення цієї мети, то народ має право змінити й знищити його та заснувати таку форму правління, яка буде сприяти його процвітанню та щастю

Перераховано зловживання англійського уряду щодо колоній

Закріплено розрив політичного зв'язку між колоніями й Англією

Сполучені Штати Америки визнано вільними та незалежними з повним правом оголошувати війну, вступати в союзи, вести торгівлю

Подумайте!

Чому, на вашу думку, у Декларації незалежності не було засуджено рабство й работоргівлю?

- **4. Перелом у війні та її завершення.** Ухвалення Декларації не означало закінчення війни. Англійський уряд скерував до Америки численне військо, яке мало вогнем і мечем привести до покори бунтівні колонії. Під час важких боїв англійці захопили Нью-Йорк. Американські солдати стали масово залишати армію, пояснюючи це наміром повернутися додому й захищати «свої» штати. Тоді конгрес ухвалив рішення: після закінчення війни кожному з її учасників буде надано ділянку землі. Під знамена Вашингтона знову стали сходитися добровольці, його армія швидко зросла.

Тим часом противник продовжував утримувати Нью-Йорк і першу столицю США – Філадельфію. Для остаточної перемоги американцям потрібна була допомога сильних союзників. Найкращим з них виявилася Франція, яка прагнула укріпити власні позиції шляхом ослаблення давнього ворога – Британії. Вона підписала зі США договір про торгівлю та військову допомогу, після чого французький флот розпочав морські дії проти англійців. Невдовзі проти «володарки морів» на боці американців виступили Іспанія і Голландія. В американському війську з'явилися солдати та добровольці майже з усіх країн Європи.

Наприкінці 1776 р. у Париж для обговорення перспектив майбутнього союзу прибув як посол Бенджамін Франклін (1706–1790). Вибір не випадково впав саме на нього. Франклін – талановитий учений і письменник – був членом англійського Вченого королівського товариства та єдиним американцем, якого добре знали в Європі.

ПОДРОБИЦІ

У Франції Франклін продовжував ходити, як в Америці, – у скромному коричневому одязі, з гладко зачесаним волоссям. Він не носив напудреної перуки, як вимагала європейська мода. Аби її відсутність менше впала в очі, Франклін ніколи, навіть у приміщенні, не знімав хутрової шапки. Утім у французькому суспільстві симпатії до повсталих виявилися такими міцними, а популярність Франкліна такою великою, що в Парижі йому не лише вибачили таку незвичну поведінку, але й навіть зробили його костюм взірцем моди.

Подумайте! Чому Бенджамін Франклін мав таку велику популярність у Франції?

Вступ союзників у війну круто змінив її хід. Восени 1781 р. об'єднане франко-американське військо оточило місто Йорктаун і змусило до капітуляції вісім тисяч англійських солдатів і матросів. Сили Англії були виснажені, коштів для спорядження нової армії вона не мала. Воєнні дії припинилися. Англійці запропонували американцям почати переговори. Вони тривали досить довго та завершилися **3 вересня 1783 р.** підписанням мирного договору. Британія визнала Сполучені Штати Америки самостійною, незалежною державою та заявила про повне виведення з їхньої території свого війська. Західний кордон США встановлювався по річці Міссісіпі, тобто територія молодії республіки збільшилася майже втричі.

Розгляньте гравюру. Опишіть зображену подію.

Капітуляція Йорктауна. Французька гравюра. 1781 р.

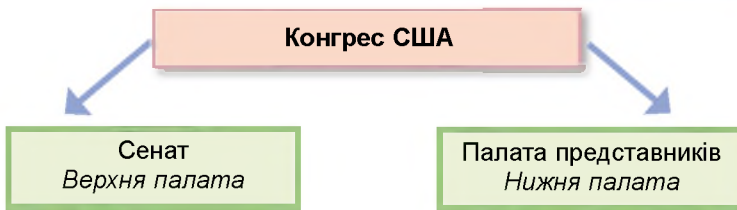
5. Конституція США. Проект першої американської конституції в 1775 р. склав Бенджамін Франклін. На його доопрацювання знадобилося майже шість років. Коли документ набув чинності, стало зрозуміло, що він уже не відповідає

вимогам часу. Штатам, які діяли порізно, не вдалося налагодити торгівлю та фінанси. Подолати післявоєнний економічний занепад можна було лише за наявності міцної центральної влади.

Улітку **1787 р.** представники всіх штатів зібралися на конвенті (з'їзді) у Філадельфії та розробили нову конституцію. Її ухвалення засвідчило, що США перейшли до **федерації** – тісного союзу штатів, але зі збереженням за кожним з них досить широкого самоврядування. Вищим органом законодавчої влади став Конгрес.

Перша монета США

Першим Президентом США став Джордж Вашингтон, який залишався на своїй посаді два терміни. Його ім'ям названо столицю США.

Дізнайтесь! Який президент США у XX ст. обіймав свою посаду чотири терміни поспіль?

Цю конституцію США ніколи не скасовували. Вона діє й нині, але час від часу до неї вносили поправки. У 1791 р. Конгрес вніс до конституції важливі демократичні поправки, які отримали назву «Більш про права». Вони гарантували американцям свободу слова, друку, союзів і зборів, недоторканність особи, житла й приватної власності, свободу віросповідання, право на носіння зброї.

Війна за незалежність привела до народження першої незалежної держави в Новому Світі та першої демократичної республіки Нового часу. Її устрій утілював політичні ідеали доби Просвітництва. Водночас, за наполяганням плантаторів Півдня, від колоніального минулого було збережено рабство. Цю серйозну проблему американцям ще належало розв'язувати в майбутньому.

З утворенням США завершився 170-річний колоніальний період американської історії. За цей час відбулась унікальна у світовій історії подія – народилася нова цивілізація, а жителі англійських колоній, які приїхали сюди з різних країн Європи, перетворилися на єдиний народ.

1. Що спричинило в XVII–XVIII ст. різке зростання потоку переселенців до Нового Світу?
2. Чому англійці заселяли землі Північної Америки? Який тип господарства вони тут створювали?
3. Як впливав релігійний чинник на економічний розвиток колоній?
4. З якою метою Англія перешкоджала розвитку виробництва в колоніях і забороняла їм вільно торгувати з іншими країнами?
5. Чому закон про введення невеликого за розміром гербового збору спричинив різке обурення колоністів?

6. Які рішення було ухвалено на Першому та Другому Континентальному конгресах?
7. Що становило сильні й слабкі сторони американської армії? Для чого було ухвалено рішення про роздачу землі учасникам війни?
8. Завдяки чому американці зуміли знайти союзників у боротьбі проти Англії? Як їхній вступ у війну визначив її результати?
9. Дайте оцінку значення Декларації незалежності для США та для світової історії.
10. Подумайте, чому перед США виникла потреба в ухваленні «Білля про права». Як ви оцінюєте його значення?

1. На стрічці часу позначте основні події, що привели до утворення США.
2. Розгляньте карту «Війна за незалежність англійських колоній у Північній Америці. Утворення США» (с. 147) і на контурній карті позначте місто, де було ухвалено Декларацію незалежності США; місце капітуляції англійців у 1781 р.; кордони США у 1783 р.
3. Виконайте онлайн-вправу «Північна Америка: народження нової держави»:

<https://cutt.ly/Zg4XWMN>

Перегляньте відео «Початок боротьби проти метрополії, проголошення незалежності». Пригадайте події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. У загальному колі обговоріть, що спільного було в перебігу подій у США та в Україні.

<https://cutt.ly/6g7yBNW>
(тривалість 02 хв 34 с)

Запам'ятайте дати й синхронізуйте їх з подіями, що відбувалися в тогочасній Україні.

У світі

- XVIII ст. епоха Просвітництва
- 1760-ті початок індустріальної революції
- 1775–1783 війна за незалежність США

- 1776 ухвалення Декларації незалежності США
- 1791 ухвалення Конституції Речі Посполитої

В Україні

?

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестів перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/cg47WTY>

СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII СТ.

§22 ІНДІЯ ТА ПЕРСІЯ В НОВИЙ ЧАС

Пригадайте!

До чого призводило поневолення одного народу іншим (на прикладі історії України)?

- **1. Утворення Могольської держави.** На початку XVI ст. Індія, де проживало близько 100 млн осіб, була однією з найбільших країн світу. Безліч народів і племен, мов і звичаїв надавали їй неповторної своєрідності. Велику силу мала традиція. Як і сотні років тому, зберігалися непереборні кордони між індійськими кастами. Незмінним залишався і замкнений характер сільської громади: усім необхідним її члени забезпечували себе самотужки.

Водночас у політичному житті Індії відбулися важливі зміни. Країна розпалася на окремі держави, правителі яких постійно ворогували між собою. Міжусобиці розорювали господарство, виснажували сили народу й полегшували вторгнення загарбників. У **1526 р.** Північну Індію підкорив полководець **Бабур**. Він був праправнуком завойовника Тимура й далеким нащадком Чингісхана, тому його та всіх, хто прийшов з ним, стали називати моголами. Так виникла **державна Моголів**, влада яких зберігалася в Індії понад два століття, поки країну не завоювали англійці.

Бабур правив лише три роки, був дуже освіченою людиною, обдарованим поетом і тонким поціновувачем мистецтва. Правитель залишив після себе автобіографію «Бабур-наме», написану простою та зрозумілою мовою. Цей твір є одним з найцінніших джерел про тогочасні події і світогляд людей.

*Розгляньте мініатюру.
Чим відрізняється
портрет Бабура
від портретів
західноєвропейських
правителів XVI ст.:
поза, одяг,
вираз обличчя тощо?*

*Бабур. Мініатюра.
XVI ст.*

XVI ст. 3 автобіографії Бабура «Бабур-наме»

Заклик до бою пролунав, коли сонце піднялося на висоту списа; битва тривала до полудня. О цій порі ворогів було переможено й придушено, а друзі раділи й торжествували. Великий Господь, по своїй милості та благоволінню, зробив для нас легкою цю важку справу: таке численне військо він за півдня зрівняв із землею... Як я й сподівався, Великий Господь... допоміг нам подолати сильного ворога та завоювати таку велику державу, як Індія.

1. Як автор документа ставився до війни? 2. Кому він завдячував перемогою? 3. Як Бабур сам оцінював свої завоювання?

Наприкінці життя Бабур розділив свої володіння між синами. У країні спалахнули міжусобні війни.

2. Правління Великих Моголів. Спокій установився нескоро, лише після приходу до влади онука Бабура – **Акбара** (1556–1605). Успадкувавши лише декілька розорених війною провінцій, він у багато разів збільшив територію Могольської держави. Акбар завоював і приєднав до своїх володінь величезні індійські території та більшу частину афганських земель.

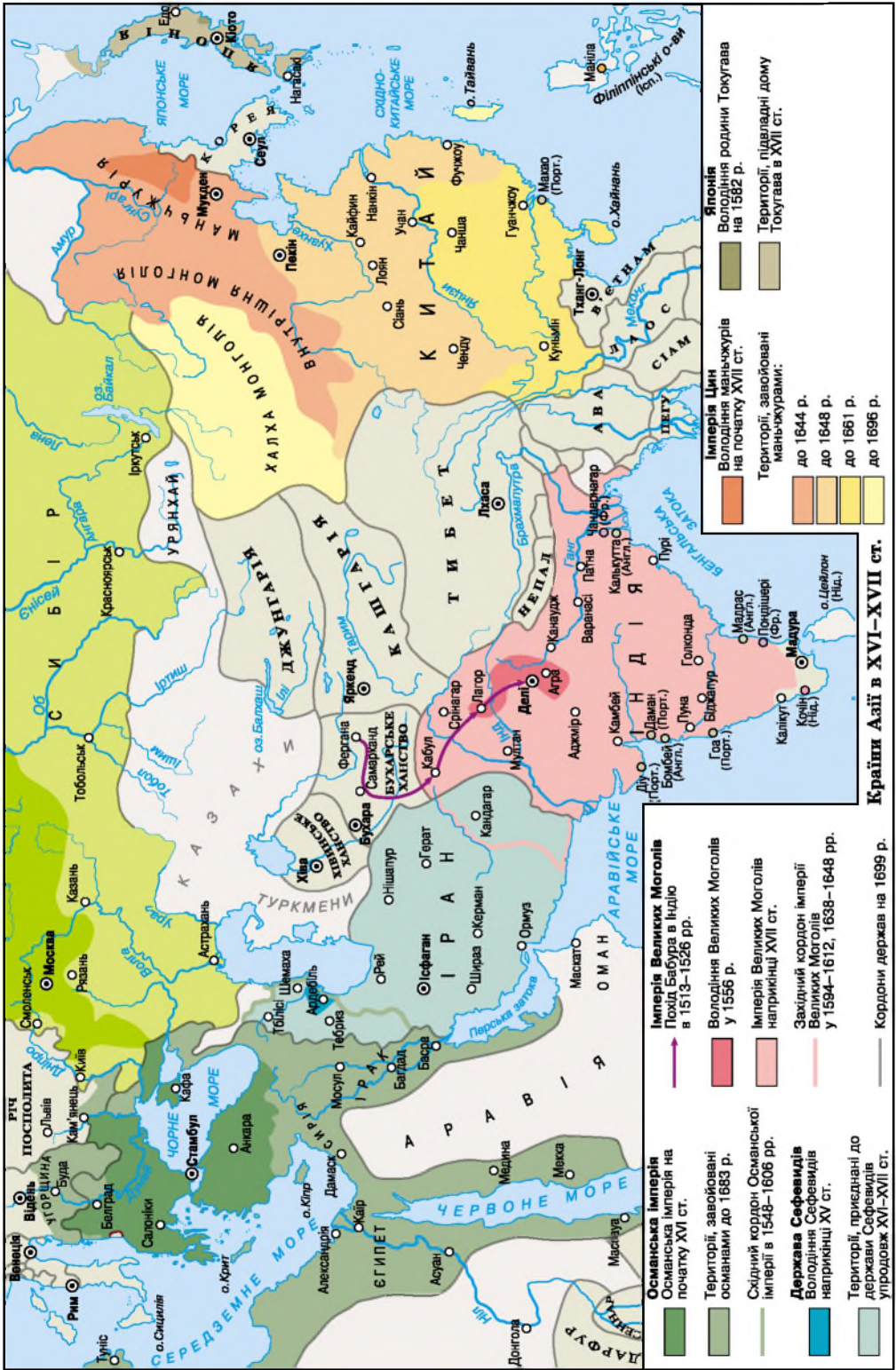
У створеній міцній централізованій державі Акбар увів єдиний календар і чітку систему рангів на державній службі. Правитель активно підтримував ремесла й торгівлю, упорядкував податки, значно розширив іригаційну систему та мережу доріг. Усе це заслужено забезпечило правителю славу великого реформатора. Його правління відзначено побудовою в столиці Моголів – місті Делі – грандіозних палаців та урядових споруд. Акбар також усіяко захоплювався талановитих людей і славився щедрим меценатством. Саме за його правління держава Моголів досягла найвищого розквіту й стала **імперією Великих Моголів**.

*Розгляньте мініатюру. Що на ній зображено?
Опишіть урочисту процесію.*

При дворі Акбара. Мініатюра. Кін. XVI ст.

Аби люди краще розуміли інші релігії, Акбар наказав перекласти мовою фарсі та проілюструвати такі індійські епоси, як «Рамаяна», «Махабхарата» тощо, оскільки імператор дотримувався переконання, що «вони містять Істину». Акбар був покровителем істориків, і під час його правління створили фундаментальну історичну книгу – Акбар-наме (Книга Акбара).

Імператор Акбар
спостерігає, як ловлять
дикого слона.
Мініатюра. XVI ст.

На момент воцаріння Акбара мусульмани володіли Індією вже декілька століть. Жоден із правителів не насмівився порушити старовинний порядок приниження «невірних» прихильників індуїзму. Перший, хто наважився змінити ставлення до них, був Акбар.

На відміну від своїх попередників, Акбар припинив гоніння на послідовників індуїзму. Для індійського населення було також скасовано особливий подушний податок – джазію, від сплати якого раніше звільнялися лише мусульмани. У 1593 р., тобто ще за п'ять років до ухвалення у Франції Нантського едикту, правитель Індії видав наказ про релігійну віротерпимість. Усім своїм підданам він гарантував повну свободу віросповідання та суворо заборонив переслідувати прибічників будь-якої віри. Релігійна реформа – головне діяння Акбара. Завдяки їй запровадженню він залишився в народній пам'яті як Акбар Великий.

Подумайте!

Порівняйте релігійну політику Акбара з тогочасною політикою релігійного протистояння в Західній Європі.

В Індію стали приїжджати місіонери-езуїти. Вони вирушали до «варварської країни», готові до знущань і мук. Замість цього на них чекав пишний прийом при дворі Акбара. Великий Могол не тільки дозволив християнам вільно проповідувати, а й сам охоче вів з ними бесіди. Отці-езуїти навіть запросили правителя Індії до своєї каплиці! Вони були шоковані, коли, увійшовши до неї, Акбар спочатку осинив себе хресним знаменням, потім схилився перед розп'яттям у мусульманському поклоні й, нарешті, склав руки в молитовній позі індусів.

Онук Акбара **Шах Джахан** (1628–1657) усе життя провів у війнах. Після того як він приєднав Південну Індію, територіальні межі імперії Великих Моголів максимально розширилися. Проте своє ім'я Шах Джахан увічнив не гучними перемогами на полях битв, а спорудженням у місті Агрі усипальниці для померлої дружини – мавзолею Тадж-Махал. Побудований із чудового білого мармуру, увінчаний вишуканими банями та мінаретами, Тадж-Махал мальовничо віддзеркалюється у прозорій воді басейну, що розташований поруч. Архітектурний пам'ятник дивовижної краси, він є справжньою перлиною світового мистецтва.

З другої половини XVIII ст. Великі Моголи стали поступово втрачати колишню могутність. Між синами Шах Джахана розгорілася нещадна боротьба за трон. Переможцем з неї вийшов **Аурангзєб** (1658–1707) – людина сильна

Розгляньте фотоілюстрацію. Дізнайтеся про архітектурні шедеври, які створили митці на честь жінок. Яке місце серед них, на вашу думку, посідає Тадж-Махал?

Тадж-Махал. Середина XVII ст. Агра. Індія

й вольова, але жорстока й підступна. Затятий мусульманин, він доклав чимало зусиль, аби повністю знищити паростки віротерпимості, які виростив його пра-дід Акбар. Аурангзеб віддав наказ зруйнувати індієтські храми, а з їхнього каміння побудував мечеті. Правитель заборонив живопис, музику й танці. Він навіть не дозволяв знатним індієм їздити на слонах, що для них було страшенною образою. Загальне невдоволення політикою Аурангзеба вилилося у хвилю народних повстань.

Подумайте!

На прикладі релігійної політики Акбара та Аурангзеба розкажіть про те, як життя пересічної людини заповнить від особи правителя.

Після смерті Аурангзеба імперія Великих Моголів фактично розпалася. Невпинні міжусобні війни остаточно підірвали сили держави й перетворили її на легку здобич для англійців.

Індія здавна приваблювала європейців прянощами, барвниками та прекрасними тканинами. Із XVII ст. особливу активність розгорнула англійська Ост-Індська компанія. У містах Мадрасі, Бомбеї, Калькутті та в інших вона заснувала торговельні поселення – факторії, укріпивши деякі з них міцними фортецями. Навколо факторій виникали ткацькі поселення, у яких виробляли тканини, популярні на європейських ринках.

Головною суперницею англійців була французька Ост-Індська компанія. Між компаніями розгорілася війна. Успіх у перебігу воєнних дій випав на долю англійців. Франція зберегла за собою лише декілька прибережних міст. Усіма іншими володіннями їй довелося поступитися англійцям. Причиною перемоги Англії над Францією стала її економічна перевага, кращі, ніж у противника, армія і флот, більша зацікавленість уряду в колоніях.

Тепер в англійців не залишилося суперників в Індії. У **1773 р.** англійський парламент видав «**Акт про управління Індією**» і ввів посаду генерал-губернатора, яку обійняв один з керівників Ост-Індської компанії. Так було узаконено перетворення компанії з торговельної організації на справжнього хазяїна

країни. Почалося безжальне пограбування Індії та перекачування її багатств до Англії. У відповідь в Індії одне за одним спалахували народні повстання, які англійці жорстоко придушували.

- **3. Перське царство.** Східною сусідкою та постійною суперницею Османської імперії була Персія. На початку XVI ст. на її території існувало декілька самостійних володінь, де не вщухали внутрішні чвари. Один із правителів – шейх **Ісмаїл Сефеві** – силою зброї об'єднав ослаблені міжусобицями дрібні держави та оголосив себе шахом. Він заснував **династію Сефевидів** (1502–1736) і створив сильну державу, яку сьогодні називають Іраном. За Ісмаїла почались і впродовж усього XVI ст. майже безупинно йшли війни з Османською імперією. Але Сефевидська держава з її відсталою організацією війська й примітивною військовою технікою не змогла належним чином протистояти ворогу. Турки зайняли майже все Закавказзя, їхні кораблі контролювали судноплавство в Каспійському морі.

Безперервні війни вимагали величезних витрат, тому наступники Ісмаїла постійно підвищували податки. Населення відповідало повстаннями. Зовнішні поразки й ускладнення внутрішньої ситуації супроводжувалися занепадом економіки. Країна дедалі більше потрапляла у скрутне становище.

Відновлення могутності Сефевидської держави відбулося за шаха **Аббаса I Великого** (1587–1629). Готуючись до вирішальної війни з Османською імперією, Аббас створив величезну постійну армію із 120 тисяч осіб. Її ударною силою була 10-тисячна кіннота, яка складалася з гулямів – воїнів, подібних до османських яничарів. Гулямами ставали хлопчики, яких насильно забирали в батьків-християн (переважно грузинів і вірменів) і виховували в дусі фанатичного ісламу.

Розгляньте мініатюру. На її основі розкажіть, як відбувається прийом у шаха.

Шах Аббас I приймає Валі-Мухаммад-хана. Фреска. Ісфаган. Бл. 1650 р.

Аббас започаткував у своєму війську вогнепальну зброю та артилерію. Це забезпечило йому перемогу над османами та дало змогу повернути майже всі втрачені території, зокрема Грузію, Вірменію, частину Азербайджану, Курдистану тощо.

За Аббаса Персія жваво торгувала з багатьма країнами – Португалією, Голландією, Францією, Англією, Московським царством, Китаєм тощо. Широкий попит мали перські килими, шовкові, вовняні та бавовняні тканини, металеві вироби. У містах процвітали організовані в цехи ремесла. Аббас переніс столицю до Ісфагана (сучасний Тегеран), заселив місто купцями та ремісниками з інших районів країни, прикрасив його чудовими спорудами. Для зручності торгівлі Аббас прокладав дороги та споруджував мости. Проводилися також великі іригаційні роботи: будувалися нові й ремонтувалися старі канали та зрошувальні системи. Селяни здебільшого вирощували зернові, розводили фруктові сади. Персія здавалася квітучим садом у посушливому оточенні.

На Сході вірили в божественне походження слова та літери й ставилися до них з великою шаную. Тому особливу увагу тут приділяли каліграфії – мистецтву гарного письма. Рукописи прикрашали мініатюрами – невеликими картинками, виконаними з надзвичайною досконалістю. Мініатюри перських художників – яскраві, багатокольорові, схожі на барвистий килим. У них панує прекрасна вічна весна. Такі рукописи перетворювалися на справжні шедеври мистецтва.

Знать прагнула залучити до себе на службу якомога більше художників і каліграфів. Палаці й мечеті Персії вражали своєю розкішшю, багатим рослинним або геометричним орнаментом, ліпниною, керамічною мозаїкою. Дивовижна культура Персії, її література та філософія мали вплив на весь тогочасний мусульманський світ.

Пригадайте! Які обмеження має мусульманське мистецтво?

Розвиток культури в Індії та Персії в XVI–XVIII ст.

Культура Індії

- Вплив різних релігій і вірувань
- Бурхливий розвиток математики, медицини, астрономії
- Епічна поема «Рамаєна» – шедевр світової літератури
- Велике значення ремісничої справи – ткацтва, ювелірної справи, виготовлення посуду, виробів з металу, деревини тощо

Культура Персії

- Осередки розвитку – при палацах шахів
- Особливе значення мініатюр і каліграфії
- Своєрідна архітектура, сповнена символізму та витончених орнаментів – палацові комплекси, міські площі, базари, сади

- **4. «Завойовник світу» Надір-шах.** Піднесення Персії тривало недовго. За наступників Аббаса ослаблення шахської влади призвело до загострення серед знаті міжусобних чвар. У таких умовах господарство країни занепадало. Водночас підняли голову войовничі сусіди: із заходу посилили тиск турки-османи, на сході виникла загроза з боку кочових племен афганців, на півночі з'явився новий суперник – Росія. У протистоянні із цими грізними противниками Персія втратила значну частину своїх володінь. Здавалося, країна перебувала на краю загибелі.

Її долю круто змінив талановитий полководець Надір-хан. Він відвоював майже всі втрачені території і став правителем Персії під іменем **Надір-шаха** (1736–1747). Його не випадково прозвали «Завойовником світу». Саме Надір-шах розширив володіння Персії, приєднавши до них окремі області Індії, Середньої Азії та Закавказзя. Незліченні багатства, загарбані у воєнних походах, Надір витрачав на утримання війська й на особисті потреби. Надмірна розкіш двору сусідила із жахливою бідністю простолюду. Проте грошей для виплат величезній армії – головній опорі шахської влади – усе одно не вистачало. Надір збільшив податки, що спричиняло повсюдне невдоволення та численні заколоти. Під час одного з них шаха вбили. Колись квітуча держава Надіра поринула в хаос міжусобиць і релігійного розбрату та зрештою розпалася на окремі володіння.

XVIII ст. 3 мемуарів французького посла

У 1741 р., прославлений і навантажений багатствами, що награвували в Індії, Надір-шах прибув до Дербента. Його військо, яке значно зросло під час численних походів, нараховувало 150 тисяч осіб і складалось із загонів індійців, татар, узбеків та афганців... персів було небагато.

Він вирішив напасти на лезгинів – народ, що живе в горах, і тому його важко підкорити... Горці звичні до пограбувань, майже всі вони майстерно володіють вогнепальною зброєю та вміло ведуть невеликі бої. На вершинах недоступних стрімчаків вони розмістили своїх дружин, дітей і коштовності й стали влаштовувати засідки... нападати на конвої, а однієї ночі насмілились атакувати табір самого шаха. Заскочений зненацька, правитель змушений був відступити. Усе його військо безладно тікало, і переможці взяли значну здобич.

На основі повідомлень французького посла спробуйте з'ясувати, чи могло військо, до якого входили представники різних народів, які підкорили Персія, бути надійним і віданим.

1. Звідки пішла назва «моголи»?
2. Чому Акбар перший з мусульманських правителів Індії відважився на проведення релігійної реформи?
3. Чи сприяла політика Аурангзеба, спрямована на знищення віротерпимості, зміцненню його влади та посиленню країни?
4. Чому саме англіцям вдалося завоювати Індію?
5. Що дало змогу шаху Аббасу I відновити могутність держави Сефевидів?
6. Чому піднесення, яке відбувалося в Персії за правління Надір-шаха, тривало недовго?

1. Розгляньте карту «Країни Азії в XVI–XVII ст.» (с. 155), зокрема кордони імперії Великих Моголів та держави Сефевидів у різні періоди. На контурній карті позначте міста, які стали форпостами англійських колонізаторів в Індії, зафарбуйте різними кольорами території, завойовані Аббасом I та Надір-шахом.
2. На стрічці часу позначте головні події історії імперії Великих Моголів та Персії в XVI–XVIII ст.
3. Виконайте онлайн-вправу «Індія та Персія в Новий час»:

<https://cutt.ly/eg4LxsM>

Иригаційна система. Малюнок.
Кін. XVII ст.

Виготовлення бавовняних тканин.
Малюнок. 1756 р.

Вулиця китайського міста.
Гравюра на дереві.
Кін. XVIII в.

вигляд одягу – вишиті на вбранні квіти чи тварини, вид головного убору чи пояса – мав підкреслювати становище людини. Звичайним людям (селянам, ремісникам, купцям) заборонялося носити коштовності, прикрашати свої будинки й навіть користуватися дорогим посудом. Покора імператору була беззаперечною.

Війна проти Японії на землях Кореї стала останньою значною перемогою імперії Мін. Вона завдала Китаю великих страждань і спустошила державну скарбницю. Для отримання грошей уряд збільшив податки. У відповідь країну захлеснула хвиля народних виступів.

Водночас на північних кордонах Китаю виникла нова загроза: завершили своє об'єднання та перейшли в наступ племена **маньчжурів** – корінного народу північно-східної області Китаю. Їхні грабіжницькі набіги на китайську територію стали звичним явищем, але уряд Мін був неспроможний дати відсіч ворогу. Невдоволення імператорською владою охопило всю країну й перетворилося на широке повстання на чолі з колишнім сільським ковалем Лі Цзиченом. Він зібрав велике військо повстанців, захопив у боях низку провінцій та оголосив себе імператором. Потім Лі Цзичен організував похід на

Пекін і в 1644 р. заволодів китайською столицею. Мінська династія припинила своє існування.

Лі Цзичен звільнив селян від податків, а гроші, потрібні для утримання війська, стягував з багатіїв. Правління самопроголошеного імператора тривало

лише 42 дні. Налякана повстанням знать звернулася по допомогу до вчорашніх ворогів — маньчжурів. Ті з готовністю відгукнулись і разом з мінським військом розбили повстанців.

■ **2. Династія Цин.** Після перемоги маньчжури заявили, що забрали Китай у бунтівників, а не в народу, і відмовилися залишити країну. Так прийшла до влади **маньчжурська династія Цин (1644–1911).**

У завойованому Китаї на чолі держави стояв спадковий монарх з необмеженою владою — маньчжурський імператор (богдохан). Привілейоване становище належало маньчжурській знаті, яка обіймала всі вищі посади. На знак покірності маньчжури змушували китайських чоловіків голити частину голови й мати довгу косу. Водночас маньчжури не утискали релігійних почуттів і прав місцевого населення та не зазіхали на його старовинні традиції. Навпаки, багато в чому завойовники самі запозичили в китайців досвід державного управління, їхні вірування та досягнення багатівкової культури.

Екзотичні багатства Китаю — чай, шовк і порцеляна — здавна приваблювали європейців. Купці з Португалії, Голландії, Англії та Франції засновували у прибережних містах свої факторії. Із XVI ст. до країни стали приїжджати католицькі місіонери. Династія Цин протівилася зростанню європейського впливу й перейшла до політики «закриття» своїх територій для іноземців. Спочатку китайцям заборонили торгувати поза межами Цинської імперії. Під страхом смерті їм не дозволяли будувати великі судна, здатні виходити у відкрите море. Потім заборонили вивозити з країни метали та шовк, у край обмежився продаж чаю. Водночас із Китаю вислали місіонерів, а християнські храми (понад 300) закрили або зруйнували.

У 1757 р. за наказом богдохана було закрито для іноземної торгівлі всі морські порти Китаю, крім Гуанчжоу (Кантона). Але й там європейці не мали права мешкати в місті й вимушені були селитися за його межами. Їм заборонили також вивчати китайську мову, а тих китайців, які ризикували навчати «заморських чортів», страчували.

Магазин порцеляни в Кантоні, Китай. Акварель на шовку. XVIII ст.

Блюдце з малюнком, яке символізує процвітання. 1723–1735 рр.

Горщик із глазурованого фарфору. 1723–1735 рр.

Розгляньте гравюру. Розкажіть, як китайці вирощували чай.

*Томас Аллом. Обробка та приготування чаю. Гравюра XIX ст.
За малюнком XVIII ст.*

Подумайте!

Чого боялася китайська влада, «закриваючи» країну від європейців?

Уздовж усього узбережжя начебто піднялася незрима, але міцна «китайська стіна» з єдиними дверима – Гуанчжоу. Процес «закриття» Цинської імперії завершився. Він суперечив потребам країни й прирік Китай на технічне, економічне та культурне відставання від Заходу.

Культура Китаю Раннього Нового часу зберегла свою своєрідність та неповторність. Нових висот досягло традиційне виробництво порцеляни та шовку. Найвидатнішими пам'ятками архітектури Китаю є ансамбль Забороненого міста

Розгляньте ілюстрації. Дізнайтеся з додаткових джерел, що таке Заборонене місто, скільки китайських династій звідти правили державою, що являє собою ця історична пам'ятка в наш час.

*Заборонене місто. Сучасне фото (1),
малюнок епохи династії Мін (2)*

та Храм Неба в Пекіні, зведені за династії Мін. Для тогочасної медицини величезне значення мав багатотомний «Трактат про дерева і рослини» Лі Шичженя. Видали також технічну та сільськогосподарську енциклопедії, географічні твори та історичні трактати.

- **3. Об'єднання Японії.** Ще з кінця XII ст. в Японії склалася своєрідна система влади. Формально державу очолював імператор, однак реальної влади не мав. Вона перебувала в руках військових правителів – **сьюгунів**, основною опорою яких були **самураї** – середні та дрібні феодалі-воїни.

У результаті тривалих міжусобних війн Японія розпалася на окремі князівства. Понад століття між ними йшла невпинна кровопролитна боротьба, яка виснажувала сили народу й супроводжувалася численними повстаннями. Здавалося, Країна Вранішнього Сонця назавжди поринула у вир безладдя і чвар. Змінити ситуацію та повернути Японію до мирного життя могли тільки її об'єднання та зміцнення центральної влади. Перші успішні кроки в цьому напрямі зробив дрібний землевласник незнатного походження **Ода Нобунага** (1534–1582), який розгромив своїх головних противників і став правителем Японії. Суворими наказами й жорстокими розправами Нобунага зупинив міжусобиці на значній частині території Японії, проте сам загинув.

Об'єднання країни продовжив його найближчий соратник **Тойотомі Хідейосі** (1536–1598), виходець із селян. Він став одноосібним правителем Японії і, аби укріпити державу, здійснив низку реформ, спрямованих на оновлення економічного життя. За Хідейосі випустили нові золоті та срібні гроші, зросли площі оброблюваних земель і врожаї, заохочували розвиток ремесел і торгівлі. У країні запанував політичний спокій. Зовнішня політика Японії, навпаки, стала дуже агресивною. Утім це не принесло успіху: війна проти Кореї закінчилася для Японії ганебним миром.

Невдоволена таким результатом знать, скориставшись смертю Хідейосі, вчинила заколот. Крапку в міжусобній війні поставив **Іеясу Токуґава** (1542–1616). Розгромивши всіх суперників, він у 1603 р. оголосив себе сьогунієм. Новий правитель насамперед піклувався про зміцнення власної влади: роздав землі своїм прибічникам, а у противників відібрав усе майно. Імператор, і без того позбавлений реальної влади, був повністю ізольований від політичного життя. Місцеперебування свого уряду Іеясу переніс з Кіото, де жив імператор, до Едо (майбутнього Токіо). Поступово це місто, де Іеясу заснував бібліотеку з унікальною колекцією рукописів і книжок, перетворювалося на визначний політичний і культурний центр країни.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть одяг, зачіску імператриці, а також інтер'єр. Чи схожий цей портрет на портрети європейських правительок?

Маньчжурська імператриця

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть сцену, зображену на картині: дійових осіб, їхнє вбрання, заняття, інтер'єр.

Японський дім. XVIII ст.

Ієясу лише два роки був сьогунуом. Потім він відмовився від титулу на користь сина, а сам заглибився у вивчення історії. Проте колишній правитель лише удавано усунувся від справ: жодне важливе рішення не ухвалювали без його участі. Епоха, коли правили спадкоємці Ієясу, тривала 264 роки й відома як **сьогунат Токугава** (1603–1867).

XVII ст. Із «Заповіту» Ієясу Токугава

Сьогун має остерігатися, щоб його не вводили в оману родичі... змушуючи користуватися послугами близьких їм осіб і нехтуючи послугами осіб заслужених.

Правителі повинні поводитися відповідно до своїх прибутків і не розкошувати.

В Японії... науки, порівняно з іншими країнами, ще стоять на низькому рівні. Упровадженням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо правитель не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого правителя, то заворушення виникнуть самі по собі. Якщо правитель людинолюбний, то держава не має турбот.

Якщо хтось із моїх нащадків зрадить ці правила, то тим самим виявить свою нездатність бути сьогунуом. Це вже не буде мій гідний нащадок.

1. З якою метою Ієясу Токугава наголошував на необхідності поширювати в Японії освіту? 2. Дотримуватись яких правил і чому вимагав від своїх наступників перший сьогун Токугава?

4. Політика самоізоляції. У XVI ст. Японія підтримувала зовнішні зв'язки з народами шістнадцяти країн. Японці були прекрасними мореплавцями, і на Сході майже не залишилося місць, куди вони не проникли б з торговельними або завойовницькими цілями.

Японія теж приваблювала іноземців. Першими європейцями, які прибули сюди, стали португальці. Услід за ними з'явилися іспанці, голландці та англійці. Торгівля з ними розвивалася бурхливо та приносила великі прибутки всім учасникам. За купцями поринули місіонери-єзуїти. Спочатку їх зустрічали цілком приязно, адже вони відкривали безкоштовні лікарні, школи, притулки для сиріт. Ба більше, частина японців-буддистів, особливо в районах активної торгівлі з європейцями, прийняла християнство.

XVI ст. 3 «Японських листів» єзуїта Франціска Ксає'є

Японці дуже товариські, доброзичливі, не злобні, цінують честь і гідність, ставлячи їх понад усе. Здебільшого вони бідні, але бідність тут не зневажається... Японці високо цінують зброю та дуже покладаються на неї... Вони не дозволяють собі звертатися до будь-кого образливо та зневажливо. Люди поведуться гідно, з великою повагою ставляться один до одного.

1. Які риси характеру японців справили особливе враження на автора документа? 2. Чи викликають вони повагу у вас?

Якось один іспанський моряк похвалявся в японському порту, що володіння короля Іспанії постійно розширюються. Коли його спитали, чому так відбувається, іспанець відповів, що «спочатку приходять місіонери, а потім – солдати короля». Про це негайно доповіли сьогуну Хідейосі, і той відреагував миттєво: усіх місіонерів змусили покинути країну.

Сьогун династії Токугава звели до мінімуму контакти з іноземцями. Вони заборонили не лише християнство, а й в'їзд іноземцям до Японії. Виняток зробили лише для голландців, які допомогли придушити потужне селянське повстання, і для сусідів-китайців. Їхні торговельні судна, хоча й в обмеженій кількості, могли заходити в порт Нагасакі. Японцям під загрозою смертної кари не дозволяли залишати межі батьківщини, а також будувати великі, придатні для далекого плавання кораблі. Отже, у **1639 р.** Японія завершила перехід до **політики самоізоляції** від зовнішнього світу. Певний час це не заважало розвитку землеробства, ремесел і торгівлі. У XVIII ст. у країні навіть виникли текстильні, солеварні й паперові мануфактури, відкрилися банки, тобто зароджувались елементи буржуазного устрою.

Сьогун Ієясу Токугава

Розгляньте гравюру. Який стиль переважає в будові представництва?
Про що, на вашу думку, це свідчить?

Нідерландське торговельне представництво в Нагасакі. Гравюра. 1690 р.

«Самозакриття» Японії тривало 215 років і врятувало її від європейського колоніального поневолення. Але в умовах, коли в Європі розгорталася індустріальна революція, ізоляція прирекла країну на технічну відсталість. Розрив між Японією та Європою дедалі збільшувався. Наприкінці XVIII ст. питання про «відкриття» Японії постало з усією гостротою.

5. Традиції японської культури. У житті японців особливу роль завжди відігравало мистецтво. Прагнення відчувати гармонію з довкіллям, уміння бачити красу навколо себе, до того ж навіть у звичайних речах – природні риси японського характеру.

У XVI–XVIII ст. досягла розквіту ансамблева архітектура, у якій у спільне ціле з'єднано палац і розташований навколо нього сад. Замки з багатоярусними вигнутими дахами нагадували птахів у небі. У садах художники так майстерно розташовували дерева, куші, каміння та струмки, що їх споглядання створювало відчуття спокою та відчуженості від повсякденної суєти.

Замок Хімедзі. 1609 р.
Сучасне фото

Огата Корін. Японська ширма. XVII ст.

Японські художники оздоблювали настінним розписом палаци правителів і знаті, наносили тушшю малюнки на шовкові та паперові сувої, на вишукані віяла. Високо цінувалися також картини-ширми, які слугували декоративними перегородками між кімнатами. Популярним видом живопису була гравюра – друкований відбиток малюнка, який наносили на дерев'яну дошку чи металеву пластину. На них зображували акторів у театральних образах, японських красунь і сцени з повсякденного життя.

Японці вірили, що поезію придумали боги, тому вона важливіша за прозу – винахід людини. Поети склали короткі вірші без рими, але кожне слово в них мало глибокий сенс. Велику популярність мав японський театр, де акторами були лише чоловіки.

Із XVI ст. особливого розвитку набуло мистецтво розміщення квітів у вазах – ікебана (з яп. – *живі квіти*). Знамениті майстри створювали різні види ікебани, завжди вкладаючи в них певний зміст. Кожна рослина втілювала в собі конкретне побажання: сосна й троянда – довголіття, півонія і бамбук – процвітання і миру, хризантема та орхідея – радощів. Стало звичаєм обов'язкове навчання дівчат мистецтва складання букетів.

Розгляньте гравюру. На її основі розкажіть, як дівчат навчали мистецтва ікебани.

Хасімото Тіканобу. Створення ікебани. Гравюра. XIX ст.

Із XVII ст. в ужиток японців широко увійшли нецке – маленькі фігурки з дерева, каменю, слонової кістки, порцеляни. Їхня поява пов'язана з тим, що національний японський костюм – кімоно – не має кишень. Тому всі потрібні дрібнички (ключі, гаманець, коробочку з ліками, люльку) прикріплювали до пояса за допомогою брелока-нецке. З XVIII ст. нецке стали виготовляти відомі майстри, і відтоді вони перетворилися на твори декоративного мистецтва. Нецке робили у вигляді богів, добрих духів, тварин; їх вважали талісманами, які приносять удачу.

Нецке

ПОДРОБИЦІ

Окреме місце в японській культурі посідає церемонія чаювання. Із XVI ст. вона перетворюється на справжнє мистецтво. Тут усе мало значення: розташування чайного павільйону та саду навколо нього, вибір ікебани й посуду, предмети обстановки та кожний жест господаря.

Уся японська культура XVI–XVIII ст. пронизана прагненням знайти гармонію в душі людини та у відносинах між людиною і природою. Вона сповнена бажання побачити красу як у великому, так і в малому.

1. Який порядок привнесло конфуціанство в китайське суспільство?
2. Чому завойовники-маньчжури запозичили в китайців досвід державного управління, їхні вірування, культурні здобутки?
3. Із чим було пов'язано перехід Китаю до «закриття» для іноземців?
4. Чим слова іспанського моряка про те, що вслід за місіонерами йдуть королівські солдати, так занепокоїли сьогуну Хідейосі, що він наказав вислати християнських місіонерів?
5. З яких міркувань японцям забороняли будувати великі морські судна?
6. Які своєрідні риси були притаманні японській культурі?

1. На стрічці часу позначте періоди царювання династій Мін та Цин в Китаї.
2. Розв'яжіть хронологічну задачу. У якому році припинилася політика «самозакриття» Японії, якщо вона розпочалася в 1639 р. і тривала 215 років?
3. Виконайте онлайн-вправу «Китай та Японія в Новий час»:

<https://cutt.ly/Ng4Lfu0>

Робота у групах. 1. Прочитайте одне з повчань Конфуція: «Я часто цілими днями не їм і цілими ночами не сплю, усе думаю, але від цього немає користі. Краще вже вчитися. Учитися й не розмірковувати – марнування часу; розмірковувати й не вчитися – згубно». Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть питання: як слід розуміти ці слова? До чого вони закликають? Результати обговорення презентуйте на загал.

2. Об'єднайтеся в малі групи та схарактеризуйте особливості взаємин країн Сходу та Європи. Презентуйте результати роботи на загал.

Запам'ятайте дати й синхронізуйте їх з подіями, що відбувалися в тогочасній Україні.

У світі

1526–
1857

існування Держави Великих Моголів

1639

перехід Японії до політики самоізоляції

1603–
1867

епоха сьогунату Токугава

1644–
1911

правління в Китаї династії Цин

В Україні

?

Узагальніть вивчений матеріал розділу та за допомогою тестів перевірте, як ви його засвоїли.

<https://cutt.ly/bg47Yx5>

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Абсолютизм – державний устрій, за якого особиста влада государя стає практично необмеженою.

Абсолютна монархія – форма правління, за якої вся повнота влади належить монарху.

Аристократична (шляхетська) республіка – політична система Речі Посполитої, що характеризувалася широкими правами шляхти в управлінні країною.

Бароко (італ. – *вигадливий, дивний*) – стиль, що переважав у мистецтві Європи з кінця XVI – середини XVIII ст., характерними ознаками якого є особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість.

Буржуазія – суспільна верства, до якої належать власники капіталів і засобів виробництва.

Великі географічні відкриття – найбільші відкриття європейських мореплавців та землепроходців XV – середини XVII ст.

Великі Моголи – династія правителів Могольської держави (Індія), яку заснував у 1526 р. полководець Бабур.

Відродження (фр. – *Ренесанс*) – епоха в історії європейської культури XIV–XVI ст., що ознаменувала собою прихід Нового часу.

Високе Відродження – період в історії мистецтва Італії кінця XV – першої третини XVI ст., позначений небувалим злетом живопису, архітектури, літератури. Найяскравіші представники – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санті.

Джентрі – не титуловане середнє й дрібне дворянство в Англії в XVI–XVII ст., яке стало провідником капіталізму.

Енциклопедисти – представники групи передових мислителів XVIII ст., філософи, письменники та публіцисти, які брали участь у виданні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» 1751–1780 рр. за редакцією французьких учених Дені Дідро й Жана д'Аламбера.

Земський собор – вищий станово-представницький орган у Московському царстві.

Зустріч цивілізацій – знайомство європейців з населенням відкритих під час Великих географічних відкриттів земель.

Індустріальна (промислова) революція – винайдення та широке впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю.

Індульгенція – грамота, яку видавала католицька церква за певні заслуги перед церквою, а також за гроші.

Кальвінізм – напрям протестантизму, заснований Ж. Кальвіном, за яким визнавалося лише Священне Писання.

Капіталізм – суспільний устрій, побудований на приватній власності, найманій праці та ринковій економіці.

Класицизм – стиль у літературі та мистецтві XVII – початку XIX ст., заснований на шедеврах античності та Відродження.

Колоніальна імперія – держава, що має колоніальні володіння в різних куточках світу.

Конкіста (ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV – XVI ст.

Конституція – основний закон держави, який визначає її політичний устрій, принципи організації влади, права й свободи громадян.

Контрреформація – церковно-політичний рух у Західній Європі в XVI–XVII ст. проти Реформації за збереження та зміцнення феодальних відносин і панівного становища католицької церкви.

Лендлорди – великі землевласники, представники старого родовитого дворянства в Англії.

Лютеранство – найпоширеніший напрям протестантизму, який заснував М. Лютер у XVI ст.

Мануфактура (від лат. – *manus* – *рука*, *facture* – *виріб*) – перші ранньокapіталістичні підприємства, засновані на розподілі праці та ручній ремісничій техніці.

Масонство – релігійно-етичний рух у вигляді таємної спілки, що сформувався на початку XVII ст.

Меркантилізм – економічна політика, що полягала в активному втручанні державної влади в господарське життя країни.

Найманий працівник – особа, яка виконує роботу за наймом та отримує за це заробітну плату.

Національно-визвольна війна – боротьба пригнобленого народу проти іноземного володарювання.

Новий час – період, що тривав у Європі від Великих географічних відкриттів до початку Першої світової війни в 1914 р.

Опрічнина – система заходів Івана IV Грозного для боротьби з непокорю та підозрюваною у зраді знаттю.

Орден єзуїтів – католицький чернечий орден, який заснував у 1534 р. І. Лойола.

Освічений абсолютизм – політика низки європейських держав XVIII ст., яка здійснювалася під впливом ідей Просвітництва й була спрямована на знищення найбільш застарілих феодальних порядків і модернізацію країн шляхом реформ.

Олігархічна (бюргерська) республіка – форма правління, за якої влада в державі належить найзаможнішій верхівці (олігархії).

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена повноваженнями парламенту.

Північне Відродження – мистецтво країн Північної Європи, що склалося під впливом Італії в кінці XV – XVI ст.

Полі́тика самоізоляції – державний курс на обмеження міжнародних контактів, кораблебудування та морських перевезень.

Просві́тництво – ідейна течія в різних країнах Європи в кінці XVII – XVIII ст., заснована на переконанні у вирішальній ролі розуму та знань, «природному праві» людей та політичній свободі.

Протекторат – режим одноосібної військової диктатури лорда-протектора О. Кромвеля в Англії в 1653–1658 рр.

Протекціо́нізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом уведення високих мит на товари, що ввозилися в країну з-за кордону.

Протестанти́зм – один з основних напрямів християнства, що відколовся від католицизму під час Реформації.

Ра́нній Новий час (Ра́нньомодерна доба́) – період з кінця XV до середини XVII ст., верхньою межею якого вважають Англійську революцію 1640–1660 рр.

Револю́ція – стрімка докорінна зміна суспільно-політичного устрою.

Револю́ція ці́н – значне підвищення ці́н на товари внаслідок зростання видобутку цінних металів і падіння їхньої вартості.

Релі́гійні війни – збройні конфлікти між представниками різних релігійних груп, зокрема – громадянські війни між католиками й гугенотами (протестантами) у Франції в 1562–1598 рр.

Реформа́ція – суспільно-політичний та ідейний рух у Європі XVI ст., що набув релігійної форми боротьби проти католицького вчення.

Самодержа́вство – форма правління в Московській державі, за якої вся повнота влади належала царю.

Самура́ї – середні та дрібні феодали-воїни в Японії.

Секуляриза́ція – передача церковних земель і майна у власність світської влади.

Сму́тний час – період глибокої кризи Московської держави з 1598 р. по 1613 р.

Сьогунат – військовий уряд в Японії, який очолює воєначальник (сьогун).

Федера́ція – тісний союз територіальних одиниць держави зі збереженням за кожною з них широкого самоврядування.

Фільва́рок – панське господарство, орієнтоване на продаж продукції та засноване на праці залежних селян; поширене в Польщі, Литві, Україні та Білорусі в XIV–XIX ст.

Церко́вний розко́л – відділення від православної церкви частини вірян, які не визнали реформи патріарха Никона.

Шля́хта – привілейований дворянський стан у Польщі.

З М І С Т

Шановні учні та учениці!	3
Вступ	4
Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН	9
§ 1 Морські експедиції португальців та іспанців	9
§ 2 Конкіста – Завоювання Нового Світу	18
§ 3 Соціально-економічний розвиток країн Західної Європи в XVI–XVII ст.	24
§ 4 Повсякденне життя у країнах Західної Європи	28
Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ	36
§ 5 Доба Відродження	36
§ 6 Реформація в Німеччині	50
§ 7 Контрреформація в Європі	57
§ 8 Народження нового європейського мистецтва та науки	62
Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII СТ.	70
§ 9 Абсолютна монархія у Франції	70
§ 10 У володіннях Габсбургів	76
§ 11 Англія в добу Тюдорів	83
§ 12 Англійська революція	88
§ 13 Річ Посполита: шляхетська демократія	94
§ 14 Міжнародні відносини: на полях битв і в палацах монархів	99
Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVIII СТ.	105
§ 15 Велич і занепад Османської імперії	105
§ 16 Російська держава: від царства до імперії	109
§ 17 Річ Посполита у другій половині XVII – XVIII ст.	118
Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	121
§ 18 Індустріальна революція та сяйво Просвітництва	121
§ 19 Освічений абсолютизм	132
§ 20 Міжнародні відносини у XVIII ст.	139
§ 21 Північна Америка: народження нової держави	144
Розділ 6. СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII СТ.	153
§ 22 Індія та Персія в Новий час	153
§ 23 «Закриті» країни Далекого Сходу	161
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ	171

Навчальне видання

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна
ЛУКАЧ Ілона Бейлівна
ПОДАЛЯК Наталія Гордіївна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 8 класу закладів
загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів *vesteezy.com*, *depositphotos.com*. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Редактор *Ірина Гайдаєнко*
Обкладинка *Олександра Павленка*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Олени Мамаєвої*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*
Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 14,3. Обл.-вид. арк.12,12.
Тираж 42 685 пр. Вид. № 2184.
Зам. №21-04-2201

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.